

E L M İ X Ə B Ə R L Ə R

HUMANİTAR ELMLƏR

№ 2, 2018

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:
prof. Yədulla Ağazadə

Məsul katib:
dos. Kamran Kazimov

Redaksiya heyətinin üzvləri:

prof. Bəxtiyar Əliyev
prof. Musa Qasımlı
prof. Dəmət Bağirov
prof. Cəfər Cəfərov
prof. Əfqan Abdullayev
prof. Hikmət Əlizadə
prof. Anar İskəndərov
prof. Sevil Mehdiyeva
prof. Nizaməddin Şəmsizadə
prof. Rafael Əhmədli
prof. Məhərrəm Qasımlı
prof. Ədalət Muradov
prof. Sifaris Səbzəliyev
prof. Telman İmanov
prof. Aydın Abiyev
prof. Fikrət Rzayev
prof. İlham Tahirov
prof. Əziz Məmmədov
prof. Lyudmila Qorobets (Rusiya)
prof. Ali Kafkasiyalı (Türkiyə)
prof. Zinaida Nikitenko (Rusiya)

EDITORIAL STAFF

Editor-in-chief:
Prof. Yadulla Agazadeh

Secretary in charge:
prof.assistant: Kamran Kazimov

Editorial boards:

Prof.Bakhtiyar Aliyev
Prof.Musa Gasimli
Prof.Damat Bagirov
Prof.Jafar Jafarov
Prof.Afgan Abdullayev
Prof.Hikmat Alizadeh
Prof.Anar İskandarov
Prof.Sevil Mehdiyeva
Prof.Nizamaddin Shamsizadeh
Prof.Rafael Ahmadli
Prof.Maharram Gasimli
Prof.Adalat Muradov
Prof.Sifaris Sabzaliyev
Prof.Telman İmanov
Prof.Aydin Abiyev
Prof.Fikrat Rzayev
Prof.Ilham Tahirov
Prof.Aziz Mammadov
Prof.Ludmilla Gorobets(Russia)
Prof.Ali Kafkasiyali (Turkey)
Prof.Zinaida Nikitenko(Russia)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор:
проф. Ядулла Агазаде

Ответственный секретарь:
доц. Кямран Кязимов

Редколлегии:

проф. Бахтияр Алиев
проф. Муса Гасымлы
проф. Дəмəт Багиров
проф. Джафар Джафаров
проф. Афган Абдуллаев
проф. Хикмет Ализаде
проф. Анар Искандеров
проф. Севи́ль Мехдиева
проф. Низамеддин Шамсизаде
проф. Рафаель Ахмедли
проф. Махаррам Гасымлы
проф. Адалят Мурадов
проф. Сифарис Сабзалиев
проф. Тельман Иманов
проф. Айдын Абыев
проф. Фикрет Рзаев
проф. Ильхам Тахиров
проф. Азиз Мамедов
проф. Людмила Горобец (Россия)
проф. Али Кавкасиялы (Турция)
проф. Зинаида Никитенко (Россия)

«Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri» Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil edilmişdir və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınmışdır (3441).

«Scientific News of Lankaran State University» has been recorded into the registry of High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan and registered with the Ministry of Justice (3441).

«Ученые записки Лянкяранского государственного университета» включён в реестр Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики и зарегистрирован Министерством Юстиции (3441).

Mündəricat

1. Abdullayeva Asudə H. B.Stounun "Uncle Tom's Cabin" adlı əsərində ingilis dilinin işlənmə xüsusiyyətləri.....	5
2. Abdullayeva Gülara, Rəhimova Yeganə Qədim türk yazılı abidələrində dialektizmlərin işlənməsi məsələləri.....	10
3. Adıgözəlova Günel Azərbaycan Respublikasında işsizlik probleminin gənclər siyasətinə təsiri.....	15
4. Baxşiyev Əliağa, Səttarov Anar Ümumtəhsil məktəblərinin tarix dərslərində kurikulum materiallarının problem baxımından təhlili və mənbələrdən istifadənin nəzəri məsələləri.....	20
5. Cəfərov Mayis Cənub-Şərqi Azərbaycanın antik dövrdə ticarət əlaqələri (Numizmatik materiallar əsasında).....	25
6. Dənziyeva Könül Fonetik vasitələrin nitqdə rolu.....	32
7. Əhmədova Həmidə Azərbaycan-NATO sülhməramlı tərəfdaşlıq fəaliyyətinin tarixi təhlili (1999-2013-cü illər).....	37
8. Əhmədova Zəhra Yönlük hal məkan konseptinin ifadə vasitəsi kimi.....	43
9. Əliyev Əlirza Cəfər Cabbarlının dram əsərlərində poetik antroponimlərin üslubi imkanları.....	49
10. Əliyev İlqar İngilis dilində olan sözlülərin Azərbaycan dilində ekvivalenti problemi.....	62
11. Əsgərli Yeganə Azərbaycanda qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılması mexanizmi.....	66
12. Həsənov Elnur XIX əsrdə Gəncədə misgərlik sənətinin inkişafının tədqiqində etnoqrafik mənbələrin əhəmiyyəti.....	71
13. Heydərov Rəfail İngilis və Azərbaycan dillərində cümlə, cümlə üzvləri, söz sırası və onların qarşılıqlı əlaqələri.....	76
14. Hüseyn Fəxrəddin Azərbaycan-İran çoxtərəfli münasibətlərin perspektivləri.....	81
15. İsmayılova Esmira M.Şəhriyarın anadilli əsərləri yeni topluda.....	86
16. Kazimov Kamran, Məmmədzadə Rasimə Xarici dilin öyrədilməsi prosesində internet resurslarından istifadənin nəzəri məsələləri.....	91
17. Kazimova Mələhət İngilis dilinin tədrisində vasitəli və vasitəsiz nitqin tədrisi haqqında.....	97
18. Kərimli Samir Qafqaz İslam Ordusunun Bakını azad etməsi.....	101
19. Mehdiyeva Aysel Dilçilik tədqiqatlarında metaforalara müxtəlif yanaşmalar haqqında.....	106

20. Məmmədova Günel	
Yenilikçi müəllimlərin pedaqoji texnologiyalardan istifadə bacarığı	111
21. Məmmədzadə Ülkər	
Ümummilli lider Heydər Əliyevin irsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin milli sərəvətidir.....	115
22. Mirzəyev Elman	
Bir dialekt sözün izahı (müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında).....	121
23. Qayıbalıyeva Nigar	
Ulu Öndər Heydər Əliyevin milli dövlətçiliyin qorunub saxlanması uğrunda mübarizə tədbirləri.....	127
24. Quliyev İbrahim	
Azərbaycan Səfəvilər dövlətində elmi-mədəni həyat (XVII əsr).....	131
25. Qurbanova Günel	
Oğuz qrupu türk dillərində abreviatur formalı maliyyə terminləri.....	137
26. Rəsulova Sevinc	
Maarifçi-realist uşaq nəsrimizdə vətənpərvərlik mövzusu və xalq məişətinin təsviri.....	142
27. Rzayeva Aynur	
Vədii mətnlərdə koheziya xüsusiyyətləri.....	148
28. Агаева Зульфия	
Разговорная речь и её особенности.....	155
29. Кязимов Кямран	
Сохранение национального и индивидуального своеобразия поэзии Г.Ариффа в русских переводах.....	159
30. Садыхова Алмас	
Сопоставление видов глагола русского языка с временами глагола азербайджанского языка.....	160

Abdullayeva Asudə,
baş müəllim
Lankəran Dövlət Universiteti
asuda.lsu@gmail.com

H. B.Stounun “Tom dayının koması” adlı əsərində ingilis dilinin işlənmə xüsusiyyətləri

Annotasiya: Tədqiqat işində standart ingilis dili qaydalarından və IX əsrin məşhur Amerika yazıçısı Harriet Biçer Stounun “ Uncle Tom’s Cabin” adlı əsərində bu dilin işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, bəzi ədəbiyyatlarda ingilis dili bu dili xarici dil kimi mənimsəyənlərin təəccübünə səbəb olacaq dərəcədə standartlardan kənar işlənir. Bu o zaman başverir ki,yazıçı əsərdəki personajları öz dilində danışdırır, başqa sözlə desək dialoqlarda bu hala daha çox rast gəlinir. Dilin qrammatik qaydalarının pozulması halları müxtəlif cür başverir.Bu ya zamanların uzlaşmaması, ya şəxs sonluqlarının düzgün işlənməməsi (I says, you say) ya əvəzlilərin düzgün seçilməməsi və sair hallarda özünü göstərir.

Açar sözlər: standart ingilis dili, qayda, şəxs əvəzliyi, inkar cümlə

Key words: standard English, rule, personal pronoun, negative sentence

Ключевые слова: стандартный английский язык, правило, личное местоимение, отрицательное предложение

Linqvistik mənbələr içərisində ən etibarlı mənbə hesab edilən Dünya Dillərinin Etimoloji Kataloquna görə hazırda dünyada 6909 canlı dil və bu dillərin təqribən 6% -nin bir milyondan artıq daşıyıcısı var. Bu isə dünya əhalisinin 94 %-ni təşkil edir. Bu dillərin içərisində qədim və dünyada aparıcı dillərdən biri də ingilis dilidir. Məlumdur ki, bu dil öz qrammatik quruluşuna görə analitik dildir. Bununla yanaşı qeyd edək ki, ingilis dili mənşəyinə görə Hind–Avropa dilləri ailəsinin german dilləri qrupuna daxildir. Heç şübhəsiz, qədim ingilis dilinin tarixinə nəzər salsaq, dövrümüzdə formalaşan müasir ingilis dili bir çox inkişaf mərhələsini keçmiş və formalaşmışdır. Sözsüz ki, uzun, mürəkkəb formalaşma prosesi nəticəsində müasir ingilis ədəbi dili də bir çox dəyişikliyə məruz qalaraq özünəməxsus tərzdə müəyyən qaydalar çərçivəsinə düşmüşdür. Özünün analitik quruluşa malik olduğu ingilis dilində, digər dillərdən fərqli olaraq, yalnız özünə xas olan xüsusiyyətlər mövcuddur. Bu xüsusiyyətlərdən əhəmiyyətli olan sözlər arasındakı qrammatik əlaqələrin bir çox vasitələrlə ifadə olunmasıdır.

Göstərilən bu xüsusiyyətlərin öyrənilməsi ingilis dilində danışanlar üçün mühüm hadisədir. Aparılan tədqiqatlara görə dünya əhalisinin yarıdan çoxunun işlətdiyi dillərin sayı cəmi 23-dür [7]. Statistik məlumata görə hazırda 410 milyondan çox insanın ingilis dilinin doğma dil daşıyıcısı olduğunu nəzərə alsaq, onda bu dilin digərlərinin diqqət yetirmədiyi və bədi nümünələrdə istifadə olunan xüsusiyyətləri araşdırmaq məqsədemüvafiq olardı.

Linqvistikada ingilis dilində danışanları anqlofon adlanırlar, Kanadada bu termin siyasi mənada işlənilir. [8]

Lakin ingilis dilində bu qədər geniş miqyasda və çox böyük insan kütləsi tərəfindən danışılmasına baxmayaraq bu dili öyrənmək heç də asan deyil.Çünki ingilis dilinin özünə məxsus bir çox işlənmə xüsusiyyətləri vardır ki, bu da onun öyrənilməsində müəyyən çətinliklər yaradır. Bu dili öyrənərkən qarşıya çıxan ən böyük çətinliklərdən biri onun çox zaman yazılı və şifahi nitqdə qrammatik qaydalara əməl olunmamasıdır. Bu da dili

qrammatik qaydalarla öyrənənlərə bu dildən istifadə etmə zamanı müəyyən anlaşılmazlıqlar yaradır. [2]

XIX əsrin məşhur Amerikan yazıçısı H.B.Stounun “Tom Dayının Koması” əsərində belə anlaşılmazlıqlar həddən artıq çoxdur.

“I never thought on ‘t” (I never thought on it); “ I ha’nt no larning” (I haven’t no learning yaxud I have no learning)

Əsərdə bu cür qrammatik və orfoqrafik qayda pozuntuları özünü müxtəlif formalarda göstərir.

1. Sözlərin düzgün qısaldılmaması

Bildiyimiz kimi, ingilislər mümkün qədər qısa, lakonik danışmağa üstünlük verirlər, Buna görə də ingilis dilində nitq zamanı ixtisarlardan çox istifadə olunur. Bu hal əsasən şifahi nitqdə baş versə də, bəzən “Tom dayının koması” əsərində olduğu kimi yazılı nitqdə də məqbul hesab edilir.[3]

Məsələn: It is - it’s; I have –I’ve; we are – we’re; she has - she’s they would – they’d və sairə. Amma bəzən, xüsusən də bədii əsərlərdə və ya qeyri rəsmi yazılarda bu qısaltmalar uyğun olmayan vəziyyətlər üçün də işlənir. Bəzən isə qeyri ən – ənənəvi yolla qısaldılmış sözlərə rast gəlirik. [3]

Why, you don’t know. I s’pose that Lizy’s cut stick, and clared out, with her young un? – Why, don’t you know. I suppose that Lizy has cut stick, and cleared out, with her young un? . [1]

“Don’t natur herself kinder cry out on ‘em?” said Aunt Chloe. “Don’t dry tear der suckin’ baby right off his mother’s breast, and sell him, and der little children as is crying and holding on by her clothes, – don’t dey pull ‘em off and sell ‘em? – “Don’t nature herself kinder cry out on them?” said Aunt Chloe. “Don’t dry tear der suckin’ baby right off his mother’s breast, and sell him, and der little children as is crying and holding on by her clothes, – don’t dey pull ‘em off and sell ‘em? . [1]

2. İngilis dilinin on altı zaman formalarından biri olan indiki sadə zaman formasının əsas əlaməti kimi üçüncü şəxsin təkində fellər – s/es şəkilçisi qəbul etməli olduğu halda bu əsərdə xarakterlər çox vaxt üçüncü şəxsə - s/es şəkilçisi əlavə etmir. Əvəzində isə biz bu şəkilçiləri digər şəxslərlə işlənən görürük. [3]

“Why, yes sir, I may say so. You see, when I any ways can I takes a leetle care about the onpleasant parts like selling young uns and that,- get the gals out of the way – out of sight, out of mind, you know,- and when it’s clean done and can’t be helped, they naturally gets used to it.

Bu nümunədə qrammatik qaydaların pozulması tək-cə birinci şəxsin təkində feilin - s/es şəkilçisi ilə işlənməməli olduğu halda şəkilçi qəbul etməsi ilə bitmir (I takes) , eyni zamanda üçüncü şəxsin çəmində də feil –s şəkilçisi qəbul edib (they .....gets)

Bundan başqa orfoqrafik cəhətdən də sözlər xarakterin dili ilə danışdığı kimi işlənib. (little – leetle; unpleasant - onpleasant). [4]

“Ah, Mas’r George, you doesn’t know but your priileges in yer family and bringin’ up!”

Bu cümlədə ikinci şəxsə köməkçi feil üçüncü şəxsə aid şəkilçi qəbul edib (you doesn’t). Əslində you don’t ... olmalı idi.

“We wants to sit up for meetin’ – meetin’s so curris, we likes ‘em”– “We want to sit up for meeting – meeting’s so curris, we like them” olmalı idi. [1]

What we’s to do for cheers,now I declar I don’t know– What we are to do for cheers, I declare I don’t know. . [4]

“Lor, Missis Lizy’s drawes is all open, and her things all lying every which way, and I believe she’s just clared out” – “Lord, Mistress Lizy’s drawes are all open, and her things all lying every which way, and I believe she’s just cleared out” [1]

Növbəti misalda indiki qeyri müəyyən, yaxud indiki sadə zamanda işlənmiş cümlənin mübtədası ikinci şəxsə aid əvəzliklə ifadə olunmasına baxmayaraq sual cümləsində üçüncü şəxsə aid köməkçi feildən istifadə olunmuşdur.

Thee will see thy father, little one. Does thee know it? – You will see your father, little one. Do you know it? ” [1]

Qeyd edək ki, “thee” və “thy” sözləri arxaik söz olub “thee” – “sən” ; “thy” – “sənin”, “öz” mənasında işlənmişdir.

“We wouldn’t to anybody but the soul drivers,” said Andy “nobody can help wishing in to them, they is awful wicked.” – “We wouldn’t to anybody but the soul drivers,” said Andy “nobody can help wishing in to them, they are awful wicked.” [1]

Thee uses thyself only to learn how to love thy neighbor, Ruth,” said Simon looking with a beaming face, on Ruth. – You use (yaxud are using) yourself only to love your neighbor, Ruth,” said Simon looking with a beaming face, on Ruth [1]

“Sartin, we’s been doin’ wicked thing, ‘said Sambo, “hopes Mas’r’ll have to ‘count for it, and not we.” – “Sartin, we’ve been doing wicked thing, ‘said Sambo, “hope Master’ll have to ‘count for it, and not we.” [1]

3. Eyni cümlədə iki inkar işlənməsinə rast gəlirik ki, bu da ingilis dilinin qrammatik qaydalarına ziddir.

“It’s ridiculous, “ says I, “ and don’t do no sort ‘o good” Why, I don’t see no harm in their cryin’”, says I; “it’s natur’, says I, “and if natur can’t blow off one way, it will another. (1)

Bu misalda da əvvəlki misalda olduğu kimi bir neçə qanuna uyğunsuzluqlarla rastlaşırıq. Yənə birinci şəxsin təkində felin - s/es şəkilçisi ilə işlənmiş olduğunu (says I); bir cümlədə iki inkarlıq əlamətinin işləndiyini (don’t do no) və orfraqrafik yazılış fərqlərini (of - ‘o; nature - natur) görürük. [6]

“Mas’r, we can ketch up, if we do stop, Lizy never was no great of a walker.” – “Master, we can catch up, if we do stop, Lizy never was great of a walker.”

“Do the worst you can. .My troubles will be over soon, but if ye don’t repent, yours won’t never end.” – “Do the worst you can. .My troubles will be over soon, but if ye don’t repent, yours will never end.” [1]

“I’m sure, I was racin’ so, I didn’t see nothing, “said Andy – “I’m sure, I was racin’ so, I didn’t see anything, “ said Andy. Yənə bir cümlədə iki inkarlıq görürük

4. Qaydaya görə 3-cü şəxsin tək və cəminin qayıdış əvəzliyi şəxs əvəzliyinin obyekt halına self / selves şəkilçiləri artırmaqla düzəlir. Harriet Biçer Stounun qəhrəmanları isə 1-c və 2-ci şəxslərdə olduğu kimi 3-cü şəxsədə də self/selves şəkilçilərini yiyəlik halda olan əvəzlilərə əlavə edirlər. themselves, hisself [1]

“He’s cotched!” he exclaimed, triumphantly, “If’t hadn’t been for me they might a bust theirselves all on ‘em; but I cotched him!” – “He’s caught,” he exclaimed triumphantly.” If it hadn’t been for me they might a burst themselves all on them, but I caught him “ olmalı idi [1]

5. Düzgün olmayan sual cümlələrinin işlənməsi.

İngilis dilinin qrammatik qaydalarına görə ümumi sual cümlələri köməkçi fellə başlayır. Əgər inkar sual cümləsidirsə onda köməkçi feildən əvvəl inkar hissəciyi işlənməlidir.

Kitabda isə bu qayda pozulur. Məsələn “Have you no husband?” (Don’t you have a husband?)

6. Keçmiş sadə zaman formasına görə feillərin düzgün işlənməməsi.

“Rather speks I am,” said Sam, “did yer see Missis up stars at the winder? I seed her laughin’.” –Rather speak I,” said Sam, “ did you see Mistress upstairs at the window? I saw her laughing. [1,]

“You teach your granny!” said Sam, with infinite contempt; “ knowed it a heap sight sooner than you did;this nigger an’t so green, now! – “You teach your granny!” said Sam, with infinite contempt; “ knew it a heap sight sooner than you did;this nigger an’t so green, now! . [1]

İngilis dilini müəyyən səviyyədə bilənlərə aydındır ki,bircə bu cümlədə nə qədər qeyri standart vəziyyət var. (speks I – I speak; Missis – Mistress; up stars – upstairs; winder – window kimi orfoqrafik; seed – saw kimi qrammatik qayda pozgunluqları müşahidə olunur. Əvvəlki misallarda çoxlu sayda bu və buna bənzər digər hallara rast gəlinir.

7. Sözlərin düzgün qısaldılmaması

Bildiyimiz kimi ingilislər mümkün qədər qısa, lakonik danışmağa üstünlük verirlər, Buna görə də ingilis dilində nitq zamanı ixtisarlardan çox istifadə olunur. Bu hal əsasən şifahi nitqdə baş versə də bəzən “Tom dayının koması” əsərində olduğu kimi yazılı nitqdə də məqbul hesab edilir. Məsələn: It is - it’s; I have –I’ve; we are – we’re; she has - she’s they would – they’d və sairə. Amma bəzən, xüsusən də bədii əsərlərdə və ya qeyri rəsmi yazılarda bu qısaltmalar uyğun olmayan vəziyyətlər üçün də işlənir. Bəzən isə qeyri ənənəvi yolla qısaldılmış sözlərə rast gəlirik.

Why, you don’t know. I s’pose that Lizy’s cut stick, and clared out, with her young un? – Why, don’t you know. I suppose that Lizy has cut stick, and clared out, with her young un? . [3]

“Don’t natur herself kinder cry out on ‘em?” said Aunt Chloe. “Don’t dry tear der suckin’ baby right off his mother’s breast, and sell him, and der little children as is crying and holding on by her clothes, – don’t dey pull ‘em off and sell ‘em? – “Don’t nature herself kinder cry out on them?” said Aunt Chloe. “Don’t dry tear der suckin’ baby right off his mother’s breast, and sell him, and der little children as is crying and holding on by her clothes, – don’t dey pull ‘em off and sell ‘em? . [5]

8. Orfoqrafik xətalər

Haloo, Sam – O Sam! Mas’r wants you to cotch Bill and Jerry – Haloo, Sam – O Sam! Master wants you to catch Bill and Jerry. (cotch – catch)

Why, you don’t know. I s’pose that Lizy’s cut stick, and clared out, with her young un? – Why, you don’t know. I suppose that Lizy’s cut stick, and cleared out, with her young un?(clared – cleared [1]

“Lord bless you Missis,” said Sam, “horses won’t be cotched all in a minit; the’d done clared out way down to the south pasture, and the Lord knows what” – “Lord bless you Mistress,” said Sam, “horses won’t be caught all in a minute; the’d done cleared out way down to the south pasture, and the Lord knows what” (Missis – Mistress; cotched – caught; minit – minute; clared – cleared

[5]

“Don’t natur herself kinder cry out on ‘em?” said Aunt Chloe. “Don’t dry tear der suckin’ baby right off his mother’s breast, and sell him, and der little children as is crying and holding on by her clothes, – don’t dey pull ‘em off and sell ‘em? (natur –nature)

Əsərdə müasir ingilis dilinin standart qayda – qanunlarına uyğun olmayan kifayət qədər nümunələr vardır və bunlar təkcə sadaladığımız bölgü ilə məhdudlaşmır. Məsələn:

Qaydaya görə davam edici zamanda işlənməyən feillərin – ing şəkilçisi qəbul edərək davamedici zamanda işlənməsi – “Well, I was wanting to a valet and I heard that St.Clare’s lot was going.” [1]; yaxud bir sual cümləsində iki mübtədə və iki xəbərin olmasını müşahidə edirik.

“Is it very far off, is Canada? – “ Is Canada very far off?” (1)

Qrammatik qaydaların bu cür tez-tez pozulması əsər boyu davam edir. Müəllif əsasən bu üsuldən istifadə etməklə yəqin ki, əsərin daha canlı və təbii təsir bağışlaması məqsədini güdmüşdür. Çünki, bu cür qayda pozulmalarına xarakterlərin nitqinin vasitəsiz nitqdə verilməsi hallarında rast gəlinir. Müəllifin öz fikirləri isə bütün qrammatik qaydalara əməl olunması üsulu ilə verilmişdir. Bu da dediklərimizə bir daha əminlik gətirir.

Romanda tez – tez arxaik sözlərə də rast gəlmək olur. Bunlardan ən çox işlənənlər thee – you (sən,siz); thy – your (sənin,sizin); yer – you are (sən... sən,siz ...siniz); un – son və başqa sözlərdir. Əsərin XIX əsrin əvvəllərində yazıldığını və ingilis dilinin çox sürətlə dəyişdiyini nəzərə almaqla bunu təbii hesab etmək olar.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, oxucu əsərlə ilk dəfə tanış olduqda bu cür anlaşılmazlıqlar əsərin başa düşülməsində çətinlik törətsə də bir qədər sonra o xarakterlərin danışıq tərzinə öyrəşir və artıq qayda pozuntularını az qala təbii qarşılayır. Bu da ingilis dilinin ümumi inkişafına müəyyən qədər öz təsirini göstərmiş olur.

Hazırda ingilis dili dünyada ən geniş yayılmış dillərdən biridir. İngilis dili dünyada diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili kimi məşhurdur. Zəmanəmizdə nəşr olunan ədəbiyyatın və kütləvi mətbuatın əksəriyyəti ingilis dilində dərc olunur. Bütün bu deyilənlərə görə qeyd etdiyimiz çətinliklərə baxmayaraq ingilis dilinin öyrənilməsi bəzən həyati bir zərurət kimi qarşıda durur.

Ədəbiyyat

1. H. B. Stowe, “Uncle Tom’s Cabin”, NY, 2005
2. I:X əsr ingilis ədəbiyyatı
3. B. Sch. Azar Understanding and using English Grammar, third edition Longman 2000
4. Dorothy E Zemach, Lisa A Rumisek , “Academic Writing (from paragraph to essay)” Thailand, 2013
5. A. S. Hornby Oxford Advanced Learner’s Dictionary
6. McDougal, Littell...” Building English Skills”. US, 1982
7. <https://writingcenter.fas.harvard.edu/pages/essay-structure>
8. Language Teaching - Cambridge Journals OnlineJournals.cambridge.org , issue 01January 2016

Summary
Abdullayeva Asuda
Lankaran State University

Non – Standard Usage of English in “ Uncle Tom’s Cabin” by H.B.Stow

The article deals with the non – standard usage of English in “ Uncle Tom’s Cabin” by H.B.Stow. The language is analysed through the characters’ speech that is used in dialogues. The non –standard usage of English is explained by multiple examples.

Резюме
Абдуллаева Асуда
Лянкяранский государственный университет

Особенности использования английского языка в произведении
Х.Б.Стоуна «Хижина дяди Тома»

В статье анализируется использование нестандартного английского языка в произведение Американского писателя Г. Б. Стоуна «Хижина дяди Тома». Также многочисленными примерами выясняется использование английских языковых образцов и нестандартных форм английского языка в диалогах.

Abdullayeva Gülara,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Rəhimova Yeganə,
baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı
rehimova.yegane.2018@mail.ru

Qədim türk yazılı abidələrində dialektizmlərin işlənməsi məsələləri

Annotasiya: Elmi işdə qədim türk yazılı abidələrində dialektizmlərin işlənməsi məsələləri araşdırılır. Müəllif qədim türk yazılı və şifahi ədəbiyyat incilərindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və “Divani-lüğət-it türk” əsərində işlənmiş dialektizmlərin nümunəsində dilimizin qədimliyini sübut etməyə çalışır.

Açar sözlər: yazılı abidələr, dialektizmlər, dilçi alimlər, Şəki dialekti, türkologiya, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı

Ключевые слова: письменные памятники, диалектизмы, ученые-лингвисты, Шекинский диалект, тюркология, эпос «Китаби-Деде Коргуд»

Key words:written monuments, dialectics, linguistic scholars, Sheki dialect, Turkology, "Kitabi-Dede Gorgud" epos

Müxtəlif dövrlərin yazılı abidələri özlüyündə yazı dili faktı olsa da, onlarda az və ya çox dərəcədə yarandığı dövrün dialekt əlamətləri də öz əksini tapır. Ancaq ədəbi dil

norması dəyişkən olduğundan yazılı abidələrdə dialektizmlərin xarakteri heç də həmişə eyni olmur. Ədəbi dilin müəyyən bir dövründə dialekt-danışıq əlaməti olan bir xüsusiyyət başqa bir dövrdə və ya mərhələdə normaya çevrilir. Görkəmli dialektoloq alim Elbrus Əzizov dialektizmlərin tarixi baxımdan öyrənilməsinin iki üsulunu təqdim edir: 1) Həqiqi tarixi üsul (qədim yazılı abidələrin kifayət qədər saxlanıldığı hallarda); 2) Müqayisəli-tarixi üsul (yazılı abidələr olmadıqda) [2 , s. 8].

Qədim türk yazılı abidələrimiz şanlı keçmişimiz kimi, dilimizin inkişaf tarixinin izlərini, bu günümüzə səsleşən dil elementlərini öz səhifələrində daşlaşdırmışdır. Qədim yazılı abidələrin dil elementləri baxımdan işlənməsi dilçilikdə yeni addım deyildir. Bu sahə üzrə dilçi alimlərimizin yetərincə araşdırmaları vardır. Ancaq bu abidələrin (“Kitabi-Dədə Qorqud”, “Divan-lüğət it-türk” abidələri nəzərdə tutulur-Y.R) dialektoloji baxımdan şivələr üzrə müqayisəli şəkildə araşdırılması ilkin addım kimi aktualdır. Düzdür, dilçi-dialektoloq alimlərimizdən Ə.Dəmirçizadə, M.İslamov, T.Hacıyev, E.Əzizov və başqaları ümumi istiqamətli tədqiqatlarında bu məsələdən də yan keçməmişlər. Hazırkı məqalədə məqsədimiz qeyd olunan qədim türk yazılı abidələrində verilən sözlərin müasir Şəki dialektində işlənən sözlərlə uyğunluq məsələlərini şərh etməkdir. Çağdaş Şəki ədəbi mühitinin aparıcı nümayəndəsi, şair-tədqiqatçı Vaqif Aslan Mahmud Kaşğarının “Divan lüğət it-türk” əsəri və müasir Şəki dialekti” mövzusu üzrə maraqlı araşdırma aparmış, bu sahədə konkret istiqamətdən “Dialektologiya” elmimizə qiymətli töhfə vermişdir. M.Kaşğarının “Divani-lüğət it-türk” əsərini müxtəlif istiqamətdən dəqiq təhlil süzgecindən keçirən tədqiqatçı lüğətdə verilmiş sözlərlə müasir Şəki dialektində verilmiş sözlərin məzmun eyniliyini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

“Divani lüğət-it türk”də:Şəki dialektində:

1.Adui: ağız [4, c I.s.55]

2.Aqnadı [4, c.I.s.289]

3.Aldadı, ağrıdı, [4, c.I. s.273]

Axsadı [4, c.I. s.276]

4.Azdi, asdı, aştı [4, c.I. s.173]

Atışdı [4, c.I. s. 180]

5. Asurdi [4, c.I.s.178]

6. Ayrışdı [4, c.I.s.270]

7.Ata [c.I.s.86], **ana** [c.I.s.93]

Armut [4, c.I.s. 95], **ayran** [4, c.I.s. 120],

arpa [4, c.I.s. 123] və.s.

8.Bekmes [4, c.I.s. 459]

9. Belge [4, c.I. s.55]

10. Balçıq [4, c.I.s. 467]

11. Bay [5, c.II. s. 158] “zəngin” mənasında

12.Yaş-yuş [5, c.II.s. 143]

13. Yaşurdu [5, c.III. s. 68]

“gizlətdi” mənasında

1.Ağız – sağmal heyvanların doğuşundan sonrakı ilk südündən alınan məhsul

2. Ağnadı-(At ağnadı)

3.Aldatdı, ağrıdı, axsadı

4. Azdi, asdı, aştı, atışdı

5.As(q)ırdı

6.Ayrıldı

7. Bu sözlər Şəki dialektində olduğu kimi işlənəməkdədir

8.Bəhməz

9. Bəlyə-nişan.

10.Palçıq

11. “Baylandırmaq” zənginləşdirmək mənasında

12. Yaş-yuş – nəm mənasında

13. Yeşirdi

14. Kitti [5, c.II. s. 296] “getdi” mənasında

15. Tepdi [5, c.II. s.3] “vurmaq” mənasında

16. Tepindi [5, c.II. s. 140]

17. Töşəndi [5, c.II.s. 147]

14. Gitdi (Şəkinin Baş Göynük Aşağı Göynük, Zunud, Bideyiz kəndlərində

15. Tepdi (Şəkinin Baş Göynük, Aşağı Göynük kəndlərində)

16. Təpindi. Bu söz Şəkiddə “təsir göstərmək”, “təzyiq göstərmək” mənalarında işlənir.

17. Döşəndi – “üstünə yıxıldı”, üstünə sərildi” mənasında[8 ,s. 72-73-74-75].

Məqalənin sonunda Vaqif Aslan yazır: “Kaşğaridən gətirdiyimiz nümunələr bir daha sübut edir ki, bunlar (yuxarıda gətirilmiş nümunələr – Y.R) həm də Azər-türk düşüncə tərzinin məhsuludur....Azər-türk təşəkkül tərzinin eyni bir qaynağa malik olmalarına əyani bir sübutdur”[8 , s. 76-77].

“Divan lüğət – it türk” əsəri üzərində mükəmməl tədqiqat aparan türkoloq alim F.R. Zeynalov əsərdən bu gün Azərbaycan dilində olduğu kimi işlənən bir sıra sözləri diqqətimizə çatdırır: “oba, it, ət,ata, otlamaq, otluq, öcəşmək, ocaq, açıq, acımaq, içmək, axtarmaq, axsaq, axsamaq, ara, örtük, örtülmək, örtmək, ürkütmək, ürkmək, erkək, ərlək, armut, uşaq, oğul, ağnamaq, ögey, ögüt, öküz, iki, ulaq, ilk, alma, alın, ummaq, ayran, ayaq, baş, boğaz, təzək, dilək, tütün, dədə, dik, sirkə, yetmək, yarım, yortmaq, yamaq, yamaqlıq, yaman və.s.”[6,s.28]. M.Kaşğarının “Divan”ı 8500 sözün elmi şərhindən ibarət üç cildlik mükəmməl bir elmi-tədqiqat əsəridir. Bu əsər nəinki təkə qədim türk dillərini zəmanəmizə qədər gətirib çıxaran qədim məxəzdir, o, eyni zamanda XI əsrdən əvvəlki türkdilli xalqlar, onların dialekt və şivələri haqqında müəyyən mühakimə yürütməyə , Orxon-Yenisey abidələrinin dərinədən öyrənilməsinə imkan yaradır.

Orta türk dövrünün qiymətli abidələrindən olan Yusif Balasağunlunun “Qudatqu bilik” əsərində də Şəki dialekti ilə paralelləşəcək söz qruplarına rast gəlmək mümkündür. Məsələn: başqa, bol, yürek, köz, artuk, güvənmək, qılıq, qız, ton, aç, tek və.s kimi sözlər oğuz dillərinin leksik tərkibi ilə eyniləşən sözlər kimi Şəki dialektində də (güvənmək, qılıq və.s kimi sözlər) işlənir.

Orta türk dövrünün ən qiymətli yazılı türk abidəsinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının olması şübhəsizdir. Bildiyimiz kimi, bu əsərin məzmunu və dili üzərində Azərbaycan, türk, rus və Avropa şərqşünaslığında qiymətli tədqiqatlar aparılmış, mübaliğəsiz deyək ki, ən maraqlı, düzgün elmi fikirlər Azərbaycan alimləri tərəfindən səsləndirilmişdir. Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünas və dilçi alimlərimizdən H.Araslı, F.R.Zeynalov, S.Əlizadə, P. Xəlilov, M.Seyidov, Kamal Abdullayev, Şamil Cəmşidov, türk tədqiqatçılarından İ.Hikmət, Xuluslu Rüfət, Orxan Şaiq Kökyay, Məhərrəm Erkin bu yazılı abidəni müxtəlif istiqamətdən tədqiq etmiş, əsərin dialekt leksikası ilə bağlı da maraqlı fikirlər söyləmişlər. Bu mülahizələrdə türk tədqiqatçılarının qələmində dialektimizə yad olan qeyri-elmi fikirlər də səsləndirilmişdir. Məsələn: Dastanda yer alan “günü”, “qarmalamaq” (bu söz Şəki şivələri üçün xarakterik sözdür – Y.R) sözünü türk tədqiqatçısı O.Şaiq səhv mənalandıraraq “günü” sözünü “qısqanlıq”, “qarmalamaq” sözünü isə “qaranlıqda o tərəf bu tərəfə hərəkət etmək” kimi şərh etmişdir. Əslində isə Şəki dialekti üçün səciyyəvi olan “günü” sözü ailəyə gətirilən ikinci arvad, “qarmalamaq” sözü isə hər hansı bir əşyanı tez

əldə etmək, bütünlüklə götürmək, mənimsəmək kimi başa düşülür. Dastanda Şəki dialektində bu gün də işlədilən “sallaqxana” sözü türk tədqiqatçısı tərəfindən düzgün mənalandırılmır. Orxan Şaiq bu sözü “selx” (ərəb) və “xana” (fars) sözlərinin birləşməsindən ibarət olduğunu, Azərbaycan dilinə qətiyyənlə aid olmadığını söyləyir. Türkoloqların fikirlərinə tərəfdar çıxaraq biz də bu fikirdəyik ki, “sallaqxana” sözü IV əsrin sufi-hürufi şairi İ. Nəsiminin şeirindən aşağıda nümunə kimi gətirəcəyimiz “sallax” (dəri soyan) sözü ilə “xana” sözünün birləşməsindən ibarətdir. Məsələn:

Soyun, ey murdar səllaxlar Nəsiminin tənini[7, s. 292].

Bu söz ancaq Azərbaycan dilində “heyvan kəsilən yer” mənasında işlənir. Şəkiddə bu gün heyvan dərilərinin yığıldığı yer “Sallaqxana” adlanır. Bu gün Şəki şivələrində işlənən ən populyar sözlərdən biri “El-kün” sözüdür. “Kitabi- Dədə Qorqud”un dilində “el-gün” sözü “el-oba, qohum-əqrəba” mənasına uyğun gəlir: “Eli-günü köçürün, Toquz tümən Gürcüstana gedəlim; Aqınçılar kafərin elin-künün urub qızın-gəlinin əsir etdilər; Elim-künüm çapmadın, Qazan mana yetişsün.

Şəki şivəsində “el-gün” “qohum-qardaş” mənasında işlənir.-Nişanda qızın elinə-günne də pay qoyullar [3 , s. 244].

Qədim türkün möhtəşəm sənət abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili haqqında ən sanballı məlumatı görkəmli dilçi alim Ə.Dəmirçizadə vermişdir. Alim 1959-cu ildə nəşr etdirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı monoqrafiyasında əsərin dilini dilçilik elementləri baxımdan təhlilə cəlb etmişdir. Əsərin dördüncü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının lüğət tərkibi” adlı fəslində dastanda işlənən sözləri leksik baxımdan təhlil etmişdir. Professor Ə. Dəmirçizadə dastanın leksikasında mövcud olan və bu gün də Azərbaycan dilində eyni məzmununda yer alan sözlərə müxtəsər olaraq aşağıdakı sözləri aid etmişdir: Məsələn: açmaq, gəlmək, olmaq, görmək, tutmaq, su, bağ, dağ, daş, baş, əl, oğlan, qız, at, otaq, inək, ağ, qara, yaxşı, saç, bol, gözəl, sarı, yağ, ölü, diri, mən, sən, biz, siz, bu, nə, kim, eylə, elə, öz, söz, kimi, isə, dəxi, ötrü, üçün, qarşı və.s[1 , s.144]. Elə yuxarıda göstərilən milli söz axarlılığı “Kitabi-Dədə Qorqud”a müasir Azərbaycan dilinin əsas xüsusiyyətlərini və xüsusən lüğət ehtiyatını ehtiva edən ilk abidə saymağa rəvac verir. Dastanda elə sözlər vardır ki, geniş, yaxud məhdud dairədə Şəki dialektində də işlənir. Məsələn “Qat” sözü. Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud”da əksərən “yanı”, “özü ilə birgə” mənasında, bəzən də “dəfə” mənasında işlənir. Şəki şivələrində bu söz daha çox “dəfə” mənasını bildirir. Məsələn: O, bu işi səndən qat-qat yaxşı yerinə yetirdi. (Oxud şivəsi). Yaxud “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Aş” sözü ümumi şəkildə yeməklərin hamısını ifadə edərsə, Şəki şivələrində yeməklərin ancaq bir növünü bildirən söz kimi işlədilir. Şəki dialektində daha məhdud dairədə işlədilən “ucbatından”, “ucundan”, həmçinin “üzündən” söz formantına da “Kitabi-Dədə Qorqud”un leksikasında rast gəlinir. Dastanda işlənən “uc” sözü bu qəbildəndir və “səbəb” mənasını bildirir. Məsələn: “Sən səbəbli, yaxud sən ucubatından bu əzabı mən də çəkərəm” cümləsindəki “səbəbli” sözü dastanda işlənən “uc” sözünün mənasını, həmçinin “ucbatından” sözü isə leksik səciyyə daşıyan söz kimi diqqətçəkicidir.

Qədim türk yazılı abidələrinin leksik məzmununu sübut edir ki, dilimizin tarixi əski zamanlarla səsleşir və tədqiqinə daim ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: V.İ. Lenin adına API-nin nəşriyyatı, 1959, 159 s.
2. Əzizov.E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı: Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
3. İslamov.M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968, 273 s.
4. Kaşğari. M. “Divan lüğət-it-türk” (tərcüməsi- çevirəni Beşim Atalay. I. Cild. Ankara, 1986
5. Kaşğari. M. “Divan lüğət – it-türk” (tərcüməsi-çevirəni Beşim Atalay) I-III. Ankara, 1939, 1941.
6. Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri: Orta türk dövrü. Bakı: “Nağıl evi”, 2009, 110 s.
7. Qəhrəmanov.C. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı, 1970, 480 s.
8. Vaqif Aslan. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə. Cild IV. Bakı: Təhsil NPM,2010, 540 s.

Summary

Abdullayeva Gulara

Rahimova Yegana

Sheki branch of Azerbaijan State Pedagogical University

The issues of using dialect words in ancient Turkish inscriptions

The article titled as “The issues of using dialect words in ancient Turkish inscriptions” examines the development of spoken dialects in the Sheki dialect today, which is a rare pearl of Turkish literature, written by M. Kashgari in «Divan söz-türk» and in the epos of “Kitabi-Dede Gorgud”. The author presents the ancient Turkish-Azerbaijani language with examples from both Turkish scientific and poetic examples. The evidence of the researcher's argument is a great scientific value, as a factor that points to the ancient language of our language and the magnitude of our Turkishness.

Резюме

Абдуллаева Гюлара

Рагимова Егяна

Шекинский филиал Азербайджанского государственного педагогического университета

Проблемы использования диалектизмов в древних тюркских письменных памятниках

В статье озаглавленной «Диалектизмы в древних турецких письменных памятниках», на шекинском диалекте, исследуются диалекты, использованные М. Кашгари в «Дивани- лугети-ит-тюрк» и эпосе «Китаби-Деде Коргуд». На примере приведенных диалектов, использованных в этих произведениях, автор доказывает древность и масштабность нашего языка.

Adıgözəlova Günel,
dissertant
Sumqayıt Dövlət Universiteti
adigozelli.87@mail.ru

Azərbaycan Respublikasında işsizlik probleminin gənclər siyasətinə təsiri

Annotasiya: Gənclər siyasəti müasir dövrdə hər bir ölkənin inkişaf tempində prioritet istiqamətlərdən hesab olunur. Hər bir ölkədə olduğu kimi, gənclər arasında işsizlik və onların həlli yolları, gənc kadrların ixtisası üzrə işlə təmin olunması, sosial-iqtisadi rifahı, mənzil təminatı məsələsi, yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, asudə vaxtlarının səmərəli təmin olunması ən aktual məsələlər sırasındadır. Ölkəmizin inkişaf tempini nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, bu istiqamətdə işlər çox uğurla, eləcə də, Cənab Prezident İlham Əliyevin nəzarəti altında həyata keçirilir.

Açar sözlər: Sosial proqram, gənclər siyasəti, pensiya, gəlirlər, vergi, inkişaf

Key words: Social program, youth policy, pensions, income, tax, development

Ключевые слова: Социальная программа, молодежная политика, пенсия, доходы, налог, развитие

Müasir, qloballaşan və informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı dünyada sosial-iqtisadi, elmi-mədəni səviyyədə cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsində və ölkə iqtisadiyyatının rəqabətədavamlılıq qabiliyyətinin artırılmasında gənclərin səmərəli iştirakını təmin etmək vacib məsələlərdəndir. Bildiyimiz kimi, dövlət gənclər siyasətinin yaranması ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti 1994-cü il 26 iyul tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi yaradılmışdır.

Sevindirici haldır ki, YAP-da gəncləşmə siyasətinə gənc olmasına baxmayaraq, kifayət qədər təcrübəsi, bilik, dövlətçilik, idarəçilik təcrübəsi olan, şəxsi fəaliyyəti və nümunəsi ilə lider səviyyəsinə yüksəlmiş İlham Əliyev başçılıq edir. Cənab prezidentin 1999-cu il 29 iyul tarixli 169 nömrəli "Dövlət Gənclər Siyasəti haqqında" fərmanının imzalanması artıq dövlət gənclər siyasətinin yeni məcrada inkişafına, uşaq və gənclərlə işləyən kadrların hazırlanmasına, gənclərin həyatının daha ətraflı öyrənilməsinə, dövlət orqanlarının gənclərin həyatı və onların problemlərinə daha həssas yanaşmasına və onların həlli istiqamətində daha əməli tədbirlər görməyə təkan vermişdir [1, 45].

Gənclər arasında işsizlik amili əmək bazarının əsas problemlərindən biridir. 2003-cü ilin may-iyun aylarında BMT-nin İnkişaf Proqramının maliyyə dəstəyi və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının texniki yardımı ilə ölkənin bütün ərazisində əhalinin iqtisadi fəallıq məsələləri üzrə ilk dəfə keçirilmiş müşahidənin nəticələrinə görə, işsizlərin ümumi sayında 35 yaşınadək olan vətəndaşların payı 69,1 faiz olmuşdur [2, 67].

Gənc qadınlar arasında da işsizlik yüksək səviyyədədir. Statistik məlumatların nəticələrinə əsasən, qadınlar daha çox aşağı statuslu, az əmək ödənişli olan işlərə üstünlük verirlər. Qadınlar üçün iş yerinin çatışmazlığı daha çox qadının cəmiyyətdə və ailədəki roluna uyğun olan çevik iş yerlərinin (natamam iş günü və iş həftəsi, dəyişkən iş qrafiki, evdə iş və.s) azlığında öz əksini tapır.

Gənclərin və yeniyetmələrin məşğulluq problemlərinin həllində peşə təlimi keçən gənclərin daimi işlə təmin olunmasına nəzarət edilməsi, sərbəstləşmə təhlükəsi yaşayan gənclərin işdən azad edilməmişdən əvvəl ixtisası üzrə yenidən hazırlıq keçməsinə şərait

yaradılması, gənclərin işlə təmin olunmasında həvəsləndirmə mexanizminin gücləndirilməsi, yeniyetmələrin, gənclərin ictimai və mövsümi işlə təmin olunması, gənclərin xalq yaradıcılığı və qədim sənət növləri kimi işlərə cəlb edilməsi, turizm sahəsində işləmək üçün gənc mütəxəssislərin yetişdirilməsi, gənclərin şəhərə axınının qarşısını almaq məqsədilə regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması, gənc sahibkarlar üçün biznes mərkəzlərinin yaradılması kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkənin sosial inkişaf gələcəyi üçün mühüm amillərdir[2, 34].

Qadınların məşğulluq problemi - Qadınların məşğulluq problemi də sosial problemlərdən biri olaraq həmişə gündəmdə qalmışdır. Bu problemin həllinə kömək məqsədilə, sosial infrastruktur istiqamətli işlərin, xalq tətbiqi sənətinin inkişafı, turizm zonalarında qadın işləri üçün sektorların yaradılması, kiçik sahibkarlıq məsələlərində gender bərabərliyinin təmin edilməsi, qadın sahibkarlığının inkişafına dəstək, uşaqlı qadınlar üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada iş yerlərinin müəyyənləşdirilməsi kimi tədbirlərin aparılması çox məqsədəuyğundur[3, 87].

Fərmanda göstərilən vəzifələrin həllini təmin etmək məqsədilə 1994-2004-cü illərdə bir sıra işlər görülmüşdür: Azərbaycan Respublikası Gənclər, İdman və Turizm nazirliyinin nəzdində Gənclərin Problemləri üzrə Elmi Araşdırmalar Mərkəzi və Respublika Uşaq İstirahət və Sağlamlıq Mərkəzi təşkil olunmuşdur.

Uşaq və gənclərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək məqsədilə 2002-ci ildə "Gənclər siyasəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2005-ci il 30 avqust tarixli sərəncamı ilə qəbul olunmuş "Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı (2005-2009) " gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm addımlar olmuşdur. Bu proqram nəticəsində gənclərin vətənpərvərlik sahəsində mühüm işlər aparılmış, istedadlı və yaradıcı gənclərə dövlət qayğısı artırılmış, məşğulluq sahəsində beynəlxalq təcrübəyə və gənclərin dinamik fəaliyyətinə əsaslanan işgüzarlıq mühiti yaradılmışdır[4, 54].

2005-2009-cu illər Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı gənclərin problemlərinin inkişaf prosesində yeni mərhələ başlatdı. Xüsusilə gənclərin sosial müdafiəsi məsələsi həmişə öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Proqramda gənclərdə vətənpərvərlik və vətənə sevgi məsələlərinin aşılması, istedadlı gənclərin aşkar edilməsi, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan, o cümlədən gənc ailələrin problemlərinin həllinə kömək göstərilməsi, gənclərin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların elmi potensialının inkişaf etdirilməsi məsələlərinə yer ayrılmışdır. 2005-2009-cu illər dövlət proqramında gənclərin məşğulluq və işsizlik problemlərinə də yer ayrılmış və bununla bağlı tədbirlər planı hazırlanmışdır.

Gəncliyin inkişafında növbəti inkişaf mərhələsi ikinci gənclər dövlət proqramınının qəbul olunması ilə başladı. "Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə" - bu ikinci dövlət proqramında birincidən fərqli olaraq bir qədər daha çox gənclərin sosial problemləri ön plana çəkilmişdir [6, 12].

İkinci Dövlət Proqramının qəbul olunmasında əsas vəzifələr kimi; gənclərin hərtərəfli inkişafı üçün şəraitin yaradılması, müasir tələblərə cavab verən ölkə və ölkə xaricindən kənar təhsil almaları üçün dövlət qayğısının göstərilməsi, əmək bazarının tələblərinə cavab verən rəqabətə davamlı gənc kadrların hazırlanması, dövlət qulluğunda və idarəetmədə peşəkar, bilikli gənclərin sayının artırılması, gənc alim və tədqiqatçıların sosial təminatının gücləndirilməsi, gənclər arasında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, regionlarda yaşayan gənclərin fəallığının artırılması, gənclərin, xüsusilə də gənc əlillərin

sosial müdafiəsinin qorunması, gənclərin inkişafında yerli icra strukturlarının və bələdiyyələrin iştirakının artırılması, gənclərlə işləyən mütəxəssislərin əlavə təhsilinin artırılması, gənclərin inkişafına yönəlmiş infrastrukturun inkişaf etdirilməsi ön planda durmuşdur. Bununla bağlı olaraq, Cənab Prezident İlham Əliyev bildirmişdi ki, ölkədəki müsbət meyllər davam edəcəkdir. Çalışacağıq ki, insanlarımızın daha yaxşı yaşaması üçün əlimizdən gələni edək[6, 34].

Dövlət Proqramı üzrə həyata keçiriləcək tədbirlərin icrasını Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi öz üzərinə götürmüşdür. Hətta bununla bağlı Əlaqələndirmə Şurası da yaradılmışdır. Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə əsas maliyyə mənbəyi dövlət büdcəsidir. Bununla belə, büdcədən kənar vəsaitlər, kreditlər, qrantlar və qanunvericiliyə zidd olmayan digər mənbələr də cəlb edilə bilər. 2011-2015-ci illərdə Dövlət Proqramı çərçivəsində gənclər üçün müəyyən xidmətlərinə görə mükafatların təsis olunması, Bakı şəhərində Gənclər Mərkəzinin yaradılması, Gənclər Fondunun yaradılması, Gəncə, Mingəçevir, Naxçıvan, Sumqayıt, Şəki, Bərdə, Qazax, Quba və Şamaxıda "Gənclər evi"nin yaradılması, Gənclər və gənc ailələr üçün ipoteka kreditlərinin alınması imkanlarının genişləndirilməsi, dövlət uşaq evlərindən, internatlardan ayrılmış, valideynlərini itirmiş, valideyn himayəsindən məhrum olmuş gənclərin mənasız işlə və yaşayış sahəsilə təmin edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, gənclər üçün mənzil kooperativlərinin yaradılması çox mütəşəkkil tədbirlər idi[7, 19].

Eyni zamanda da gənclər arasında Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının təbliğatının aparılması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda xüsusilə fərqlənmiş və yaxud şəhid olmuş gənclərin tanınması, eləcə də onların ailələrinə sosial-maddi dəstəyin aparılması, istedadlı gənclər barəsində məlumat bankının yaradılması, gənc alimlərə qrantların ayrılması, gənclər üçün əmək yarmarkalarının yaradılması, gənclərin məşğulluğu və sahibkarlıq fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi və bu sahədə beynəlxalq təcrübədən istifadə edilməsi proqram çərçivəsində həyata keçirilmiş tədbirlər idi.

Təbii ki, tədbirlər bununla yekunlaşmadı, sərhədanı, dağlıq ərazilərdə yaşayan, fermer təsərrüfatları olan gənclərə maddi dəstək tədbirlər proqramı həyata keçirildi, biznes fəaliyyətinə dair olimpiadalar və müsabiqələr keçirildi, gənc sahibkarların məhsullarının nümayişi üçün sərgilər keçirildi, internat və uşaq evlərində böyüyən gənclərin məşğulluq problemi dövlət nəzarətinə alındı, xarici ölkələrdə təhsil alan gənclər haqqında məlumat bazası yaradıldı və onların işlə təmin olunması məsələsinə dövlət tərəfindən dəstək verildi, hər il ölkənin bir rayon və şəhəri gənclər şəhəri elan olundu.

Gənclər siyasəti dövlətin həm müasir, həm də həmişə öz aktuallığını qoruyan bir siyasəti idi. Bu cür aktual tədbirlər sırasına dövlət orqanlarında işləyən gənclərin peşə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, gənclər arasında sağlam həyat tərzi, kütləvi bədən tərbiyəsi ilə məşğul olmağın təbliğ olunması, gənclər üçün qaynar xəttin yaradılması, erkən nikahların qarşısının alınması və maarifləndirmə işinin təşkili, cəzaçəkmə müəssisələrindən azad olunan gənclərin yenidən həyata və sağlam iş mühitinə reabilitasiyası, Azərbaycan tələbə kartının tətbiq olunması, tələbə yataqxanalarının yenidən təmiri, beynəlxalq müstəvidə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı müqavilələr çərçivəsində ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, 2015-ci il Bakının "Avropa Gənclər Paytaxtı" elan edilməsi görülmüş işlərə bir təkən idi[8, 11].

İkinci dövlət proqramı çərçivəsində ödənişli təhsil alan əlaçı və istedadlı tələbələrin təhsil haqqı ilə bağlı güzəştlər barədə təkliflərin hazırlanması, istedadlı gənclərə, yüksək bilikli kadrların hazırlanmasına dövlət qayğısının artırılması, Azərbaycan Respublikası gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi sahəsində Milli Fəaliyyət Planının hazırlanması, BMT Baş Assambleyasının 18 dekabr 2002-ci il tarixli 57-165 sayılı "Gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsinə kömək göstərilməsi" Qətnaməsinin icrasının təmin edilməsi, gənclər arasında işsizliyin azaldılması, onların məşğulluğuna və sahibkarlıq fəaliyyətinə kömək göstərilməsi, bazar iqtisadiyyatına uyğun peşə hazırlığının və yenidən hazırlığın təmin edilməsi, daimi yaşamaq üçün sərhədyanı və dağlıq ərazilərə köçən, fermer təsərrüfatı və ya digər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən gənclərə torpaq sahələrinin və güzəştli kreditlərin verilməsi, işsiz və ordudan tərxis olunan gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlərin hazırlanması kimi məsələlər cəld və dinamik formada həyata keçirilmişdir.

Təkcə Azərbaycanda yox, dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində iqtisadiyyatın ele sahələri var ki, böyük yatırımlar və investisiyalar qoyulmadan belə, ən gəlirli sahələrdən biri hesab olunur. Turizm də məhz bu cür sahələrdən biridir. Bu səbəbdən 2009-2013-cü illərdə rəqabətə davamlılıq qabiliyyətini artırmaq, beynəlxalq standartlara uyğun turizm sənayesi yaratmaq, turizm obyektlərinin hüquqi statusunu müəyyən etmək, turizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı və beynəlxalq təcrübəni genişləndirmək kimi məsələlərin həyata keçirilməsi vacib hesab olunurdu[9,5].

Əhalinin sağlam həyat tərzinin formalaşmasında, xüsusilə böyüməkdə olan gənc nəslin hərtərəfli sağlam inkişafı üçün idman siyasətinin yeri mühümdür. Buna görə də ölkənin regionlarında idmanın maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanlara tibbi nəzarətin və xidmətin təşkili, onların sosial təminat sisteminin yenidən işlənməsi vacib hesab olunan məsələlərdəndir. Son illər həyata keçirilən tədbirlərin reallaşmasında, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında, yerli təbii və əmək resurslarından səmərəli istifadə olunmasında, təsərrüfatları keyfiyyətli və qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasında, sahibkarlığın inkişafında yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrin iştirakını və fəaliyyətini unutmamaq olmur." Bu baxımdan bir çox analitiklər haqlı olaraq qeyd ediblər ki, Prezident İlham Əliyev daha sanballı uğurların qazanmasına imkan yaradacaqdır[10, 8].

Yeniyyət və gənclərin mövsümi və ictimai işlərə cəlb edilməsinə dair təkliflərin hazırlanması, səmərəli və yeni texnologiyalar əsasında hazırlanmış proqramların həyata keçirilməsi üçün subsidiya və ya güzəştli kreditlərin verilməsi, "Azərbaycanın iqtisadi inkişafı gənclərin gözü ilə" mövzusunda elmi-praktiki konfransların və dəyirmi masaların keçirilməsi, gənclərin erkən yaşda əmək vərdişlərinə yiyələnməsi və bunun üçün müxtəlif təlim proqramlarının hazırlanması, məşğulluğun təmin edilməsi və işsizliyin təmin edilməsi istiqamətində qeyri-hökumət təşkilatlarının proqram və layihələrinin hazırlanması, turizm sahəsində gənclərin xarici ölkələrdə ixtisaslarının artırılması və bu sahədə beynəlxalq təcrübədən istifadə olunması birinci dövlət proqramında əsas götürülsə də, əsasən ikinci proqramda öz həllini tapmış oldu[10, 4].

Hal-hazırda ölkədə gənclər siyasəti uğurla davam etdirilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, gənclər siyasəti, xüsusilə də onların işsizlik səviyyəsi ölkə başçısının daim diqqət mərkəzindədir. Bu baxımdan bu cür əhəmiyyətli tədbirlərin davam etdiriləcəyinə, gələcəkdə daha böyük işlər görülməcəyinə əminik.

Ədəbiyyat

1. Həsənov Ə. Azərbaycan Geosiyasəti. Dərslik. Bakı; Zərdabi LTD MMC, 2015,1056 s.
2. Vəliyev E. Azərbaycan Respublikasında Qeyri-Neft Sektorunun İnkişafının Makroiqtisadi Predmetləri. AMEA Məqalələr toplusu. II Buraxılış. Bakı; 2005, 575 s.
3. Şəkərləyev A.S. Dövlətin iqtisadi Siyasəti-reallıqlar, perspektivlər. Bakı, Elm, 2009, 543 s.
4. Abduləzimov C . Davamlı iqtisadi inkişaf strategiyasının uğurları/ Azərbaycan, 2010 № 218, s. 5
5. Əhmədov B.S. Milli iqtisadiyyatda investisiya qərarlarının qəbulu mexanizmi və ona təsir edən amillər/“İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika” jurnalı, № 2, 2010. s. 180
6. Həsənov Ə. Geosiyasət. Dərslik. Bakı; Aypara-3, 2010, 604 s.
7. Hacızadə E. Sosiallaşan İqtisadiyyat, Bakı; Elm, 2016, 509 s.
8. Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxil olmalar haqqında məlumat/ Ədliyyə qəzeti 01 (83), yanvar 2011-ci il
9. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı; 2011, 508 s.
10. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2014.

Summary
Adıgozalova Gunel
Sumgait State University

The impact of unemployment problem on youth policy in the Republic of Azerbaijan

Today the youth policy is successfully implemented in the country. As mentioned above, youth policy, especially their unemployment, is in the spotlight of the head of state. From this point of view, we are confident that important measures will continue and great things will be done in the future.

Резюме
Адыгёзалова Гюнель
Сумгаитский государственный университет

Влияние проблемы безработицы на молодежную политику в Азербайджанской Республике

В настоящее время в стране успешно проводится молодежная политика. Как упоминалось выше, молодежная политика, особенно безработица среди молодежи, находится в центре внимания главы государства. С этой точки зрения мы уверены, что будут приняты важные меры, и в будущем планируется провести большие работы.

Baxşiyev Əliağa,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Səttarov Anar,
magistr
Lənkəran Dövlət Universiteti
anarsattarov92@gmail.com
baxşiyev@box.az

Ümumtəhsil məktəblərinin tarix dərslərində kurikulum materiallarının problem baxımından təhlili və mənbələrdən istifadənin nəzəri məsələləri

Annotasiya: Təqdim olunan mövzuda məqsəd ümumtəhsil məktəblərinin tarix dərslərində şagirdlərin müstəqil şəkildə dərslük mətni üzərində iş aparmasını təmin etməkdir. Tarix fənlərinin tədrisində metodik nəzəriyyələrin elmi müqayisəli təhlili, müasir təlimin əsas istiqaməti olan kurikulumun mahiyyəti, onun yeni təhsil konsepsiyasında rolu, tarixi mənbələr və sənədlərlə iş, onlardan səmərəli istifadə qaydaları, onların müasir tarixi hadisələrlə uzlaşdırılması, ev tapşırıqlarının tədris olunan mövzulara uyğun təyin edilməsi və məntiqi cavabların əldə edilməsi üçün şagirdlərin bilik və bacarıqlarının reallaşdırılmasının mümkünlüyü ən aktual məsələdir.

Açar sözlər: kurikulum, konsepsiya, strategiya, standart, islahat, mənbə, metodologiya

Key words: curriculum, conception, strategy, standard, reform, source, methodology

Ключевые слова: куррикулум, концепция, стратегия, стандарт, реформа, источник, методология

Ümumtəhsil məktəblərinin tarix dərslərində tarixi mənbələrlə işin üsullarının öyrənilib tətbiq və tədris edilməsində tarixin təlim metodikasının mühüm rolu vardır. Pedaqoji fənn olaraq tarixin təlim metodikası ümumtəhsil məktəblərində tarixin təlim prosesini öyrənir və tarixin təlimini təkmilləşdirir. O, məktəbin ümumi təlim-tərbiyə sistemində tarix təliminin yerini, rolunu, məqsəd və vəzifələrini müəyyən edir. Eləcədə təlimin müxtəlif mərhələlərində tarix təliminin məzmununu öyrənir. Təlim tədris üçün seçilən materialı və həmin materialın müxtəlif yaş mərhələsində verilməsini müəyyənləşdirir.

Görkəmli tədqiqatçı, professor M.Əmirov göstərir: "Metodika nəzəriyyədir, təlim etmək isə işdir-təcrübədir. Nəzəriyyə təcrübənin yolunu işıqlandırdığı kimi, tarixintəlim metodikası da təlim prosesini işıqlandırır və ona istiqamət verir. Metodika elminin əsas mənbəyi məhz tarix elmidir". Ümumtəhsil məktəblərində tarixin tədrisi və təlimi çətin, çoxsahəli və ziddiyyətli pedaqoji sahədir. Belə ki, tarix təliminin metodları, vasitələri, yolları və üsulları tarixin təlimi metodikasının predmetini təşkil edir. Bu elmin predmeti dedikdə, onun öz obyektində ayırd etdiyi, seçdiyi cəhətlərin istiqaməti baxımından nəzəri və praktik aspektlərdən yanaşması nəzərdə tutulur [3, s.11].

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev 1998-ci il 30 mart tarixli "Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı" haqqında imzaladığı sərəncamda göstərmişdir ki, müstəqilliyin çətin yolları ilə irəliləyən Azərbaycan bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də böyük vəzifələr yerinə yetirmək zərurəti ilə üz-üzə dayanmışdır. Ölkəmizdə başlamış geniş islahatçılıq hərəkatı çərçivəsində təhsil sahəsində də mühüm dəyişikliklərin, yeniliklərin həyata keçirilməsi obyektiv tələbatdır [4].

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 2006-cı il oktyabrın 30-da "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyasını (Milli Kurikulumunu) təsdiq etmişdir. Kurikulum- müasir dərs modelinin əsas çərçivələri üzrə fənlər kursunun hər bir bölməsinin məqsədini, məzmununu, tədris-təlim fəaliyyətini, nailiyyətlərini, onların qiymətləndirilməsini əks etdirir. Milli kurikulum isə, ölkə miqyasında təhsilin hər bir pilləsindəki fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə imkan yaradan konseptual sənəddir. Milli kurikulumda ümumi təhsil üzrə təlim nəticələri və məzmun standartları, ümumi təhsilin ayrı-ayrı mərhələlərində keçilən tədris fənləri, həftəlik dərs və dərsdənənar məşğələ saatları, təlim-tərbiyə prosesinin təşkili və idarə olunması, təlim müvəffəqiyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar başlıca tələblər kompleks halında əks etdirilmişdir. Həmin sənəd əsasında hazırlanmış fənn kurikulumlarında hər bir sinif üzrə təlimin nəticələri, məzmun və qiymətləndirmə standartları, təlimin taktika və strategiyaları öz əksini tapmışdır.

Ümumtəhsil məktəblərinin tarix dərslərində tarixi mənbələr üzərində iş şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətini və tarixi hadisələrə obyektiv qiymət vermək bacarıqlarını formalaşdırır. Tarix dərslərində tarixi mənbələrdən istifadə edilməsi keçmiş haqqında biliklərin əldə olunmasını, hadisə və proseslər haqqında daha inandırıcı məlumat alınmasını təmin edir. Bu yolla şagirdlərdə tənqidi təfəkkür yaranır və onlarda tarixi məlumatı müqayisəli təhlil etmə vərdişi meydana gəlir. Müəllimin təqdim etdiyi tarixi mənbə məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun və şagirdlərin başa düşəcəkləri dildə olmalıdır. Tarix müəllimi ilkin mənbə və sənədləri düzgün seçməklə tarixi zaman, tarixi məkan, şəxsiyyət, dövlət, mədəniyyət və digər məzmun xətlərini reallaşdırmaq, şagirdlərdə araşdırma, müqayisə, təhlil etmə və s. bu kimi bacarıqları formalaşdırmaq üçün ümumtəhsil məktəblərinin tarix dərslərində tarixi mənbələrdən istifadənin nəzəri məsələlərini problem baxımından kurikulum materiallarının izahı və tətbiqi ilə həyata keçirməlidir.

Müəllimin canlı sözü və əyani materialdan əlavə məktəblilər üçün tarixə dair bilik mənbəyi, mətn mənbəyidir. Şagirdlərin yaşı artdıqca, tarixi səciyyəli məlumatların böyük hissəsini onlar elmi-kütləvi ədəbiyyatdan, tarixə dair qiraət kitablarından, tarixi sənədlərdən siyasi kitabçalardan, qəzet və jurnallardan alırlar. Lakin məktəbli üçün kitab tarix sənədi deyil yenə də dərslikdir. Dərslikdə tarixə dair proqramda nəzərdə tutulmuş və mənimsənilməsi lazım gələn materialın müntəzəm şərhə vardır [5].

Tarixi mənbə və sənədlərlə işləmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə etmək olar. *Bunu* göstərilən qaydalarla izahını verək:

1. Mənbənin növünün və xarakterinin müəyyən edilməsi.
  - İlkin mənbə olduğunun müəyyənləşdirilməsi (gündəlik, hekayə, məktub və. s)
  - Verilmiş mənbənin qədimliyinin araşdırılması (müasir mənbə də ola bilər)
2. Mənbənin mənşəyi, dili , bütövlüyü, yarandığı dövr haqqında araşdırma aparılması.
  - Orijinaldır, yoxsa tərcümədir?-şagirdlər tərəfindən müəyyənləşdirilir.
  - Bütöv mənbədir, yaxud bir hissədir? - mənbənin tam və ya bir hissə olduğu dəqiqləşdirilir.
  - Mənbə hansı tarixi dövrə aiddir?- tarixi izah edilir.
3. Mənbənin məzmunu və ideyasının təhlil edilməsi.
  - Mənbənin müəllifinin mövqeyi haqqında fikir söylənilir.
  - Problem haqqında bildiklərinizlə mənbədəki məlumat arasında uzlaşma müəyyən edilir [2, s.4].

Ümumtəhsil məktəblərinin tarix dərslərində tarixi mənbələrlə işin üsullarına aid nümunələr:

Nümunə -1.

Antik dövr Azərbaycanının dolğun şəkildə ilk təsvirini tanınmış yunan coğrafiyaçı və tarixçisi Strabon (e.ə.64-b.e.24) vermişdir. O, Amasiya şəhərində (Kiçik Asiya) doğulmuş, fəlsəfə təhsili almış, çoxlu səyahət etmişdir. 17 kitabdan (bölmədən) ibarət “Coğrafiya”sını O, Roma sərkərdələri Lukull, Pompey və Antoninin Qafqaza yürüşlərindən az sonra, təxminən e.ə. 7-ci ildə yazmışdır. Bu əsər onun itmiş “Tarixi qeydlər”inin davamıdır. Strabon “Coğrafiya” kitabında hadisələri öz zamənəsinə bəlli olan bütün dəlillərin müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi əsasında təsvir etməyə çalışmışdır. Buna görə də, həmin əsər tarixşünaslıqda antik dövrün coğrafi biliklərinin toplusu kimi qiymətləndirilir. Kitabın başlıca qaynaqları, həm Strabondan qabaq yazan coğrafiyaçı və tarixçilər (xüsusilə Pompeyin müşayiətçiləri), həm də daha qədim dövrün IV-II yüzilliklərin müəllifləri, o sıradan Kaspı dənizi və ətraflarına Makedoniyalı İsgəndərin və I Selevkin göndərdikləri ekspedisiyaların başçıları Heraklid (e.ə.323) və Potroklun (e.ə.283) hesabatları, Eretosfen, Polibi və başqalarının əsərləri olmuşdur. Strabonun düşündüyünə görə, “Coğrafiya” Romanın dövlət xadimləri, sərkərdələri, inzibati idarələri, tacirləri və b. üçün arayış vəsaiti olmalı idi. Buna görə də o, kitabında çoxlu tarixi-etnoqrafik məlumatlar vermişdir.

Qafqaz haqqında, o cümlədən Azərbaycanın qədim dövlətləri Albaniya və Atropatena haqqında tarixi-coğrafi arayışlar, “Coğrafiya”nin XI kitabındadır [1, s.14].

Tapşırıqlar:

- Mənbə həqiqidir, yaxud tərcümə olunmuşdur?-şagird mənbənin dəqiq tərcüməsi barədə fikrini söyləyir.
- Tam mətnli mənbədir, yoxsa bir hissədir?-tarixi mənbənin mövzusu sinifdə olan fəallığı artırır.
- Mənbədən nəyi öyrənmə bildiniz?-öyrənilən mənbəyə istiqamətli izah verilir.
- Mənbədəki fikirlərə münasibətinizi bildirin. –şagirdlərin fikirləri müqayisəli təhlil edilir.

Nümunə-2

Burada biz daha iki müsəlman müqəddəsinin qəbrini gördük bunlardan biri – İmam Qorqudun qəbri dağda, digəri – Pir Muxtarın qəbri isə düzdə idi. Qorqud haqqında deyirlər ki, Məhəmmədin (s.ə.s) müasiri olmuşdur. Onun qəbri dağda sol qayada oyulmuş bir mağaradan ibarətdir... Dünən mən ora daxil oldum, hər şeyi diqqətlə müşahidə etdim və heç bir bəzək-düzək görmədim [2, s.6].

Tapşırıqlar:

- Mənbənin növünü müəyyən edin.-yazılı, şifahi və arxeoloji olmasını tapmaq.
- Nəyə görə müəllif Dədə Qorqudu müqəddəs insanlardan hesab edir?-tarixi və ensiklopedik dünya görüşünə malik olması təhlil edilir.
- Mənbə müəllifinin münasibətini müzakirə edin.-müəllifin fikrinin dəqiqliyi araşdırılır.
- Sözügedən qəbr təxminən neçənci əsrə aid ola bilər?-qəbrin tarixinin aydınlaşdırılması üçün tədqiqat işi aparılır.

Ümumtəhsil məktəblərinin tarix dərslərində tarixi mənbələrdən istifadənin problem baxımından təhlili nəzəri və praktik cəhətdən kurikulum materiallarının fəal/interaktiv təlim əsasında tarix dərslərində tətbiq edilməsini zəruri edir. Yeni təlim strategiyasının bugünkü mühüm tələbləri isə fəal-interaktiv təlimə əsaslanan təhsil konsepsiyasının elmin müxtəlif sahələrində tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Bu baxımdan ali məktəblərdə, ümumtəhsil məktəblərində elmi işlərin, dərslərin və metodik vəsaitlərin bütünlüklə yenidən

hazırlanması, gənc mütəxəssislərin elmi təfəkkürü və dünya görüşünün yüksəldilməsi, şagirdlərin tarixi biliklərə asan və maraqlı şəkildə yiyələnmələri üçün praktiki məşğələlərin metodikası kökündən yaxşılaşdırılmalı, ilk növbədə tarixi qaynaqlar üzərində yaradıcı iş aparmaq vərdişi aşılmalıdır.

Tarixi sənədlər üzərində işə aid nümunə:

- I Şah Təhmasibin Ziğ kəndinin Bibiheybət məqrəbəsinə vəqf olunmasını təsdiq edən fərman, Fevral, 1547
- Hakimiyyət Allaha məxsusdur.
- Şahi vilayətin qulu Təhmasib
- Mübarək fərman verildi o haqda ki , Badkuyə (Bakı) ətrafında yerləşən Ziğ kəndi bütün sərvət və əmlakı ilə birlikdə haqq imam övladı bibiheybətini- onun babalarına və özünə salavat və salam olsun müqəddəs asitanəsinə vəqf edildiyinə və bu haqda heç bir dəyişiklik olmadığına görə Badkuyənin amillərindən, divan işlərinə baxanlarından, kələntərləri və kəndxudalarından heç biri, heç bir adla qeyd olunan kəndin ətrafına dolanmayaraq hər hansı tələb etməsinlər. Qeyd olunan ölkənin hakimləri, tiyuldarları və daruqələri yazılmış qayda üzrə qərar verildiyini bilsinlər. Ondan kənara çıxmasınlar. Qeyd olunan kəndin rəiyyətlərinin, habelə mübarək asitanənin dərvişləri və xidmətçilərinin gözlənilməsinə vacib bilərək yazılı göstəriş verməsinlər və məmur göndərməsinlər... 954-cü il Məhərrəm ayının 20-i.[1, s.201].

Verilən materiala əsasən aşağıdakı tapşırıqə münasibətinizi bildirin.

- I Şah Təhmasibin fərmanı ilə Ziğ kəndini Bibiheybət məqbərəsinə bağışlanma hesab etmək olarmı? -əsaslandırın:

- Sənəd Səfəvilər dövləti haqqında hansı məlumatlar verir?-təhlil edin.
- Sənədə əsasən Səfəvi şahının qeyri- məhdud hakimiyyətə malik olduğunu sübut edin.
- Şah Təhmasibin hansı keyfiyyətlərini öyrəndiniz?.-Fikirlərinizi izahlı şəkildə bildirin.

Ümumtəhsil məktəblərinin tarix dərslərində tarixi mənbələrdən istifadənin üsullarından biri idrakı tapşırıq nümunələrinin təhlilidir.

1. Mənbənin növünün təyin edilməsi tapşırığı:

Bu tapşırıq nümunəsinin icrası zamanı şagird tanış olduğu mənbənin hekayə, gündəlik, məktub və ya şahid sözü olduğunu bilməlidir. Müəllim mənbəni elə seçməlidir ki, şagird hər hansı bir əlamətə görə mənbənin növünü asanlıqla müəyyən edə bilər.

2. Mənbənin təxmini yaranma dövrünün müəyyən edilməsi tapşırığı:

Bu tapşırıq bir çox tarixi biliklərin köməyi ilə reallaşa bilər. Mənbədə il, əsr yaxud digər tarixlər göstərilməsə də, hər hansı bir hadisə və ya müəllif haqqında məlumat bu tapşırıqın yerinə yetirilməsinə istiqamət verə bilər. Şagirdlər mənbə və ya sənədin yarandığı dövr haqqında ehtimallarda söyləyib fikirlərini əsaslandırma bilərlər. Məs: təqdim olunan mənbə ərəb səyyahlarından birinə aiddirsə, şagirdlər əvvəl əldə etdikləri biliklərə istinad edərək mənbənin IX-XI əsrlərə aid olduğunu təsdiqləyə bilərlər.

3. Mənbədə ən sadə səbəb və nəticənin müəyyənləşdirilməsi tapşırığı:

Tapşırıqın bu formada qoyulması mənbədəki hadisə və proseslərin səbəb- nəticələrinin şagirdlərin mühakiməsi ilə araşdırılmasına xidmət edir. Hadisənin hansı səbəbdən baş verməsi , nə ilə nəticələnməsi, səbəb və nəticə arasında hansı əlaqənin olması kimi sualların araşdırılması şagirdlərin idrakını fəallaşdırır.

4. Mətnə əsasən mənbə müəllifinin mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi tapşırığı:

Təqdim edilən mənbədə informasiyanın qərəzli və ya şişirtmə olduğunu müəllifin mövqeyinə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün şagirdlərə mütləq müəllif mövqeyi hiss olunan digər bir mənbə təqdim edilməlidir.

5. Mənbədən istifadə edərək hekayə hazırlanması tapşırığı:

Bu tapşırıq yaradıcı xarakter daşıyır. Mənbəyə istinad edən şagirdlərdə öz mühakimələri ilə tarixi faktları düzgün təhlil etmək bacarığı formalaşır.

6. Bir hadisənin müxtəlif mənbələrdəki təsvirinin müqahisə edilməsi tapşırığı:

Şagirdlər hər hansı bir şəhər, dövlət, üsyan və.s haqqında müxtəlif mənbələrdəki məlumatları müqahisəli şəkildə təhlil edirlər. Eyni hadisə, məkan və zaman haqqında mənbələr seçilməlidir ki, məlumatlar kəskin fərqlənməsin və ya eynilik təşkil etməsin. Əsaslı fərqlənmə şagirdlər üçün ortaq məxərəcə gəlməyə çətinlik yarada bilər. İnformasiyanın eyniliyi isə araşdırma və müqahisə üçün zəmin yaratmayacaq. Hər iki halda qoyulan problem həllini tapmayacaq. Bu tapşırığı çətinləşdirmək və ya asanlaşdırmaq da mümkündür:

- Tarixi hadisələrin müxtəlif izahatlarını təqdim edin.
- Mənbənin məlumatlarını arxeoloji, illustrativ və ya cədvəl məlumatları ilə tutuşdurub uyğunluğu müəyyən edin.

Təhlil etdiyimiz tapşırıqlar şagirdlərdə aşağıdakı bacarıqları formalaşdıracaq:

- müəllif mövqeyi üçün əsasların tərtib olunması
- əksfikirli qruplarda kiçik diskussiyaların aparılması
- müxtəlif mənbələr üzrə "dialoq-mübahisə"nin keçirilməsi
- mənbədən iqtibas gətirilməsi

7. Mənbədən hadisələr haqqında ilkin məlumatın ayrılması tapşırığı:

Mənbə, hər şeydən öncə, məlumat-informasiya verir. Bu tapşırıq şagirdlərdə məlumatla müəllif mövqeyinə fərq qoymaq bacarığını formalaşdırır. Bu bacarığı aşılamaq üçün tapşırığı başqa formada da vermək olar:

- mənbənin ayrı-ayrı hissələrini şərh edin;
- mənbədəki faktları seçin;
- müəyyən mövqeyin sübutu üçün mənbədən lazımı məlumatı seçin [2, s.5].

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununa uyğun olaraq ümumtəhsil məktəbləri qarşısında təlim və təhsilin dinamik inkişafının təmin olunması, müasir tədrisin tələblərinə uyğun dərslərin təşkili, aparılması və yüksək səviyyədə pedaqoji fəaliyyətin stimullaşdırılması, müxtəlif metodoloji üsul və vasitələrdən səmərəli istifadə nəticəsində milli təhsilimizin Avropa təhsil sistemində inteqrasiya olunması zəruriliyi reallaşmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı 1989, səh. 321.
2. Azərbaycan tarixi, VII sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı 2014, səh. 112.
3. Mübariz Əmirov. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2014, səh.678.
4. www.e-qanun.az
5. <https://metodiki.tovsiyye.blogspot.com>

Summary
Baxshiyev Aliaga
Sattarov Anar
Lankaran State University

The theoretical issues of using resources and the analysis of curriculum materials from the problematic point of view in history lessons of the secondary schools

The aim of this article is to provide the students with using of textbooks independently in history lessons. The scientific comparative analysis of methodical theories, the importance of curriculum which is the main direction of modern science, its role in the new educational conception, the effective use of historical resources and documents, the coordination of resources with modern historical events, choosing of homeworks in accordance with the teaching themes and the possibility of realization of students' knowledge and abilities for getting logical answers are the most actual problems at the teaching of historical subjects.

Резюме
Бахшыев Алиага
Саттаров Анар
Лянкяранский государственный университет

Анализ, с проблемной точки зрения, материалов куррикулума и теоретические вопросы использования из источника на уроках истории общеобразовательных школ

В статье основной целью является обеспечение выполнения самостоятельной работы над текстом учебника в уроках истории учениками общеобразовательных школ. В обучении истории, как учебного предмета, актуальным является научно-сравнительный анализ методической теории, значение куррикулума, являющимся основным направлением современного обучения, его роль в новой концепции образования, работа с историческими источниками и документами, правила эффективного пользования ими, сопоставление их с современными историческими событиями, определение домашних заданий соответствующие обучающим темам, возможность реализации знаний и умений учащих для достижения логичных ответов.

Cəfərov Mayis,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi
mayis1968@mail.ru

Cənub-Şərqi Azərbaycanın antik dövrdə ticarət əlaqələri
(Numizmatik materiallar əsasında)

Annotasiya: Məqalədə Azərbaycanın Cənub-şərq regionunda aşkarlanmış antik dövrə aid dəfinələr və təsadüfi tapılmış sikkələr tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Aşkarlanan sikkələrin çəkisi, diametri, əyarı və digər aspektlərinin tədqiqi dövrün dini, siyasi, iqtisadi və

sosial-mədəni, sahələrinin öyrənilməsinə imkan verir. Tapılmış sikkələr bəhs olunan dövrdə regionun əmtəə-pul münasibətlərinin və ticarət əlaqələrinin öyrənilməsində qaynaq rolunu oynayır.

Açar sözlər: Arxeologiya, numizmatika, antik, küp qəbirlər, ticarət, dəfinə, sikkə, diadema, təqlid, drahma, avers, revers.

Key words: Archeology, numismatics, antique, cube graves, trade, treasure, coin, diadema, imitation, drahma, avers, revers

Ключевые слова: Археология, нумизматика, античный, кувшинные погребения, торговля, сокровища, монеты, диадема, имитация, драхма, аверс, реверс

Y.A.Paxomovun «Монеты Азербайджана» adlı əsərinin giriş hissəsində [14, s.7] 1958-ci ildə Şamaxı rayonunun Xınıslı kəndində tapılmış selevkilərin, arşakilərin və Makedoniyalı İsgəndərin 70-dən çox oxşar sikkələri haqqında məlumat verilmişdir. O, bu tədqiqat işində Frakiya, Selevkiya, Vifiniya, Parfiya, Pont çarlarının, Afina şəhərinin «yeni tipli» drahmalarından, Roma Respublikasının gümüş denarilərindən və Qafqaz Albaniyasının təqlidi gümüş drahmalarından ibarət Xınıslı dəfinəsini Azərbaycan Respublikası ərazisində elmə məlum olan ilk böyük tapıntı kimi qeyd etmişdir.

A.M.Zoqraf [10] Qafqazda aşkarlanan Antik dövrə aid sikkə tapıntılarını araşdırarkən III Aleksandrın sikkələrinin onun ölümündən yüz il sonra makedoniyalıların təsir dairəsindən çıxan ərazilərdə zərb olunması haqqında məlumat vermişdir. O, adı çəkilən əsərində III Aleksandrın sikkə tiplərinin Qafqazda zərb olunmasını, dövriyyədə Aleksandr tipli sikkələrin mövqeyinin möhkəmliyi ilə bağlı olduğunu vurğulamışdır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin numizmatika şöbəsinin müdiri professor Ə.M.Rəcəbli K.V.Qolenko ilə birlikdə yazdığı əsərində [6, s.71-83], 1960-cı ildə Şirvan rayonunda (Xersonovka kəndində) tapılmış parfiya sikkələrindən ibarət dəfinədə «Qotarz drahmaları»nın əksəriyyətinin III Artabanın adından zərb olunduğunu və II Qotarzın (40-51-ci illər) hakimiyyəti dövründə olmasını, bu tip sikkə emissiyalarının icra edilməsi haqqında məlumat vermişdir.

Azərbaycanın görkəmli arxeoloqu İ.A.Babayevin [4, s.177-191] və onun həmmüəlliflik etdiyi S.M.Qaziyevin [5, c.16-31] əsərində 1966-cı ildə Azərbaycan SSR Qutqaşen (indiki Qəbələ) rayonunun Çuxur-Qəbələ kəndi yaxınlığında həmin dövrə aid tərkibinə görə daha böyük və daha zəngin sikkə dəfinəsi haqqında məlumat verilir. Çuxur-Qəbələ dəfinəsi Tunc dövrünə aid bir kurqan üzərində qreyderlə torpaq işləri aparılarkən dağıdılmış və Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının rəhbəri S.Qaziyev, üzvlər İ.Babayev, T.Qolubkina tərəfindən 700-ə qədər sikkə toplanmış və sonradan araşdırılıb nəşr edilmişdir.

M.M.Rəsulova Azərbaycan ərazisində antik dövrə aid edilən numizmatik materiallara əsaslanaraq, Albaniyanın ellin dünyası ilə ticarət əlaqələri haqqında məlumat vermişdir [20, s.105-116].

Əhəməni imperiyasının dağılması ilə qədim Azərbaycan ərazisində iki dövlət - Atropatena və Albaniya yaranır. Atropatena dövləti antik mənbələrin verdiyi məlumata görə e.ə. 321-ci ildə Azərbaycan ərazisinin cənub torpaqlarında, Araz çayından cənubda meydana gəlmiş, paytaxtı Qazaka, çarı Atropat olmuşdur [2, s. 20-21; 3, s.58; 1, s.256-257].

Atropatenanın təsərrüfat həyatı, şəhərləri və digər yaşayış məntəqələri haqqında yazılı mənbələrdə verilən məlumatlar [3, s.5-7] zəngin təbii sərvətlərə və münbit torpağa malik olan Azərbaycanın cənub-şərq regionunun ümumi iqtisadi potensialının həmin dövrdə yüksək olduğuna dəlalət edir. Bu da öz növbəsində daxili və xarici ticarətin

inkişafına əsas verərək, əmtəə-pul münasibətlərinin tədricən bütün ölkədə vüsət tapmasına şərait yaratmışdır.

Bildiyimiz kimi, ellin dünyasının ənənəvi düşməni olan Əhəmənilər dövləti üzərində tam qələbə çaldıqdan sonra III Aleksandr Misirdən tutmuş Hindistana qədər böyük bir ərazini öz hakimiyyəti altında birləşdirir. Bəhs olunan dövrdə bu ərazilərdə olduğu kimi Azərbaycanın cənub-şərq regionunda da əmtəə - pul münasibətlərində müxtəlif əmtəə pullarla bərabər metal sikkələrdə işlədilmişdir. Bu mülahizəni regionda aşkarlanan, aşağıda təyinatı verilən ilk dəfə elmi dövriyyəyə cəlb olunan müxtəlif dövlətlərin zərbinə mənsub 4 sikkə dəfinəsi və 5 tək halda olan numizmatik materiallar bir daha sübut edir.

I. 2003-cü ilin payızında Lənkəran rayonunun Tütəpeştə kəndində «Xərəfşonə-məzə» adlı yerdə torpaq işləri zamanı gümüş sikkələr tapılmışdır (Tablo № I, şəkil 1-6).

1-2. Albaniya. Anonim., Makedoniyalı İsgəndərin sikkəsinin təqlidi m.ö. I əsr., gümüş, drahma, diametri=20mm, qalınlığı=0,5mm, çəkisi=1,85;

Avers: Heraklın sağa baxan profili.

Revers: Oturmuş Zevsin yuxarı qaldırılmış sağ əlində quş (qartal), sol əlində skipetr.

3-6. Albaniya. Anonim., Makedoniyalı İsgəndərin sikkəsinin təqlidi m.ö. I əsr., gümüş, diametri=18mm, qalınlığı=0,5mm, çəkisi=1,50; 1,53; 1,72; 1,94q

Avers: Heraklın sağa baxan profili.

Revers: Oturmuş Zevsin yuxarı qaldırılmış sağ əlində quş (qartal), sol əlində skipetr (A-11656).

Qeyd olunan sikkələr Azərbaycan ərazisində əvvəllərdə tapılmış [5, s.16-32; 19, s.504-505], Cənub-şərq bölgəsində isə ilk dəfə qeydə alınmış III Aleksandra məxsus təqlidi gümüş drahmaları bizim tərəfimizdən ATM-nin «Numizmatika» şöbəsinə təhvil verilmişdir. 2004-cü ildə Lənkəran rayonunun Tütəpeştə kəndi yaxınlığında «Xərəfşonə məzə» adlı yerdə regionda ilk dəfə aşkarlanmış Alban təqlidi sikkələri haqqında S.A.Qasımova məlumat verərək tapıntının məxsus olduğu ölkənin yüksək iqtisadi inkişafın nəticəsi kimi qeyd etmişdir [11, s. 59-60].

II. 2008-ci ilin apreliyində Lənkəran şəhər sakini Digah kəndinin «Divəlonə» qəbristanlığında nə vaxtsa tapılan 4 ədəd III Aleksandrın təqlidi gümüş drahmasını bizə göstərmişdir. Tapılmış sikkələrin aşağıda təyinatı verilmişdir (Tablo № I, şəkil 7-12; (NF.inv.№47401).

1-3. Albaniya. Anonim., Makedoniyalı İsgəndərin sikkəsinin təqlidi m.ö. I əsr., gümüş, drahma, diametri = 20mm, qalınlığı=1mm çəkisi=2,9q

Avers: Heraklın sağa baxan profili.

Revers: Oturmuş Zevsin yuxarı qaldırılmış sağ əlində quş (qartal), sol əlində skipetr.

4. Albaniya. Anonim., III Aleksandrın sikkəsinin təqlidi m.ö I əsr., gümüş, drahma, diametri = 20 mm, qalınlığı=1mm çəkisi=1,5 q

Avers: Heraklın sağa baxan profili.

Revers: Oturmuş Zevsin yuxarı qaldırılmış sağ əlində quş (qartal), sol əlində skipetr.

Dəfinədəki sikkələr bir nominalla - drahmalarla təmsil olunmuşdur. Qəbələ dəfinəsinin tərkibində aşkara çıxarılmış, bir cüt möhürlə III Aleksandrın sikkələri kimi [5, s.16-32], zərb edilmiş bu drahmaların üz tərəfində Heraklın başı, arxa tərəfdə taxta əyləşmiş, sağ əlində qartal, sol əli ilə skipetrə söykənmiş Zevs təsvir edilmişdir. Sikkələrin orta çəkisi 2,0 qramdır. Bu sikkələr III Aleksandrın sikkələrindən kobudluqları ilə fərqlənir.Yalnız bəzi sikkələrdə taxtın ayaqları izlənilir.Görünür, zərb ustaları möhürlərdə xırda detalları verməyə çalışsalar da, buna müvəffəq olmamışlar.Söykənəcək və qoltuqaltı sxematik verilmişdir.

Fiqurun sağ qolunun üstündə quş oturmuşdur, sol əllə isə skipetr tutulmuşdur. Bununla belə, Azərbaycanda aşkarlanmış əvvəlki dəfinələrlə müqayisədə nəzərə çarpır ki, ilk vaxtlar yerli zərboxanalarda III Aleksandrın sikkələrinin surətini mümkün qədər dəqiq çıxartmağa çalışmışlar. Bu meyl Tütəpeştə və Divəlonə drahmalarında müşahidə olunmur.

Təsvirlər sxematik verildiyindən quşun cinsini müəyyənləşdirilməsi bir qədər mübahisə doğurur. Numizmatik əsərlərdə sikkələrdəki quşu «şanapipik» kimi qeyd edilsə də, [16, s.17] yəqin ki, ustalar böyük fatehin dövründə olduğu kimi, alban təqlidi sikkələrində də Zevsin atributlarından biri sayılan qartalın təsvirini zərb etmişlər.

Tütəpeştə dəfinəsində olan sikkələrin hamısı dəyirmi olub bir üzü çökək, digər üzləri qabarıqdır. Bu da Ellinizm dövrünün bütün sikkələrinə xas olan xüsusiyyətdir. Tütəpeştə və Divəlonə drahmaları Azərbaycanda aşkar edilmiş digər dəfinələrdəki sikkələrlə müqayisə etdikdə, onların üslubi xüsusiyyətləri, tiplərin bəzi əlamətləri, habelə ümumi möhürlərlə zərb edilməsi Albaniyanın yerli məhsulları olmasına şübhə yeri qoymur. Ehtimal ki, Albaniyada tədqiq olunan drahmaların zərb edilməsinə emitetin sikkələrinin ellinist dövlətlərdə geniş yayıldığı dövrdə başlanmışdır.

Y.A.Paxomov silsilə əsərlərində və digər tədqiqatçıların Azərbaycan ərazisində tapılmış antik sikkələr haqqında verdikləri məlumatlardan görüldüyü kimi, belə sikkələrə Azərbaycan Respublikası ərazisində III Aleksandrdan (336-323-cü illər) sonra təsadüf olunur. Görüldüyü kimi, Tütəpeştədəfinəsi e.ə I əsrin I yarısının sonlarında yerə basdırılmış dəfinənin əsas tərkib hissəsini təşkil edən Albaniya təqlidi sikkələri zərbinə isə bundan əvvəl, daha doğrusu III Aleksandrın sikkələrinin Azərbaycan pul dövriyyəsində iştirakından sonra, yəni e.ə III-II əsrlərdə başlanmışdır.

A.M.Zoqrafın antik dövrə aid sikkə dəfinələrini araşdırarkən böyük fatehin sikkə tiplərinin Qafqazda uzun müddət mövcudluğunu dövriyyədə zərb olunmuş Aleksandr (III Aleksandr) tipli sikkələrin mövqeyinin möhkəmlənməsi kimi qiymətləndirmişdir [10, s.70].

III. 2004-cü ilin martında Masallı rayonunun Mahmudavar kəndinin «Mədo və ya Məda» adlı yerində torpaq işləri zamanı saxsı qabın içərisində gümüş sikkələrdən ibarət dəfinə aşkar edilmişdir. Əldən-ələ keçən 4 sikkənin aşağıda təyinatı bizim tərəfimizdən verilmişdir.

1-3. Roma imperiyası. Septimiy Sever, m.ö. 193-211 il, Denariy. Ç=4qr., 20 mm.

Avers: SEVERVSPIVSAVG Sağ tərəfə baxan diademalı Septimiy Severin büstü.

Revers: incəsənətin himayəçisi, gələcəyi xəbər verən Apallon ayaq üstə.

4. Roma imperiyası. Septimiy Sever, m.ö. 193-211 il, Denariy. Çəkisi =4qr., diametri = 20 mm, qalınlığı=2 mm

Avers: SEVERVSPIVSAVG Sağ tərəfə baxan diademalı Septimiy Severin büstü.

Revers: incəsənətin himayəçisi, əlində ox və ya çubuq olan, gələcəyi xəbər verən, Apallon.

IV. 2007-ci ilin sentyabrında Astara rayonunun Sım kəndində «Zolazo» adlı yedə həyətəni sahədə qazıntı işi aparılarkən gümüş sikkələr tapılmışdır. Əldən-ələ keçən sikkələrin bir hissəsini kənd sakinləri tərəfindən Lənkəran şəhərinin Böyük Bazar hissəsində fəaliyyət göstərən əntiq mağazaya satılmışdır. Tapıntı ilə tanışlıqdan sonra aşağıdakı nəticə əldə olunmuşdur.

1. Selevkilər. IV Selevk. m.ö. 187-175 diametri = 32 mm, tetradrahma. Çəkisi =16,1 q., diametri = 32 mm, qalınlığı= 2 mm, Antioxiya.

Avers: yuxarı tərəfdən nöqtələrlə bəzədilmiş qövsün altında sağ tərəfə baxan diademalı Selevkin büstü.

Revers: Taxtda oturmuş, incəsənətin himayəçisi, gələcəyi xəbər verən, əllərində ox və kaman olan Apallon, ayaqlarının altında oxunmayan yazı.

2. Selevkilər. Demetriy I Soter. m.ö.162-150 diametri = 32 mm, tetradrahma. Çəkisi =16,7 q.,diametri = 32 mm, qalınlığı = 2 mm, Antioxiya.

Avers: Dəfnə əklili haşiyenin içərisində sağ tərəfə baxan diademalı Demetriy I Soterin büstü.

Revers: Bəzəkli taxtda oturmuş əllərində bolluq rəmzi sayılan buynuz və çubuq (ox) olan ilahə Tix, ayaqlarının altında XI işarəsi.

14. Selevkilər. Aleksandr Zabin, m.ö. 128-123 il, tetradrahma. Çəkisi =16 q, diametri, diametri =28mm, qalınlığı = 2 mm, Antioxiya zərbi.

Avers: Sağ tərəfə baxan diademalı Aleksandr Zabinin büstü.

Revers: ΒΑΣΙΛΕΩΣΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ–Taxtda oturmuş Zevs, sağ əlində əklil, sol əlində – yuxarı hissəsi üç ləçəkli şanağüllü skipetr, sağda – ΙΣΙ işarəsi, taxtın altında – ulduz və A hərfi.

İllyustrasiyanın 2-ci şəkildəki sikkə m.ö. 162-150-ci illərdə kəsildiyindən dəfinənin erkən, m.ö. 128-123-cü illərdə zərb olunan 3-cü şəkildəki sikkə tapıntıların son xronoloji sərhəddini təyin edir.

Tapılmış sikkələrin əksəriyyətini e.ə II əsrdə (187-129) zərb edilmiş Selevkiya tetradrahmaları təşkil edir. Dəfnə tərkibində olan sikkələr selevkiya çarı VII Antioxun və Parfiya çarı II Fraatın (137-127) drahmalarıdır. Bu da dəfinənin e.ə II əsrin son rübündə yerə bastırıldığını və dəfinədəki tarixsiz və adsız alban təqlidi sikkələrinin Xınıslı dəfinəsinə nisbətən daha «yaşlı»olduğunu sübut edir.

V. 2005-cu ilin mayında Lənkəran rayonunun Kosalar kənd sakininin «Mivo» adlanan yerdə tapdığı və bizə göstərdiyi 1 ədəd gümüş sikkə aşağıda olduğu kimi tədqiq edilmişdir.

3. Baktriya. II Evkradit m. ö. 140 – ? m. ö. 2 illər. Tetradrahma. Çəkisi = 16,6 = qr., diametri = 32 mm.

Avers: Dəfnə əklili haşiyənin içərisində sağ tərəfə baxan diademalı II Evkraditin büstü.

Revers: Taxtda oturmuş, incəsənətin himayəçisi, gələcəyi xəbər verən, əllərində ox və kaman olan Apallon.

Tapıntı haqqında ən önəmli məlumat ondan ibarətdir ki, baktriya sikkələrinin regionda tez – tez aşkarlanmasına baxmayaraq, bizim tərəfimizdən ilk dəfə təyinatı verilmişdir.

VI. 1923-cü ildə Astara rayonunda 1 ədəd II Mitridat (123-88) aid edilən gümüş Arşaki drahmasını E.A. Paxomov qeydiyyat almışdır [13, s.11]. Tapıntının Britaniya muzeyinin kataloqunun VII cədvəlindəki 7-ci şəkil tipində olduğunu nəzərə alaraq aşağıda təyinatı verilmişdir (İllyustrasiya № II, şəkil 17-18).

Parfiya. II Mitridat. Tetradrahma. m.ö. 123-88 illər, Çəkisi = 16,1 qr., diametri = 27 mm. Selevkilərin Tiqr zərbi.

Avers: Sol tərəfə baxan, başını çar sarğısı ilə bağlamış II Mitridatın büstü.

Revers: Taxtda oturmuş, sağ tərəfə baxan əllərində kaman olan Arşak.

M.ö. I əsrdə və eramızın ilk əsrlərində Atropatenanın pul tədavülündə əsas rol oynayan Parfiya sikkələrinə regionun hər yerində rast gəlinir. Onların arasında Parfiya çarlarının o cümlədən Qotarzin (eramızın 41-52-ci illəri) sikkələrinə daha çox təsadüf olunması,uzun müddət ərzində Atropatenanın pul təsərrüfatında hegemonluğunu göstərir.

Yuxarıda təyinatı verilən numizmatik materiallar müvafiq dövrün ictimai - iqtisadi, siyasi tarixini və ticarət əlaqələrini öyrənmək üçün əvəzedilməz qaynaq rolunu oynayır.

Beləliklə, Cənub-şərq bölgəsində aşkarlanmış antik dövrə aid edilən sikkələri xronoloji klassifikasiyasına görə dörd əsas dövrə bölmək olar:

1. Antik Atropatenanın pul dövriyyəsində işlədilən ilk sikkələr, III Aleksandrın gümüş drahma və tetradrahmaları olmuşdur. Bu sikkələr regionun pul dövriyyəsində e.ə. III əsrdə iştirakı şübhəsizdir. III Aleksandrın gümüş drahma və tetradrahmaları regionun pul dövriyyəsinə Alban təqlidi sikkələrinin axınından sonra da bir müddət dövriyyədə qalmış və tədricən aradan çıxmışdır.

2. E.ə. III əsrin sonlarından başlayaraq regiona Selevkiya sikkələrinin axını başlayır və bütün II yüzillik boyu davam edir. Beynəlxalq ticarətdə tədavül vasitəsi rolunu oynayan Selevki tetradrahmaları ilə bərabər regionun pul dövriyyəsində qismən Baktriyatetradrahmaları da mövcud olmuşdur.

3. Parfiyanın qərb ekspansiyasının güclənməsi və Atropatenanın işğalı ilə bağlı Parfiya hökmdarlarının (əsasən II Mitridatın M.C) drahmaları II-I əsr Atropatenanın pul dövriyyəsinin əsas komponentlərindən birini təşkil etmişdir.

4. Ön Asiya və Cənubi Qafqaz uğrunda gedən Roma-Parfiya rəqabətinin nəticəsi olaraq, e.ə. I əsrin II yarısından etibarən bu iki imperiyanın gümüş sikkələri Atropatenadan alban təqlidi sikkələrini tamamilə sıxışdıraraq, regionun pul dövriyyəsində hakim mövqe tutmuşdur. Son nəticədə ikincilər birinciləri üstünlüyərək, sıxışdırır və nəinki Atropatenada, eləcə də Ön Qafqazda əsas «ticarət sikkələri» rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, I c., Bakı: Elm, 1998, 476 s.
2. Azərbaycan tarixinə dair qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
3. Алиев И., Очерк истории Атропатены. Баку: Азернешр, 1989, 160 с.
4. Бабаев И.А., Денежное обращение Кавказской Албании в Эллинистическую эпоху (конец IV – первая половина I вв. до н.э.) // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Bakı: Elm, 2002, s. 177-191
5. Бабаев И.А., Казиев С.М. Кабалинский клад монет эллинистической эпохи // Нумизматика эпиграфика, Т.IX, М.: 1971, с. 16-31
6. Голенко К.В., Раджабли А.М. Али-Байрамлинский клад и некоторые вопросы обращения парфянских монет в Закавказье // ВДИ, №2, М.:1975, с. 71-83
7. Дадашева С.А., Селевкидские монеты первой половины II века до н.э. на территории Кавказской Албании // Известия АН Азерб.ССР, 1975, с.54-65.
8. Дадашева С.А., Клад парфянских монет из Али-байрамлинского района // Доклады АН Азерб.ССР, 1976, с.73-77.
9. Дадашева С.А., Местный чекан в монетном обращении Кавказской Албании // ВДИ, 1980, с. 121-129.
10. Зограф А.Н., Античные монеты // МИА СССР, М.-Л.: 1951, № 16, 261 с.
11. Касимова С.А., Новое местонахождение албанских монет-подражаний на территории Азербайджана // АТМ, Баки: 2004, 59-62 с.
12. Марков А.К., Неизданные аршакидские монеты. СПб, 1892, 40 с.

13. Пахомов Е.А., Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа: вып. II, Баку: Издательство АзФАН СССР, 1938, 98 с.
14. Пахомов Е.А., Монеты Азербайджана: Вып. I. Баку: Известия АН Азерб.ССР, 1959, 79 с.
15. Пахомов Е.А., Чеканка в Албании подражаний монетам македонским или селевкидским // Материалы по истории Азербайджана. Труды МИА, Т. I, Баку: 1962, 74-76 с.
16. Раджабли А.М., Нумизматика Азербайджана. Баку: Элм ва хаят, 1997, 232 с.
17. Раджабли А.М., Парфянские монеты в денежном обращении Кавказкой Албании / Священная Рухнаме и взаимное влияние культур и цивилизаций в третьем тысячелетии. 2005, с. 491-493
18. Раджабли А.М., К истории ранних монетных дворов Азербайджана / Материалы научной сессии по итогам научно-исследовательских работ за 1973 г. Баку: 1974, с. 21–23
19. Раджабли А.М., Османов Ф. Кувшинное погребение с парфянскими монетами / Археологические открытия 1974 года. Москва: 1975, 504-505 с.
20. Расулова М.М., Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. - III век н.э. Баку: Мутарджим, 2008, 228 с.

Резюме

Джафаров Майис

Лянкяранский региональный научный центр НАНА

Торговые связи Юго-Восточного Азербайджана в античном периоде (На основе нумизматических материалов)

Основным источником изучения является денежные обращения в античные времена, отдельные монеты и денежные клады найденные на территории юго-восточного региона Азербайджана. Исследование различных аспектов этих монет, детальное определение веса и диаметра, даты чеканки дают возможность изучать факторы в религиозных, политических, экономических и социально – культурных сферах данного периода.

Summary

Jafarov Mayis

Lankaran Regional Scientific Center of ANAS

Trade relations of South-Eastern Azerbaijan in ancient times (On the basis of Numismatics materials)

The main source for studying of the money circulation at the end of ancient times, found in the South-East region of the Republic of Azerbaijan are the individual coins and cash hoards. The study of the different aspects of these coins, a detailed definition of weight and diameter, date of issue, makes it possible to study the factors in the religious, political, economic and socio- cultural life in the period.

Dənziyeva Könül,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Lankaran Dövlət Universiteti
denziyevakenul@mail.ru

Fonetik vasitələrin nitqdə rolu

Annotasiya: Məqalədə fonetik vasitələrdən olan intonasiya, ahəngdarlıq və vurğunun nitqdəki rolundan bəhs edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, nitq prosesində danışan məqsədinə müvafiq olaraq intonasiya vasitəsilə nitqinə müxtəlif səs tərtibatı verir; ahəngdarlıq vasitəsilə nitqin səlisliyi, gözəlliyi, ifadəliyi, ahəngdarlığı və s. təmin olunur; vurğu vasitəsilə isə sözlərə forma gözəlliyi verilir, mənası dəqiqləşdirilir, danışanın nəzərdə tutduğu məqsədi, fikri dinləyəne tam, aydın, dəqiq şəkildə çatdırılır və danışanın hiss-həyəcanı ifadə edilir.

Açar sözlər: fonetik vasitələr, intonasiya, ahəngdarlıq, vurğu

Key words: phonetic means, intonation, harmony, stress

Ключевые слова: фонетические средства, интонация, гармоничность, ударение

Ünsiyyət vasitəsi olan dildən fərqli olaraq, nitq ünsiyyət prosesidir. Dil ümumi, nitq isə fərdidir. Dil hamıya eyni dərəcədə xidmət göstərir, nitq isə dil daşıyıcısının qabiliyyətindən, səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif cür meydana çıxır. Nitq hər hansı məlumatın çatdırılma üsuluna uyğun olaraq hər bir fərdin dilə bələdliyi səviyyəsində özünəməxsus şəkildə yaranır.

“Dil və nitq bir –biri ilə əlaqədədir və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Dil ünsiyyətin işarələr mexanizmidir. Ünsiyyət vahidləri dil işarələrinin toplusu və sistemidir. Nitq dil işarələrinin ardıcılığıdır. Onlar bir-birinin varlığını şərtləndirir.” [4, 32]

Bu baxımdan bütün dil vasitələri nitqdə reallaşır. Bu vasitələrdən biri də fonetik vasitələrdir. Fonetik vasitələrin nitqdə böyük rolu vardır. Belə ki, fonetik vasitələr nitqin ifadəliliyinin, emosionallığının, ahəngdarlığının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onların araşdırılması nitq mədəniyyətinin inkişafında, eləcə də ədəbi dilin fonetik normasının nitqdəki funksiyasının müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Fonetik vasitələr nitq prosesində işlənmə yerinə, məqamına, funksiyasına görə müəyyən üslubi mahiyyət kəsb edir. Nitqdə ifadəlilik, emosionallıq, ahəngdarlıq yaradan fonetik vasitələrə intonasiya, ton, vurğu, pauza, ahəngdarlıq və s. daxildir.

İntonasiya. Azərbaycan dili intonasiya cəhətdən çox zəngin dildir. Bu dil nitq prosesində rəngarəng mənə çalarlarının ifadə olunmasına da xidmət göstərir. Bu baxımdan intonasiya vasitəsilə müxtəlif emosional vəziyyətlər: qorxu, qayğı, qərəz, qəm, məğrurluq, əsəbilik, dəhşət, etinasızlıq, məftunluq, nigarançılıq, həyəcan, təşviş, təskinlik, təntənə, pərtlik, lovğalıq, coşqunluq, həya, sevinc, acıq, şübhə, təkəbbür və s. ifadə olunur. Danışan avazlanmanın bu çalarından məqsədinə müvafiq şəkildə istifadə edir. Məsələn:

Fəhlə, özünü sən də bir insanmı sanırsan?

Pulsuz kişi, insanlığı asanmı sanırsan?

İnsan olanın cahü-cəlalı gerek olsun,

İnsan olanın dövləti, malı gerek olsun,

Hümmət demirəm, evləri ali gerek olsun.

Aлчаq, ufacıq daxmanı samanmı sanırsan?

Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan? (M.Ə.Sabir)

Qeyd etdiyimiz şeirdən görüldüyü kimi, şair öz duyğularını tipin dilindən intonasiya vasitəsilə canlı şəkildə oxucuya çatdırır. Oxucu şeri intonasiya ilə səsləndirərkən buradakı rəngarəng mənə çalarlığını hiss edir. Bir anlıq fəhlənin həyatı, mənəviyyəti, insanlığı göz önündə canlanır və oxucunu düşündürməyə sövq edir.

“İntonasiya nitqdə elə incə emosional münasibətlər yaradır ki, heç bir əlamət onu yarada bilməz. İntonasiya cümlənin, ifadənin, ayrıca götürülmüş sözün təsir qüvvəsini nəinki artırır, onun əslində ifadə etdiyi mənəni təhrif edər, ya da tamamilə əks mənada başa düşülməsinə səbəb ola bilər. İntonasiya vasitəsilə adi fikri ifadə edən ən “nəzakətli” sözlərlə dinləyicinin qəlbinə dəymək olar. Məsələn, buyurun oturun, bağışlayın, üzr istəyirəm, xoş gəlmişsiniz, bəli, əhsən, təşəkkür edirəm və s. kimi nəzakət və hörmət mənəsini ifadə edən sözlər bəzi məqamlarda rişxənd, istehza, hiddət, qəzəb, kinayə, etiraz və s. bildirən intonasiya boyaları ilə də işlənilə bilər.” [1, 53]

Qeyd edək ki, intonasiya çox mürəkkəb və rəngarəng bir hadisədir. Bu hadisə səsin alçalması və ucılması, sürət, yəni nitqin sürətlə və ya aramla cərəyanı, səsin gücü, eləcə də, nəfəsvermənin, tələffüzün güclü və zəfliyi, səsin durğularla parçalanması, duyğu boyası, yeni qorxu, sevinc, kədər və s. hissi hallara görə dəyişikliklərə uğraya bilən müxtəlif cəhətlərə malikdir. Bir sözlə, intonasiya cümlə ilə bağlıdır və səslənmənin cümlədə hərəkətidir. İntonasiyanın yazılı nitqdə göstəricisi durğu işarələridir. Hər bir dilin öz təbiətinə uyğun müvafiq intonasiya üsulları və növləri olduğu kimi Azərbaycan ədəbi dilinin də özünəməxsus intonasiya üsulları və təzahür növləri vardır:

1. Nitq prosesində məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq cümlələr müxtəlif tərzdə ifadə edilir. Məsələn:

- 1) *Düşündürür məni bi sirlı diyar;
Burda həqiqətlər, əfəsnələr var. (S.Vurğun)*
- 2) *Şair, onun qüdrətini duya bil. (S.Vurğun.)*
- 3) *Kim bilir, fikrin nələr düşünürdü, nələr anırdı? (S.Vurğun)*
- 4) *Ah, nə deyim, nə ad verim bu aləmdə mən sana?
Ah, bu qələm, bu da kağız, öz hüsnünü yazsana? (S.Vurğun)*

Nümunələrdən görüldüyü kimi, cümlələrin bir qisminə əşya və hadisələr haqqında məlumat verilir; bir fikir ya təsdiq, ya inkar edilir; başqa qrup cümlələrdə heç bir məlumat verilmir, əksinə, danışan müəyyən məsələ ətrafında başqasından məlumat alaraq, öz fikrini tamamlamaq, dəqiqləşdirmək məqsədi ilə həmin cümlələrdən istifadə edir; digər qrup cümlələrdə isə yürüdülməyən məqsədin belə dəyişkən olması cümlələrin deyiliş xüsusiyyəti, yəni intonasiyası ilə də bağlıdır. Çünki danışan öz nitqindəki cümlələrin hansı münasibətdə deyildiyini dinləyiciyə çatdırmaq üçün cümləni müəyyən intonasiya ilə ifadə etməli olur. Bu baxımdan cümlələrin belə fərqlənməsində, onların nitq prosesində növlərə ayrılmasında intonasiyanın böyük rolu vardır.

2. Nitq zamanı sadalama, qarşılaşdırma xüsusi intonasiyaya malikdir və bu intonasiya hər cümlənin tərkibindəki sözlərin, ifadələrin, həm də mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələrin müxtəlif mənə əlaqəsinin fərqləndirici əlaməti ola bilər. Belə ki, həmcins üzvlər və mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin sadalanmasında birinci üzvün və ya birinci cümlənin intonasiyası sonrakılarda da təkrar olunur. Məsələn:

Sadalanan sözlər:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən (S.Vurğun.)*

Sadalanan ifadələr:

*Yaşıl meşə, yaşıl çəmən,
Biri sənşən, biri də mən. (Xalq mahnısı)*

Sadalanan cümlələr:

Külək əsir, yağış yağır, hər tərəf selə qərq olurdu.

Əgər biz bu nümunələrdəki söz, ifadə və cümlələrin hamısını eyni intonasiya ilə deyil, müxtəlif intonasiya ilə desək, yəni səsi getdikcə ucaltsaq və ya alçaltsaq, onda bunların təsiri sadalama ilə olmayacaqdır. Bundan əlavə bəzən cümlələrin qarşılaşdırılmasında birinci cümlə yüksək intonasiya ilə, sonrakı cümlə isə nisbətən alçaq intonasiya ilə tələffüz olunur. Bu zaman intonasiya sadalama deyil, qarşılaşdırma təsiri ifadə edəcəkdir. Məsələn:

Biz çalışdıq, o çalışmadı. Üçü yığıb gəitrər, üçü vurub dağıdar. və s.

3. Cümlə daxilində xitablar, nidalar, ara sözlər, ara cümlələr, əlavələr, xüsusiləşmələr cümləni təşkil edən üzvlərdən fərqli intonasiya ilə ifadə edilir. Belə ki, nitq zamanı sürət bir az artırılır və ya azaldılır. Bu səbəbdən də, intonasiyanın istiqaməti müəyyən dərəcədə dəyişmiş olur. Məsələn,

*Ey vətən! Ey ana! Açıldı yolum,
Ümidim sənəmi, qurbanın olum?
Nədənir demədin heç mənə- oğlum.
Dolandı nerələr, de hankı yerlər? (S.V)*

*Məncə, istəklərim olsaydı burda,
Qapanardı sənə göylərin yolu. (S.V.)*

Bunlarla yanaşı, nitq prosesində sevinc, kədər, acıqlanmaq, yalvarış, nəşə və s. müxtəlif hissi halların ifadəsində də intonasiyadan geniş istifadə olunur.

Beləliklə, intonasiya həm danışmaq, həm də oxu prosesi ilə bilavasitə əlaqədar olan ən xarakterik tələffüz hadisəsidir. Nitq prosesində danışan məqsədinə müvafiq şəkildə nitqinə müxtəlif səs tərtibatı verir. Yeni danışmaq prosesində təfəkkür fəaliyyətinin nəticəsi olan nitq rəngarəng intonasiya çalarına, boyalıqına malik olur.

Ahəngdarlıq. Nitqi yaradan fonetik vasitələrdən biri ahəngdarlıqdır. Azərbaycan dilində nitqin ahəngdarlığını tənzimləyən ahəng qanununudur. Bu qanun təkcə Azərbaycan deyil, bütün türk dillərinə məxsusdur. Ahəngdarlıq nitqin səlisliyi, gözəlliyi, onun dinləyəne xoş təsir bağışlamasıdır. Dilimiz öz təbiətinə, səslənməsinə görə ahəngdar dillərdən biridir. Bu ahəngdarlığı yaradan fonetik vasitələrdən biri lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin özünəməxsus səs düzümünə malik olmasıdır. Məlumdur ki, saitlər tonun, samitlər isə küy və tonun iştirakı ilə yaranır. Saitlər samitlərə nisbətən daha ahəngdardır. Sait və samitlərin sözlərdəki ahəngdar düzümü tələffüzdə asanlıqı, səslisliyi təmin edir, harmoniya yaradır.” [2, 172]

Bu baxımdan dilimizdəki təkhecalı, eləcə də çoxhecalı sözlərin müəyyən qismi son hecadakı səsə görə həm qafiyə olur. Məsələn, aş, baş, daş, yaş, kar, qar, tar, az, yaz, qaz, toz, tez, bez, dəniz, bəniz, əziz, bəyaz, Araz, halal, maral, kamal və s. Bunlara daha çox bədii nümunələrdə təsadüf olunur. Məsələn:

*Eləmi, təkə düşdü,
Qayadan dikə düşdü,
Səndən mənə yar olmaz,
Adıma ləkə düşdü. (Bayatı)*

Nümunədəki təkə, dikə, ləkə bu qəbil sözlərdəndir. Bu sözlərdə səslərin ahəngdarlığı qafiyəni yaradır ki, bu da həmin sözləri qulağa yatımlı edir və ölçülü nəzm kimi səslənməsinə səbəb olur.

Səslərin yaratdığı ahəngdarlıq təkəcə şeirlərdə deyil, nəsr üslubunda yazılmış mətnlərdə də özünü göstərir. Nəsr əsərlərində eyni və ya yaxın səslərin sözlərin əvvəlində və ya ortasında ardıcıl düzümü bu üslubi effekti yaradır. Məsələn, “Sona şamı yandırdı. Şamın işığı fotosəkilin üstünə düşdü və Gülağanın gözləri şam işığında işıladı” (Elçin)

Nümunədəki ş samitinin təkrarlanması nitqdə ahəngdarlığın göstəricisidir.

Ahəngdarlığı yaradan vasitələrdən biri də alliterasiyaadır. Alliterasiya ifadəni, cümləni təşkil edən sözlərin müxtəlif yerlərində eyni, yaxud yaxın samitlərin işlənməsidir. Bu cür səs düzümü dil vahidlərində musiqililik, emosionallıq, ahəngdarlıq yaradır ki, bu da həmin vahidləri qulağa yatımlı edir və dinləyicinin zövqünü oxşayır. Məsələn, qız yükü, duz yükü; Uma-uma döndüm muma; Qaz vur, qazan doldur (atalar sözləri).

Səslərin, kəlmələrin bu cür uyğunluğu nitqin gözəl səslənməsinə şərait yaradır. Ümumiyyətlə, alliterasiya bir poetik üslubi priyom kimi klassik, eləcə də, müasir poeziyamızda çox geniş yayılmışdır. Məsələn,

Qatar gedir, qaranlığı yara-yara,
Qatar gedir yollarını yara-yara
Qatar gedir, köhlən qatar, qatır qatar
Qaranlığı qabağına qatır qatar (S.M.)

Poetik nümunədən görüldüyü kimi, şeirin ahəngdarlığını artıran və oxucunun diqqətini cəlb edən alliterasiyaadır. Çünki burada [q] səsinin sanki qatarın gedişinə uyğun bir-birini təqib etməsindən yaranan ahəngdarlıq, ritm bu parçanın musiqisini, nəğməsinə oxucuya diqtə edir.

Vurğu. Nitqi yaradan fonetik vasitələrdən biri də vurğudur. Azərbaycan dilçiliyində vurğunun üç növündən heca vurğusu, məntiqi vurğu və həyəcanlı vurğudan bəhs olunur.

Heca vurğusu - Heca vurğusu sözlərdə həm forma gözəlliyi yaradır, həm mənanı dəqiqləşdirir, həm də yeni mənalara ifadə edir. Vurğu öz yerində deyiləndə söz tam, dəqiq, təbii, ürəyəyatan, sərbəst şəkildə ifadə edilir. Məsələn, kit`ab, k`afedra, tələb`ə, ox`u, büt`ün və s. əks halda isə sözlər bayağılaşır, süni nitq yaranır, sözlər öz axarından uzaqlaşır, məna anlaşılmır. Məsələn, k`itab, kafedr`a, t`ələbə, `oxu, b`ütün və s. bəzən də vurğunu fərqli ifadə etməklə sözlərin də mənası dəyişir. Məsələn: g`əlin-gəl`in, `alın-al`ın və s.

Beləliklə, sözlərdə vurğunun qüsurlu tələffüzü nitqin gözəlliyinə xələl gətirir, onun təbii gücünü azaldır, nəzərdə tutulan fikir, ideya, məqsəd dinləyiciyə istənilən səviyyədə çatma bilmir.

Məntiqi vurğu. Sözlərin hecaları vurğuya görə fərqli olduğu kimi, cümlələri təşkil edən sözlərdən də biri digərlərinə nisbətən güclü tələffüz edilir. Həmin qüvvətli deyilən söz cümlənin mənacə fərqlənən, diqqəti cəlb edən, danışanın məqsədini qabarıqlaşdıran bir dil vahidi kimi çıxış edir. Bu cür dil vahidlərinin digərlərinə nisbətən qüvvətli deyilişi, nəzərə çarpdırılması məntiqi vurğu vasitəsilə olur. Məntiqi vurğu cümlədə hər dəfə yeni söz üzərinə düşəndə xüsusi məna çaları əmələ gəlir. Məntiqi vurğulu sözlər xəbərin önündə işlədilir. Məsələn:

Əli hər gün kitab oxuyur.

Kitabı hər gün Əli oxuyur.

Əli kitabı hər gün oxuyur.

Demək, məntiqi vurğu danışanın nəzərdə tutduğu məqsədi, fikri dinləyəne tam, aydın, dəqiq şəkildə çatdırılmasına xidmət göstərən fonetik vasitədir.

Həyəcanlı vurğu. İfadəli nitqi yaradan vasitələrdən biri də həyəcanlı vurğudur." Məntiqi vurğu ilə danışan şəxsin əvvəlcədən xüsusiləşmiş halda nəzərdə tutduğu məna ifadə olunur. Həyəcanlı vurğu isə daha çox danışmaq prosesində yaranan duyğuları, hiss-həyəcanı ifadə edir." [3,164] Bu vurğu sait və samit səslərin təkidli və həyəcanlı tələffüzü ilə bağlı olaraq yaranır. Bu zaman sözün məna sferasında danışanın bəhs etdiyi əşya və hadisəyə münasibətinə uyğun dəyişmə baş verir. Belə ki, "u", "ay", "of" və s. nidalar yazıldığı kimi tələffüz edildikdə hiss, həyəcan bildirir, lakin samitlər qoşalaşdırıldıqda və ya üçləşdirildikdə əmələ gələn, dərk edilən məna artıq sadəcə nida deyil, həyəcanlı vurğunun oyatdığı təəsürətdir. Məsələn:

Vay (vayy), vay (vayy) nə yaman müşkülə düşdü işin, Allah! (M.Ə.Sabir)

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində, əsasən, [c, r, s, ş, y, z, v] kimi samitlər daha çox effekt yaradır. Hətta ikihecalı sözlərdə də tələffüz zamanı həmin səslər qoşalaşaraq həyəcanlı vurğunu əmələ gətirir. Məsələn: yavaş (yavvaş), dərin (dərrin), gözəl (gözzəl), qəşəng (qəşşəng) və s. bu sözlərdə səslərin qoşa tələffüzü fikrin, mənanın daha dolğun, emosional ifadəsinə xidmət edən fonetik vasitədir.

Beləliklə, fonetik vasitələr nitqin ifadəliliyinin, emosionallığının, ahəngdarlığının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onların araşdırılması ədəbi dilimizin fonetik sisteminin zənginliyini üzə çıxarır, həm də fonetik normanın nitqdə rolunu müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2005.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2015.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, "Maarif" 1972
4. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı, 1999

Summary

**Danzyeva Konul
Lankaran State University**

The role of phonetic means in the speech

The role of such phonetic means as intonation, harmony and stress is of great importance. These means play an important role in providing speech with expressiveness, emotionality and harmony. Thus by means of intonation the speaker arranges his voice; by means of harmony the speaker provides his speech with fluency and expressiveness; the stress helps to change the meaning of words, expresses the aim of speaker's words and feelings clearly and exactly. To conclude, it should be noted that investigation of phonetic means reveals the fact of variety of phonetic system of our language and underlines the role of phonetic norms in speech.

Резюме
Данзиева Кёнуль
Лянкяранский государственный университет

Роль фонетических средств речи

Интонация, гармоничность и ударение играют большую роль в речи. Они обеспечивают речь выразительностью эмоциональностью и гармоничностью. Так, говорящий настраивает свою речь с помощью интонации: гармоничность помогает речи с точки зрения беглости, выразительности: ударение обеспечивает красоту формы слова, меняет значение слов, помогает довести до слушателя цель и эмоции говорящего более точно и ясно.

Таким образом, исследование фонетических средств помогает обнаруживать богатства фонетической системы нашего языка и определяет роль фонетической нормы в речи.

Əhmədova Həmidə,
doktorant
Bakı Dövlət Universiteti
t_hemide@live.com

Azərbaycan-NATO sülhməramlı tərəfdaşlıq fəaliyyətinin tarixi təhlili
(1999-2013-cü illər)

Annotasiya:Məqalə 1999-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının NATO-nun sülhü dəstəkləmə əməliyyatlarında iştirakının tarixi dəyərləndirilməsinə, onun təhlilinə həsr olunmuşdur. Bu illər ərzində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri NATO hərbi birləşmələri tərkibində Kosovo, Əfqanıstan və İraqda sülhməramlı əməliyyatlarda yaxından iştirak edərək həm anti-terror koalisiyasına qoşulmuş, həm də ordu quruculuğunda əvəzəlməz təcrübə əldə etmişdir. Məqələdə Azərbaycanın sülhməramlı fəaliyyətə qoşulmasının əhəmiyyəti də şərh olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında tərəfdaşlıq əsasında həyata keçirilmiş sülhməramlı fəaliyyətlərin dövrü yekunlarının analizi tarixi və eyni zamanda siyasi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası siyasi rəhbərliyi və hökuməti ordumuzun sülhməramlı əməliyyatlarda birbaşa iştirakını təmin etməklə ölkəmizin Qərb dəyərlərinin yayılmasında rolunu nümayiş etdirmişdir. NATO-nun və Avropa-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurası üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının 1997-ci ilin iyul ayında keçirilən Madrid zirvə toplantısının qəbul etdiyi sənədlərdə NATO-nun tərəfdaş dövlətlərin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin toxunulmazlığına təminat verdiyi, onun strukturunda olan dövlətlərin bir-birinə qarşı güc işlətmək, hədə-qorxu gəlmək hüququna malik olmadığı bildirilmişdir. Azərbaycan dövləti hərbi inkişafının perspektivləri məsələlərində NATO ilə sıx əməkdaşlığa istiqamətləndi və Azərbaycanın hərbi hissəsi Kosovo, Əfqanıstan və İraqda sülhməramlı qüvvələrin keçirdiyi əməliyyatlarda iştirak etdi. 2002-ci il noyabrın 18-də NATO Parlament Assambleyasının

İstanbulda keçirilən iclasında Azərbaycan Respublikası NATO PA-na assosiativ üzv qəbul olundu. AATŞ-ın 2002-ci il noyabrın 22-də Praqada keçirilmiş zirvə görüşündə Ümummilli lider Heydər Əliyev bu təşkilat və Azərbaycanın onda iştirakının əhəmiyyəti haqqında belə demişdi: “Dünya son dərəcə mürəkkəb bir dövr yaşayır. Beynəlxalq terrorizm bəzi dövlətlərin dəstəyindən istifadə edərək dünya nizamına qarşı hərəkət edir, ekstremizm, təcavüzkar millətçilik və davakar separatizm ideologiyası əsasında yeni qarşıdurma xətləri yaratmağa çalışır, sərhədləri yenidən bölməyə, dəyişməyə cəhd göstərir. Beynəlxalq sistemin ümumi təhlükəyə qarşı səmərəli mübarizə aparmaq qabiliyyəti ciddi sınağa çəkilir. 11 sentyabr faciəsindən dərhal sonra Avro-Atlantika birliyi antiterror koalisiyası yaratdı və Azərbaycan ilk gündən bu koalisiyaya qoşuldu. Biz bu gün də başqa ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə bu təhlükələrə qarşı əlimizdən gələni edirik”. [3, s.275] Respublikanın tanınmış siyasi, ictimai, elm və mədəniyyət xadimləri 1997-ci ilin iyun ayında “NATO və Azərbaycan” əməkdaşlıq və əlaqələndirmə mərkəzini təsis etdilər.

Azərbaycanın silahlı qüvvələri 1999-cu ildən 2008-ci ilədək Kosovoda, 2002-ci ildən Əfqanıstanda, eləcə də 2003-cü ildən İraqda həyata keçirilən sülhməramlı əməliyyatları dəstəkləyir. Azərbaycan Respublikası NATO-nun terrorizmə qarşı apardığı mübarizədə öncül yeri tutur və tərəfdaş ölkələr arasında bu sahədə öz fəallığı ilə seçilir. [6, s.65] Sülhməramlı fəaliyyətdə iştirakın məntiqi davamı olaraq 2003-cü il aprelin 2-də NATO-nun Brüssel şəhərində yerləşən Baş Qərargahında Azərbaycan Respublikası ilə NATO Maddi-Texniki Təchizat və Yardım Təşkilatı (NAMSA) arasında maddi-texniki təchizata dəstəyə dair əməkdaşlıq üzrə Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. NAMSA tərəfindən sənədi təşkilatın Baş Direktoru Piter Markey, Azərbaycan adından isə, Azərbaycan Respublikasının NATO yanında Nümayəndəliyinin Başçısı, səfir Mir-Həmzə Əfəndiyev imzalamışlar. [4, s.21]

NATO ilə Azərbaycanın münasibətləri tarixinə nəzər salsaq görərik ki, Şimali Atlantika Alyansının ölkəmizə marağı təkcə Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olması gerçəkliyi ilə bağlı deyil. Bu marağ, hər şeydən əvvəl, həm də Azərbaycanın regiondakı mühüm geosiyasi mövqeyi və rolu ilə bağlıdır. Azərbaycanı mühüm tərəfdaşa çevirən amillərdən biri də NATO-ya üzv ölkələrin nəhəng şirkətlərinin respublikamızın iqtisadiyyatına çox böyük həcmdə sərmayələr yatırmasıdır. Heç şübhəsiz, onların təhlükəsizliyi məsələsi də bu qurum üçün xüsusi önəm daşıyır. BTC və digər nəhəng layihələrin əsas iştirakçısı olan Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyində də mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən, Azərbaycanın Əfqanıstan, İraq və Kosovodakı sülhyaratma əməliyyatlarında, antiterror tədbirlərində iştirakı da NATO və onun tərəfdaşları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. 11 sentyabr hadisəsindən on il sonra Azərbaycanın sülhməramlı fəaliyyətə qoşulmasının əhəmiyyəti NATO-nun başlıca ölkəsi olan ABŞ dövlət nümayəndələri tərəfindən etiraf edilmişdir. Bütün bunlar bir daha Azərbaycanın antiterror fəaliyyətinin nə dərəcədə genişmiqyaslı əhəmiyyətə malik olduğunu aydın surətdə meydana çıxarır. Bu mənada tamamilə təbiidir ki, terrorizmlə mübarizə istiqamətində Azərbaycanın fəaliyyəti nüfuzlu beynəlxalq qurumlar tərəfindən də yüksək qiymətləndirilir. Bunu ABŞ Dövlət Departamentinin 2010-cu ilin yekunları üzrə terrorizmə qarşı mübarizədə ayrı-ayrı ölkələrin rolu barədə yaydığı yeni hesabatdan da aydın görmək mümkündür. Hesabatda Azərbaycanın antiterror fəaliyyəti təqdir olunur, ölkəmizin bu sahədə fəaliyyətini mütəmadi olaraq genişləndirdiyi diqqətə çatdırılır.

2011-ci ilin iyulunda ABŞ-ın nüfuzlu mətbuat orqanlarından biri sayılan “The Washington Times” qəzeti yazırdı ki, digər koalisiya müttəfiqlərinin öz əsgərlərini

Əfqanıstandan çıxardıqları bir vaxtda Azərbaycanın antiterror əməliyyatlarda iştirakı onun NATO və Amerika qüvvələrinə göstərdiyi dəyərli yardım kimi qəbul olunmalıdır: “Azərbaycan liman və dəmir yolları şəbəkəsi ilə də Əfqanıstandakı Amerika və NATO qoşunlarının təchizatında mühüm rola malik tranzit ölkədir”. ABŞ-ın sabiq müdafiə naziri Robert Qeyts Bakıya səfər edərkən Azərbaycan Respublikasının Əfqanıstandakı əməliyyatlara həm əsgəri qüvvə, həm də quru və hava məkanından istifadəyə imkan yaratmaqla verdiyi töhfələrə görə şəxsən Prezident İlham Əliyevə təşəkkür etmişdir. [10] 2011-2012-ci illərdə ABŞ-ın Azərbaycanda səfiri olan Mətyu Brayza dövlətimizin Əfqanıstana yardımını yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Bu gün NATO iftixarla Azərbaycanı öz tərəfdaşı hesab edir. Bu ölkənin NATO ilə əlaqələri təhlükəsizliyi, demokratik dəyərləri möhkəmləndirir, siyasi və hərbi modernləşməni, eləcə də islahatlar proseslərini dəstəkləyir və sürətləndirir”. Bununla yanaşı, ABŞ konqresinin üzvləri, NATO-nun ekspertləri, eləcə də digər dövlətlərin diplomatları öz çıxışlarında Azərbaycanın antiterror əməliyyatlarındakı iştirakını xüsusi qeyd etmişlər. Terrorizmə qarşı mübarizədə prinsipial mövqedən çıxış edən Azərbaycan birbaşa üzləşdiyi terrora görə təəssüf ki, hələ də beynəlxalq ictimaiyyətdən lazım olan dəstəyi görmür. Belə ki, terroru dövlət siyasətinə çevirən və bu iyrenc, dəhşətli üsuldən dəfələrlə Azərbaycana qarşı istifadə edən Ermənistanla qarşı dünya birliyi hələ də təsirli tədbirlər görmür. Azərbaycan isə bütün bunlara baxmayaraq, terrora qarşı fəal mübarizəsini davam etdirir və bu problemin birdəfəlik həlli üçün əzmlə fəaliyyət göstərir. [5, s.3]

Azərbaycan sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak etməklə ümid edirdi ki, NATO-nun məqsədlərinə və Azərbaycanın maraqlarına aid tərəfdaşlığın bütün sahələrini sistemləşdirəcək, onu inteqrasiya səviyyəsinə qədər yüksəldəcəkdir. Azərbaycan Respublikası Avratlantik strukturları ilə əməkdaşlığı bütövlükdə Avratlantik məkanında ümumi təhlükəsizliyə, iqtisadi inkişafa və demokratiyaya dəstək verəcək vasitə kimi görür. Azərbaycan Respublikası Avropa və Avratlantik məkanında qeyri-sabitliyin, münaqişələrin və təhdidlərin aradan qaldırılmasında NATO ilə birgə işləyir və təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipinə zidd coğrafi və siyasi ayrı-seçkilik olmadan Avropada və yerləşdiyi regionda vahid təhlükəsizlik sisteminin qurulması yükünü bölüşmək əzmindədir. Azərbaycan Respublikası Avratlantik Tərəfdaşlıq Şurası və NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” Proqramı çərçivəsində NATO ilə mümkün olan tərəfdaşlıq vasitələrindən tam gücü ilə istifadə edir. Bu baxımdan Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı NATO ilə əməkdaşlığın yaxın və orta perspektivdə daha da gücləndirilməsi yolunda mühüm bir vasitədir. Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planından Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik sektorunun islahatlar yolu ilə NATO standartlarına yaxınlaşdırılması və siyasi dialoqun inkişaf etdirilməsi üçün bir mexanizm kimi bundan sonra da istifadə olunacaqdır. Avropa məkanına daha sıx inteqrasiyanın zəruriliyi mövqeyindən çıxış edən Azərbaycan Respublikası Avropa İttifaqı ilə çoxşaxəli qarşılıqlı əlaqələr yaratmışdır. [7, s.104] NATO ilə hərtərəfli əlaqələrin gücləndirilməsi ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiyası, öz maraqlarını təmsil etməsi baxımından önəmli əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu sahədə fəaliyyət müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığı dövlətimizin xarici siyasət strategiyasının bir neçə əsas amili baxımından qiymətləndirilməlidir. Əvvəla, Azərbaycan dövləti öz xarici siyasətində universal və regional beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi önəm verir. İkincisi, Azərbaycan beynəlxalq təşkilatların üzvü olan bütün dünya dövlətləri ilə əməkdaşlıqda və dünya iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik sistemində inteqrasiyada maraqlıdır

və çoxtərəfli diplomatiya siyasəti yeridir. Üçüncüsü, Azərbaycanın müharibə vəziyyətində olması dünya birliyinin müstəqillik və təhlükəsizlik problemlərimizin həllinə daha fəal şəkildə cəlb edilməsini şərtləndirir. Bu üç amil Azərbaycanın NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına qoşulmasında əsas rol oynamışdır. Şimali Atlantika Bloku ilə münasibətlərin Azərbaycan dövləti üçün mühüm əhəmiyyəti bir də onunla ölçülür ki, respublikamız “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına qoşulmaqla həm NATO-nun müxtəlif struktur və institutları vasitəsilə dünyanın kollektiv təhlükəsizlik sisteminə daxil olmaq, öz təhlükəsizliyini beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri ilə uyğunlaşdırmaq, həm də quruma daxil olan ölkələrlə ayrı-ayrılıqda və birgə sülhməramlı və humanitar aksiyalarda iştirak etmək imkanı qazanır.

NATO ilə tərəfdaşlıq əsasında ölkəmizin terrora qarşı mübarizəsi və antiterror koalisiyasının uğurlu fəaliyyətinə verdiyi töhfələr çoxcəhətli xarakter daşıyır. Sözügedən problemlə mübarizədə ilk növbədə informasiya mübadiləsi, beynəlxalq terrorizm şəbəkəsi ilə əlaqəsi olan şəxslərin və ya qurumların ifşa olunması, terrorizmin maliyyələşmə şəbəkəsinin üzə çıxarılması kimi məsələlərə prioritet məqamlardan biri kimi yanaşılır. Bu kontekstdə isə Azərbaycanın müvafiq dövlət strukturları beynəlxalq terrora günahlandırılan onlarca şəxsi həbs edərək bu və ya digər formada zərərsizləşdirmişdir. Bir çox terror təşkilatlarının maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınmasında da Azərbaycan müstəsna rol oynamışdır.

Sülhməramlı fəaliyyətlərdə aktiv fəaliyyətin nəticəsi olaraq sülhməramlı bölmələr də daxil olmaqla, hər iki tərəfin hərbi qüvvələri arasında əlaqələndirmənin, hərbi-dəniz qüvvələrimizin imkanlarının genişləndirilməsi, Azərbaycanın təyyarə meydanlarının və hava məkanının idarə olunmasına nəzarət sistemlərinin NATO standartlarına uyğunlaşdırılması barədə bir çox razılıq əldə edilmişdir. Sülhməramlı fəaliyyətlərdə iştirakının keyfiyyətinin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası öz Silahlı Qüvvələrini NATO standartlarına uyğunlaşdırmağa səy göstərir və bu sahədə artıq müəyyən işlər görülmüşdür. Azərbaycanın Ali Hərbi-Tədris Müəssisələrində kursantların təlimi tam şəkildə NATO standartlarına uyğun keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasında da NATO-nun “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində onlarca kurslar, konfranslar, məşğələlər, seminarlar, təlimlər və digər tədbirlər keçirilmişdir. Bunlardan ən əhəmiyyətli, məlum olduğu kimi, 2001-ci ilin noyabrında “Kooperativ Determineyşn-01” çoxmillətli sülhməramlı komanda-qərargah təlimlərini göstərmək olar. [11] Bu təlimlərdə 9 NATO üzvü və 9 tərəfdaş dövlətlərdən 379 nəfər nümayəndə iştirak etmişdir. 2004-cü ilin payızında isə Azərbaycan Respublikasında NATO-nun üzv və tərəfdaş dövlətlərin sülhməramlı qüvvələrinin iştirakı ilə “Kooperativ Best Effort-04” səhra təlimləri keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” proqramında səmərəli, faydalı və məqsədyönlü əməkdaşlığının nəticəsi və bəhrəsi kimi Silahlı Qüvvələrimizin sülhməramlı bölmələri dünyanın müxtəlif bölgələrində sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak edir. Ordunun möhkəmlənməsi, NATO ilə əlaqələrin genişləndirilməsi respublikamızın inkişafı və müstəqilliyinin dönməzliyinə şərait yaradırdı.[6, s.66]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2007-ci ilin may ayında təsdiq edilən Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında qeyd olunur ki, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi yolunda hərbi-siyasi və hərbi-texniki sahədə beynəlxalq əlaqələrin və əməkdaşlığın hər cür inkişafı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Avro-Atlantik məkanın təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya, NATO dövlətlərinin qüvvələri ilə qarşılıqlı uzlaşan hərbi əməliyyat qüvvələrinin yaradılması, böhranların aradan qaldırılması məqsədilə müvafiq beynəlxalq təşkilatların mandatı əsasında aparılan

sülhməramlı cavab əməliyyatlarında iştirak etmək Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasətinin əsas istiqamətlərindən hesab olunur.” [1, s.87]

Tədqiq edilən 1999-2013-cü illər ərzində NATO ilə Azərbaycan demokratik təsisat və hərbi islahatlar sahəsində fəal şəkildə əməkdaşlıq edir, həmçinin bir çox digər sahələrdə praktiki əməkdaşlığı inkişaf etdirirlər. Azərbaycanın NATO ilə inteqrasiya əlaqələrinin mühüm mərhələsini Azərbaycan prezidenti və NATO rəhbərliyi tərəfindən NATO ilə tərəfdaşlıq barədə fərdi fəaliyyət planının təsdiqlənməsi təşkil edir. Bu, Avro-Atlantik strukturlarla səmərəli qarşılıqlı əlaqələrə təkan vermişdir. Azərbaycanın NATO ilə tərəfdaşlığı dəqiq ifadə olunmuş ictimai maraqlara söykənir. Azərbaycanda NATO həftələri ilə bağlı ictimai-siyasi tədbirlər keçirilmiş, NATO-nun Azərbaycanda beynəlxalq məktəbi yaradılmışdır [9, s.204]. Tədqiq edilən dövrdə Azərbaycan Avratlantik norma və standartları tətbiq etməklə bu birliyin institutları ilə yaxın əlaqələr qurmağa çalışmış və həmçinin NATO ilə tərəfdaşlığı gələcək Avratlantik təhlükəsizlik sisteminin əsası kimi qiymətləndirərək, Alyans ilə inteqrasiya tərəfdaşlığına səy göstərmişdir. Müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində islahatların aparılması Azərbaycanın inkişafı, Avratlantik standartlara çatmaq və bu əməkdaşlığı genişləndirmək məqsədi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə NATO və onun fərdi müttəfiq ölkələri kifayət qədər təcrübəyə malikdirlər ki, bundan da Azərbaycan yararlanı bilər. Prioritet məsələ Silahlı Qüvvələr üzərində demokratik nəzarətin yaradılmasından ibarətdir. NATO, həmçinin, Azərbaycanda aparılan geniş demokratik və təsisat islahatları proseslərini dəstəkləyir. Hazırda Azərbaycanın hərbi təlim müəssisələri və təlim üsulları üzrə məsləhətləşmələr aparılır ki, Müdafiə Nazirliyi bunların hamısının NATO-nun norma və standartlarına uyğun olmasını təmin etmək niyyətindədir. NATO və Azərbaycan Planlaşdırma və Analiz Prosesi (PAP) çərçivəsində və bununla yanaşı, Silahlı Qüvvələrin xidməti bölməsinin komanda, nəzarət imkanları və arxa cəbhənin təkmilləşdirilməsi sahəsində də fəal əməkdaşlıq edirlər. [8, s.106]

Araşdırılan dövrdə Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının sülhməramlı fəaliyyətdən doğan nəticələrini aşağıdakı kimi ümumi icmal etmək olar:

Tədqiq edilən dövr ərzində Azərbaycan NATO ilə ortaq maraq kəsb edən geniş spektrli məsələlər üzrə siyasi dialoq aparır. Müxtəlif formatlarda və səviyyələrdə aparılan dialoq çərçivəsində tərəfdaşlıq, regional təhlükəsizlik, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, əməliyyatlarda iştirak, Əfqanıstana töhfə, meydana gələn təhlükəsizlik təhdidləri və s. aktual məsələlər müzakirə olunur, eləcə də praktiki əməkdaşlığın vəziyyətinə qiymət verilir. Qarşılıqlı anlayışa əsaslanan, yüksək səviyyəli siyasi dialoq praktiki əməkdaşlıq sahəsində tərəqqini təşviq edir. Təqdirləyici haldır ki, Azərbaycanda dəfələrlə səfərdə olan NATO rəsmiləri əməkdaşlıqdan razılıqlarını ifadə etmişlər. Digər tərəfdən, Azərbaycanın regiondakı rolunun və mövqeyinin güclənməsi Alyansın ölkəmizə olan marağını daim artırır.

Azərbaycanın yerləşdiyi bölgədə daha əhəmiyyətli rol oynamasını NATO rəhbərliyi də yaxşı bilir və ona görə ölkəmizlə əməkdaşlığa böyük önəm verir. Prezident İlham Əliyevin 2014-cü ildə Belçikaya işgüzar səfərinin yekunları bu deyilənləri təsdiq edir. Bu səfər zamanı Prezident İlham Əliyevin NATO-nun Baş katibi Anders Foq Rasmussen ilə keçirdiyi görüş Alyansla əlaqələrin inkişafı və əməkdaşlığın genişləndirilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, ölkəmizə olan marağı növbəti dəfə ortaya qoydu. Prezident seçilməsi münasibətilə cənab İlham Əliyevi təbrik edən Anders Foq Rasmussen indiyədək keçirilmiş bütün görüşlərdə səmərəli müzakirələrin aparıldığını, NATO-Azərbaycan əlaqələrinin uğurla inkişaf etdiyini bildirmiş, Əfqanıstanda həyata keçirilən sülhyaratma əməliyyatları zamanı Azərbaycanın tranzit, maliyyə yardımı və digər

sahələrdə göstərdiyi dəstəyə görə minnətdarlığını ifadə etmişdir. Birgə mətbuat konfransında NATO-nun Baş katibi Anders Foq Rasmussen söyləmişdir: “Bu gün keçirdiyimiz görüş NATO-nun və Sizin tərəfdaşlığımıza olan sadiqliyinizi əks etdirir. Bu, o deməkdir ki, biz Cənubi Qafqaz regionuna sadiq və sadiq qalacağıq. Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyi, Qafqazda isə sülh və sabitlik üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən ölkədir. Eyni zamanda, Azərbaycan NATO üçün vacib və əhəmiyyətli tərəfdaşdır. Biz qoşunlarınızın Əfqanıstanda aparılan əməliyyatlara verdiyi qətiyyətli dəstəyə görə minnətdarıq.” [2]

Azərbaycanın xarici siyasəti çoxşaxəlidir. Bu siyasət dünyada gedən proseslərə təsir imkanları olan hər bir beynəlxalq təşkilatla əməkdaşlığı, qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasını və inkişafını özündə ehtiva edir. Azərbaycan üzvü olduğu və ya tərəfdaşlıq etdiyi hər bir təşkilatın ümdə prinsiplərinə daim sadiq qalaraq üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir.

NATO ilə münasibətlərdə də Azərbaycan “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” Proqramına qoşulandan ötən illər ərzində daim əməkdaşlığı genişləndirmək xətti yürütmüş, bu təşkilatın ümumi işinə mühüm töhfələr vermişdir. Azərbaycan Avratlantik məkanda təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipindən çıxış edərək BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri ilə sanksiyalaşdırılmış NATO-nun rəhbərlik etdiyi sülhü dəstəkləmə əməliyyatlarında iştirak edir və hərbi dəstəkdən başqa Azərbaycan NATO-nun fəaliyyətinə siyasi və logistik dəstək verir. Azərbaycanın Əfqanıstan Milli Ordusunun Etimad Fonduna maliyyə yardımını da məhz NATO ilə əməkdaşlığın mühüm göstəricisidir.

Prezident İlham Əliyevin Belçikaya səfəri də göstərdi ki, Azərbaycanla NATO arasında əməkdaşlıq yüksələn xətlə inkişaf edir. Eyni zamanda bir daha təsdiq olundu ki, NATO Azərbaycana bölgədə mühüm rol oynayan tərəfdaş ölkə kimi yanaşır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan–NATO: Tərəfdaşlıqdan başlanan yol. (1994-2009) Heydər Əliyev irsini araşdırma mərkəzi. Bakı 2009, 340 səh.
2. Azərbaycan-NATO münasibətləri strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəlib. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=33619>
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı: Elm, 2008, 608 s.+ 80 s. illüstrasiya
4. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat Mərkəzi xəbər verir. // Diplomatiya Aləmi Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Jurnalı № 3, 2003, s. 21
5. Bayramov R. Azərbaycan terrorizmə qarşı mübarizədə fəal ölkələr sırasında yer alır. // Azərbaycan qəzeti, 11 sentyabr 2011, s.3
6. Əhmədova H. NATO-nun sülhməramlı əməliyyatlarında Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin və hərbi birləşmələrinin rolu. // Geostrategiya, № 01 (37) Yanvar-Fevral 2017. S. 65-68
7. Əsgərov Q. Azərbaycan-NATO əlaqələri: Milli Təhlükəsizlik Konteksində. //Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər, 2015, № 2 (67), s.103-108
8. Hacıyev Ş. Azərbaycan- NATO əlaqələri. // “Strateji təhlil (SAM)”, 2010, №1(1). S.104-115
9. Qasımzadə R. Avropa İttifaqının genişləndirilməsi prosesi və “Yeni qonşuluq” Proqramı. // Strateji Təhlil | Say 6 • 2013S.204

10. "The Washington Times" qəzetində "Azərbaycanın Əfqanıstana yardımı" sərəlövhəli məqalə dərc olunmuşdur.
11. <http://azertag.az/xeber/> The Washington Times qəzetində Azərbaycanın Afqanıstana yardımı serlovheli meqale derc olunmusdur-533141
12. Cooperative Determination. <http://www.globalsecurity.org/military/ops/cooperative-determination.htm>

Summary
Hamida Ahmadova
Baku State University

**Historical analysis of the peacekeeping activities of
NATO-Azerbaijan partnership (1999-2013)**

The article is devoted to the analysis and historical assessment of the participation of Azerbaijan in NATO operations in 1999-2013 for maintaining peace. Taking a direct part in the military units of NATO peacekeeping operations in Kosovo, Afghanistan and Iraq, the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan joined the anti-terrorist coalition and gained valuable experience in the field of army during these years. The importance of joining the peacekeeping operations to Azerbaijan has also been pointed out in the article.

Резюме
Гамида Ахмедова
Бакинский государственный университет

**Исторический анализ деятельности миротворческого партнерства
Азербайджан-НАТО (1999-2013)**

Статья посвящена историческому оцениванию и анализу участия Азербайджанской Республики в 1999-2013гг в операциях НАТО по поддержанию мира. Тем самым за эти годы Вооруженные Силы Азербайджанской Республики в составе воинских частей НАТО, принимая непосредственное участие в миротворческих операциях в Косово, Афганистане и Ираке, присоединились и к антитеррористической коалиции и приобрели ценный опыт в военной сфере. В статье также указывается значимость присоединения Азербайджана к миротворческим операциям.

Əhmədova Zəhra,
müəllim
Bakı Dövlət Universiteti
zahrahmadova@gmail.com

Yönlük hal məkan konseptinin ifadə vasitəsi kimi

Annotasiya: Məqalədə məkani münasibətlərin ifadə olunmasında yönlük halın işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Burada yönlük halın tədqiqat tarixinə baxış, o cümlədən, onun şəkilçilərinin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər də öz əksini tapmışdır.

Nəticə etibarilə qeyd olunur ki, yönlük hal, əsasən obyekt yönümlü olduğundan məkani münasibətlərin ifadə olunmasında onun bir o qədər zəngin məna çalarlarına rast gəlinmir. Məkan konseptinin yönlük hal vasitəsi ilə ifadə olunmasında leksik vahidin öz semantikasi və onun əlaqədə olduğu feilin xüsusiyyətləri müstəsna rol oynayır.

Açar sözlər: Məkan konsepti, yönlük hal, obyekt konsepti, alomorf, semantik məna

Ключевые слова: концепция пространства, дательный падеж, концепция объекта, алломорф, семантическое значение

Key words: spatial concept, dative case, object concept, allomorphs, semantic meaning

“Azərbaycan dilçiliyində ismin hallarını qrammatik və məkani deyə iki yerə ayırırlar” (7, 97). Adlıq, yiyəlik və təsirlik halları qrammatik, yönlük, yerlik və çıxışlıq halları məkani hallara aid edirlər. Türk dillərində bu bölgü ilk dəfə N.Dmitriyev tərəfindən aparılmışdır. O, bu bölgünün mənasını belə açıqlayır: “Qrammatik hallar, yaxud qrammatik münasibətləri bildiren hallar; məkani hallar, yaxud məkan münasibətləri bildiren hallar” (21, 153). Məkani hallar müəyyən məkanla əlaqədar vəziyyət və ya hərəkət semantikasını mühafizə edən hallardır (2, 325; 4, 107; 17, 127). Qeyd edək ki, halların belə bölgüsü hamı tərəfindən birmənalı şəkildə öz təsdiqini almamışdır. Belə ki, bəzi müəlliflərə görə bu halları verilən başlıqlar altında qruplaşdırmaq şərti xarakter daşıyır. Yönlük, yerlik və çıxışlıq halları həm məkani, həm də qrammatik hal olsa da, əsasən məkani hallardan hesab olunur (7, 97). Qeyd edilən fikri məxsusi olaraq yönlük hala da şamil etmək olar. Y.Seyidov haqlı olaraq yönlük halın məkani və qrammatik hallar bölgüsündə keçid mövqə tutduğunu bildirir və qeyd edir ki, “doğrudan da, ismin bir halı kimi, bu halın canında məkan anlayışı qüvvətlidir, lakin onda obyekt çaları da var. Feilin xüsusiyyətindən, yönlük halda olan sözün lüğəvi mənasından asılı olaraq, bu mənaların nisbəti dəyişə bilər” (20, 254) Qədim dövrlərə nəzər salsaq, yönlük halın mənasında bunu aydın görmək olar. “Tədqiqatçılar göytürk Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində iki yaxın mənəli halın – yönlük və istiqamət hallarının olduğunu göstərirlər” (16, 103).

Kimə?, nəyə?, haraya? suallarına cavab verən yönlük hal, həm də zaman, vaxt mənası kəsb edən sözlərə artırıldıqda nə zamana?, nə vaxta? suallarından birinə cavab verə bilər. Bəzən hara? sualı yönlük halın haraya? sualının əvəzinə verilir. Zahirən ismin adlıq halının sualına bənzəyən yönlük halın cavab verdiyi hara? sualı ilə ismin adlıq halının tələb etdiyi hara? sualı fərqlənir (9, 179). Onun bu şəkildə yönlük halın sualı kimi işləmə bilmə səbəbi hara sözünün sonunda -ra şəkilçisinin hələ də öz yönlük hal mənasını tam şəkildə itirməməsidir (11, 70). Yönlük halın morfoloji göstəricilərinin (-a, -ə; -ya, -yə; -na, -nə) istiqamət bildiren “qaru” sözündən törədiyini iddia edən müəlliflər də var: İ.Direnkova, A.Şerbak, Ə.Abdullayev (9, 185).

Söz kökünə -a, -ə, (-ya, -yə) şəkilçilərindən birini əlavə etməklə düzələn yönlük hal tarixən qədim -ra, -rə morfoloji göstəricisi olmuşdur. Dilimizdə rast gəlinən o-ra, bu-ra, bəri, ha-ra və s. kimi bu qəbildən olan sözlərdə birikmiş şəkildə çıxış edən -ra,-rə şəkilçisi məkan bildirir. Ona görə ki, -ra, -rə şəkilçisi tarixən yer, məkan məzmunu ilə bağlı olmuşdur (9, 180).

Qeyd edək ki, dilin müasir vəziyyətində bu qəbildən olan sözlər paralel olaraq həm də yönlük hal şəkilçisi ilə işlənir: ora–oraya, bura-buraya və s. B.Serebrennikov və N.Hacıyeva “-ra, -rə və -rı, -ri göstəricilərini yönlük halın -a, -ə şəkilçisi ilə -r elementinin (ünsürünün – Z.Ə.) birləşməsi” hesab edirlər (18, 104).

Yönlük hal qədimdə -a, -ə, -ya, -yə, -ğa, -gə, -ka, -kə, -na, -nə şəkilçilərinin biri ilə düzəlirdi. Yönlük hal şəkilçilərinin mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur.

V.Nasilova görə -na, -nə şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisi ilə -ğa, -gə yönlük hal şəkilçisinin birləşməsindən törəmişdir (24, 27). F.İsaxov isə qeyd edir ki, “yönlük hal şəkilçisi istiqamət halı şəkilçisinin -ğa, -gə ünsürlərindən törəmişdir” (22, 103). H.Mirzəzadə isə bildirir ki, bəzi türk dillərində yönlük halın daha geniş yayılmış -qa/-ka/-ğa variantı Azərbaycan dilində yerini möhkəmləndirə bilməmişdir, yalnız tək-tük hallarda bəzi abidələrin dilində gözümgə, göziğə, könlümgə və s. kimi işlənmişdir (14, 78). A.Şerbak isə “-a şəkilçisinin -ğa variantından törədiyini” qeyd edir (26, 37), H.Mirzəzadə isə bu fikrin əksinə olaraq qeyd edir ki, “-ğa, -gə, gə şəkilçisi türk dillərində işlənsə də, Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyildir” (13, 43-44), belə ki, bu şəkilçinin artıq dialektlərdə belə işlənmədiyini müşahidə edə bilərik. F.Cəlilov prazərbaycan və pratürkün son mərhələsində yönlük hal şəkilçisinin -a və -qa arxetiplərinin olduğunu düşünür (5, 216). -ya//-yə və -na//-nə allomorfları ilə bağlı F.Cəlilovun fikri diqqət çəkir: “Azərbaycan dilindəki -ya allomorfu, aydındır ki, səs artımı ilə ortaya çıxmışdır (ada-ya, küçə-yə), -na allomorfu isə mənsubiyyət şəkilçisi (-in) ilə işlənən sözlərin yönlük hal paradigmasındakı izidir, yəni (sənin) evin-ə, (onun) evin-ə tipli modeldən qalan yadigardır. Deməli, Azərbaycan dilindəki (onun) işi-n-ə tipli modellərdəki -n elementi mənsubiyyət şəkilçisinin qalıdır və indi hal sistemində asemantik morphem kimi özünü göstərən bu elementin infiks adlanması məqsədəuyğundur” (5, 216; 9, 185).

Orta əsrlərdə hal kateqoriyasını tədqiq edən Ş.Xəlilov qeyd etmişdir ki, orta əsrlərə aid dil nümunələrində yönlük hal mənə və vəzifə etibarilə çoxcəhətli olmuş, öz ifadəsini, əsasən, -a, -ə şəkilçisində tapmışdır. (10, 220-221). Kışvəri “Divanı”nın dilini araşdıran R.Eyvazova Kışvəri əsərlərində ismin yönlük halını ifadə etmək üçün, əsasən, -a, -ə, -ya, -yə şəkilçilərinin işləndiyini qeyd edir. Məsələn: **Xızra** bənzər kim, kənarı-abi-heyvandin gəlür (6, 20).

Yönlük halın semantik mənalarının sayı mənbələrdə müxtəlif cür verilir: 3 (11, 69), 14 (15, 55-57); 28 (9, 181-185); 3 (20, 253); 7 (3, 23-24); 3 (1, 3-6); 9 (8, 59-60).

Yönlük hal semantik baxımdan çoxcəhətlidir. Yönlük halın tarixinə nəzər saldıqda görə bilərik ki, onun semantikasında güclü dəyişiklik baş verməmişdir, müasir dövrdə işlənməsi qədim dövrdə işlənməsi kimidir. Qeyd etdiyimiz kimi, bəzi halların mənalarına nəzər saldıqda onların kəsb etdiyi mənalara uyğun olaraq işlənmədiyini görə bilərik, yəni bir halın digər halı əvəzləməsi hadisəsi mövcuddur, bu əvəzlənməni yönlük halda da müşahidə edə bilərik. Yönlük halın qrammatik forması adlıq, yiyəlik, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallarını əvəz edə bilirdi. Yönlük halın bu halların mövqeyində çıxış etməsi qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində tez-tez müşahidə edilir. Orxon-Yenisey, M.Kaşğarının “Divanı”, Kitabı Dədə-Qorqud, Şühədanamə, Əsrarnamə, Dastanı-Əhməd Harami kimi möhtəşəm abidələrdə, klassiklərin əsərlərində yönlük halın semantik yükü ağır olmuş, ədəbi dildə qrammatik normaların sabitləşməsi ilə bir sıra mənələrdən azad olmuş və “XVIII əsrdən sonra əvvəlki mövqeyini folklor nümunələrində və şivələrində saxlamışdır” (12, 102).

Azərbaycan dilində çox şaxəli hallardan olan yönlük hal fərqli mənə xüsusiyyətləri əks etdirə bilər. Təsirlik və çıxışlıq halların paradigması kimi üzə çıxan bu halın semantik həcmi məhz bu baxımdan daha da genişlənir. Formaca yönlük, məzmunca isə digər halları ehtiva etməmək bu halın müxtəlif mənə çalarları üçün xarakterik olsa da, məkan məzmununda belə hallara nadir hallarda və ya heç təsadüf edilmir.

Yönlük hal göytürk dilində hərəkətin başladığı və bitdiyi yeri, hərəkətin yönəldiyi şəxsi, zamanı, habelə hərəkətin səbəb və məqsədini bildirmək üçün işlənilirdi (16, 105-106).

Qeyd etmək lazımdır ki, “yönlük hal yerlik, çıxışlıq hallarına yaxındır, belə ki, məkani münasibətlər ifadə etmə nöqtəyi-nəzərindən hərəkətin istiqamətləndiyi son nöqtəni göstərir” (23, 108). Yönlük hal semantikasına görə çıxışlıq hala qarşı qoyulur. “Çıxışlıq hal hərəkətin çıxış nöqtəsini göstərsə, yönlük hal son nöqtəsini göstərir” (25, 12).

Bu hal forması bir tərəfdən iş, hərəkət və ya əşyanın istiqamətini, digər tərəfdən, iş, hərəkət və ya əşyanın çatacağı son nöqtəni bildirir. Əksər müəlliflər tərəfindən obyekt yönümlü hal kimi tədqiq edilən bu hal zəngin məna çalarları ilə yanaşı, həm də məkan mənasını – konseptini ifadə etməyə qadirdir. Bu halın məna çalarlarını müfəssəl şəkildə təhlil edən B.Xəlilov olmuşdur. Biz müəllifin bölgüsünə əsaslanaraq məkan konseptinin aşağıdakı məqamlarda işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq istərdik:

1. Yönlük hal yer, məkan mənalarında olur. Məsələn: Xəlil papirosu damağına alıb, masaya oturdu (Çəmənzəminli Y.V.).

2. Yönlük halda olan söz məkanın alt səthini bildirir. Məsələn: Sonra qutuya lay-lay yığılan əçimləri cəhrənin yanına itələdi (Çəmənzəminli Y.V.).

3. Yönlük halda işlənən söz məkanın üstünü bildirir. Məsələn: Bir az qarnımı doyurub, tənəkədən bir papiros lülələyib, dodağıma aldım və yenidən ləzzətlə qumun üzərinə uzandım (Çəmənzəminli Y.V.).

4. Yönlük haldakı söz müxtəlif səmtli (hərəkətin yönəldiyi məkanı – Z.Ə.) məkanı bildirir. Bu cür yönlük halda olan sözlər getmə, getmək, dönmək, qayıtmaq və s. feillərlə əlaqəyə girir. Məsələn: Kərbəlayı şəhərə gələn kimi getdi Havva qarının yanına (Çəmənzəminli Y.V.) (9, 182).

5. Yönlük hal konstruksiyalarına nəzər saldıqda, görə bilərik ki, hərəkət mənalı isimlərlə yönlük hal məkan sərhədini, hərəkətin son məqamını ifadə edə bilər; məsələn: şəhərə gediş, yurda köçmə. Yönlük halın hərəkət və məkanla bilavasitə bağlı olduğunu cümlədə nəzərdən keçirək: Qoyunları çobanlar aparırdılar “Qızlar bulağına” (Məmmədquluzadə C.). Yönlük halda olan isimlər iş və hərəkətin son, qurtaracaq və dayanacaq nöqtəsini bildirir. Buradakı dayanacaq nöqtə yerlik haldakı məkandan, yerdən fərqlənir.

B. Xəlilovun bölgüsündən təqdim etdiyimiz ikinci və üçüncü işlənmə məqamları ilə bağlı məsələyə N.Abbasova da toxunaraq qeyd edir: “Yönlük halın semantikasında dəyişməyən obyektə bağlı məkan mənası müəyyən çalarlarda üzə çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu çalarlar əsasən, yönlük halın, o cümlədən feilin semantikasını sayəsində müəyyənləşdirilir. Bunlardan ikisi daha çox tezliyə malikdir, məkan-səth, məkan-daxil. Bunlardan savayı, “davamlı məkan və geniş məkan çalarları da (onun – Z.Ə.) semantikasını” təzahür edir. Geniş məkan mənası, məkan-daxil mənasının əksi kimi mövqe tutur, alt qatda, daxildə, darda olan, oradan baş alan hərəkətin üstə, genişlikdə olan məkanını, yönəlmə nöqtəsini bildirir. Məsələn: Balıq suyun üstünə çıxdı. O alovun şölələri artıb pəncərələrdən dilim-dilim gecənin qaranlığına çıxdı (Elçin) (1, 4-6).

Həm təsirsiz, həm də təsirli feillərin tələbinə görə işlənmə yönlük hal mütəhərrik (dinamik) və qeyri-mütəhərrik (statik) hərəkət bildiren feillərin tələbinə görə də işləne bilər. Bununla bağlı yuxarıda təqdim etdiyimiz bölgünün dördüncü işlənmə məqamına bir əlavəni qeyd edək ki, bu cür birləşmələrdə məkan konseptinin ifadə olunması yalnız mütəhərrik feillərin işlənməsi zəruri şərtidir. Belə ki, əks təqdirdə (qeyri-mütəhərrik feillər olduqda) yönlük halda verilən söz məkan deyil, obyekt mənasını ifadə etmiş olacaq. Məsələn: Möhsün arvadı və qızı ilə evin həyətdə nazir uzun, xaraba balkonuna girdilər (Çəmənzəminli Y.V.); Burun deşiklərinin qabağına yapışan bıqı səliqəsiz yamağa bənzəyirdi (Çəmənzəminli Y.V.) (obyekt).

Birinci tərəfi yönlük hal ilə ifadə olunan yönlük hal konstruksiyaları Azərbaycan dilində çox inkişaf etməmişdir. Bu konstruksiyaların tərəfləri arasında, əsasən, obyekt əlaqəsi mühüm yer tutsa da, bu birləşmələrdə məkan əlaqəsinə də təsadüf edilir, məsələn: kosmosa yol, göylərə hücum (19, 188).

Yönlük halın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, bu hal formasında işlənən sözlər qoşmalarla əlaqəyə girə bilər. Yönlük halda olan sözlər qoşmalar olmadan ümumi məna çalarlarını, o cümlədən, məkan konseptini ifadə etdiyi halda qoşmalarla daha dəqiq məna çalarlarını ifadə edir. Bu xüsusiyyət qoşmalar üçün səciyyəvi olan ümumiləşmiş qrammatik mənadan irəli gəlir Faytonu xanım bir az kənarda saxlatdı; qapıya qədər piyada getmək istədi (Çəmənəzəminli Y.V.). Qeyd edək ki, bu fikir hər zaman keçərli deyil, belə ki, bəzi nümunələrdə Q.Kazımovun təbircə desək, qoşmalar mütləq məna çaları yaradır. Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün qeyd edir ki, “Evə gedirəm – Evə tərəf gedirəm (tərəf qoşması burada obyekt konseptinin ifadə edilməsinə vasitəçilik edərək istiqamət bildirir – Z.Ə.) cümlələrində qoşmalı və qoşmasız yönlük halın fərqi yoxdur. Lakin evə tərəf gedirəm hələ evə gedirəm demək deyildir. Qoşmasız forma daha qəti məna ifadə etməsi ilə qoşmalı formadan fərqlənir” (11, 72). Y.Seyidov isə bu məsələ ilə bağlı bildirir ki, məna çalarlarının dəqiqləşdirilməsində əsas rol köməkçi vasitələrin – qoşmaların üzərinə düşür (20, 253-254). Qoşmalar yönlük halda olan məkan konsepti ifadə edən sözlər ilə birgə işlənərək hərəkətin varacağı son məqamı ifadə edir.

Nəticə etibarilə demək lazımdır ki, yönlük hal formal və semantik cəhətdən, eləcə də sintaktik funksiya nöqtəyi-nəzərindən inkişaf edərək hazırkı vəziyyətini almışdır. Formal cəhətdən inkişaf dedikdə, digər türk dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində yönlük halın iki: tam və zəifləmiş variantlarından söhbət gedir. Yönlük hal türk dillərinin inkişafı boyunca adlıq halı sıxışdırmış və onun hesabına paradıqmdə öz yerini tutmuşdur. Bunu qədim türk dilləri ilə müasir türk dillərini müqayisə etdikdə görmək olar. Formal aspektdə yönlük halın inkişafı onun semantik və sintaktik inkişafını şərtləndirmişdir. Qeyd etməliyik ki, yönlük halın semantikasi məkan konseptini ifadə etməyə qadir olsa da, digər mənalarla müqayisə də, onlara daha az təsadüf edilir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova N.K. Yönlük halın semantikasi. Azərbaycan dilinin morfolojiyasının aktual məsələləri (Elmi əsərlərin təmaik toplusu). Bakı, 1987, s. 3-6
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik təminləri. Maarif, 1989, 359 s.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikasi. I hissə, Morfolojiya, Bakı, 1960, 334 s.
4. Azərbaycan dilinin qrammatikasi. red.hey. M.Şirəliyev. Bakı: Az. SSR EA-nın nəşr., 1951, 267 s.
5. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: Maarif, 1988, 285 s.
6. Eyvazova R. Kişvəri “Divan”ının dili. Bakı, 1983, 138 s.
7. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1954, 242 s.
8. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1983, 53 s.
9. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı: Nurlan, 2007, 280 s.
10. Xəlilov Ş. Orta əsr Azərbaycan ədəbi dilində hal kateqoriyası və onun tarixi inkişafı. Az.Filol.məsələləri. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
11. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, 2010, 400 s.
12. Məmmədli. M.Ə. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, Elm, 2003, 262 s.

13. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərb.Univ.Nəşr., 1990, 376 s.
14. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası, 1962, 370 s.
15. Müasir Azərbaycan dili II cild. Morfolojiya. Bakı, 1980, 510 s.
16. Rəcəbov Ə.Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı Univ. Nəşr., Bakı, 2002, 475 s.
17. Rüstəmov S.Ə. Azərbaycan dilçiliyində qrammatik konsepsiyasının inkişaf tarixi. Bakı: Elm, 2004, 172 s.
18. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, 379 s.
19. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Univ. nəşr., 1992, 408 s.
20. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı: Bakı Univ. Nəşr., 2006, 371 s.
21. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Изд. восточной лит., 1962, 608 с.
22. Исхаков Ф.Г. Имя существительное. ИСГТЯ, Морфология, М., 1956, 143 с.
23. Мамедали Г.Д. Категория падежа в тюркских языках. Баку, 1994, Изд.Бакинского Гос.Унив., 152 с.
24. Насилов В.Н. Язык орхоно-енисейских памятников. М., 1960, 88 с.
25. Рагимбекова Ф.А. Семантика падежей имен существительных в современном азербайджанском языке. Автореф. канд.дисс, Баку, 1988, 26 с.
26. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Имя). Л., 1977, 188 с.

Summary
Ahmadova Zahra
Baku State University

Dative case as a means of expressing spatial concept

This article deals with the peculiarities of using dative case to express spatial relations. It gives a brief overview of the history of dative case as well as various opinions related to the etymology of dative case endings. To sum up, the author ascertains that since dative case is associated with the object of action, it does not convey all the shades of meaning while expressing spatial concept. The semantics of the lexical unit itself, as well as the peculiarities of the verb with which the given unit is associated play the crucial role in the expression of the spatial concept through dative case.

Резюме
Ахмедова Захра
Бакинский государственный университет

Дательный падеж как средство выражения концепта пространства

В статье рассказывается об особенностях использования дательного падежа для выражения пространственных отношений. Дается краткий обзор истории исследования дательного падежа, а также находят своё отражение различные мнения, связанные с этимологией окончаний дательного падежа. В конечном итоге, автор считает, что поскольку дательный падеж связан с объектом действия, он не

передаёт всей полноты оттенков значения при выражении пространственных значений. В передаче концепта пространства, в выражении посредством дательного падежа, исключительную роль играет семантика лексической единицы, и особенности глагола, с которым входит в отношения данная единица.

Əliyev Əlirza,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lənkəran Dövlət Universitet
alirza1946@mail.ru

Cəfər Cabbarlının dram əsərlərində poetik antroponimlərin üslubi imkanları

Annotasiya: Cəfər Cabbarlının dram əsərləri antroponimlərlə zəngin və rəngarəngdir. Bu antroponimlərin müəyyən hissəsi məhz böyük dramaturqun təxəyyülünün məhsuludur. Yazıçı komediyalarında müxtəlif üslubi çalarlıqlar yaratmaq məqsədi ilə antroponimlərdən yüksək sənətkarlıqla istifadə etmişdir və hər bir personajın hiss və həyəcanlarını, onların xislətindəki gizli məqamları açmağa nail olmuşdur. Bu yazıda da, əsasən, həmin məsələlərdən söhbət açılmışdır.

Açar sözlər: dram, onomastika, antroponim, milli adlar, komizm, psixologizm, üslub.

Ключевые слова: драма, ономастика, антропоним, национальные имена, комизм, психологизм, стиль

Key words: drama, onomastics, antroponym, national names, the comics, psychologism, style

Cəfər Cabbarlının əsərlərinin antroponimikası çox zəngindir. Burada maraqlı və rəngarəng şəxs adları vardır ki, bütün bunlar yazıçının antroponimikasında olduğu kimi, onun üslubunun formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Şəxs adları yazıçının dram əsərlərində tarixi baxımdan da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə M.F.Axundovda poetik ad işlətmək ənənəsi Cəfər Cabbarlıda daha da inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, dramaturqdan sonra bədii-poetik ad işlətmə manerası ədəbiyyatımızda geniş miqyas almağa başlamışdır. Yazıçının dram əsərlərində iştirak edən şəxslər onun qurduğu dialoq və monoloqlarında aydın təcəssüm olunur. “Cəfər Cabbarlı sənətkar müşahidəsi ilə müəyyənləşdirir ki, surət (şəxs – Ə.Ə) psixologiyasının dərinliklərinə enməyən, bir insan kimi hisslərini, həyəcanlarını, ən gizli məqsəd və niyyətlərini rəngarəng dil ilə açıb göstərməyən əsər sənət əsəri ola bilməz” (2, s. 46).

Bu baxımdan böyük dramaturq istər müsbət və istərsə də mənfi xarakterə məxsus şəxsləri dərinlən düşünərək bütün psixoloji xüsusiyyətləri ilə seçib yaratmış və oxucuya tam şəkildə təqdim etmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, onun Oqtayı, Toğrulu, Aydını, Elxanı, Dönməzi, Qorxmazı, Sevil, Gülüşü, Güləri, Almazı və digər bu kimi yaradıcı obrazları indi də xalqımız arasında sevilib seçilir. Bu cür şəxslərin adları bir növ Cabbarlı poetik fantaziyasının məhsuludur.

C.Cabbarlının dram dili dialoq dilidir. Bu dialoq əsərdə iştirak edən ayrı-ayrı səviyyəli şəxslərin nitqində müxtəlif vasitələrlə qurulur ki, onların mühakimələri, psixoloji

xüsusiyyətləri dialoqun təbiiliyini və reallığını özündə əks etdirir. Bu baxımdan “Almaz” pyesindən iki şəxs – Fuad və Aftilin dialoquna diqqət edək:

Fuad. Sən mənim gəldiyimi ona söylədinmi?

Aftil. Söylədim. Bəli, bəli, söylədim. O, çox narahat oldu.

Fuad. Narahat oldu?

Fuad. Siz bu adamı tanıyırsız?

Aftil. Tanıyıram deyəndə ki, vallah o gərək Almaz xanımın dostudur, ya da qohumudur. Axır vaxtlar Almaz xanımın yanına tez-tez gəlir.

Fuad. Necə? Tez-tez gəlir?

Aftil. Bir neçə vaxt hələ Almazın yanında qaldı. İndi də gələndə elə bura düşür.

Fuad. Aha... Bəs belə... Almazın yanında qaldı...

Bu kiçik dialoqda Fuad və Aftil arasındakı mühakimə xarakterli sual-cavab bir növ əsərin üslubi keyfiyyətlərinin canlı təzahürüdür. Bu bir daha sübut edir ki, C.Cabbarlı antroponimləri ədəbi dili üslublarının formalaşmasında və inkişafında mühüm rol vardır.

Müəllifin dialoqlarında kollektiv personaj adları geniş miqyasda işlədilir. Burada iki deyil, bir çox replika müəllifləri təqdim olunur. Məsələn, “Almaz” pyesinin ikinci şəklində məhkəmə səhnəsində Şərif, Barat, Aftil, Baloğlan, Hacı Əhməd, Mirzə Səməndər, Ocaqqulu, Xanımnaz, İbad, Fatmansa, Almaz, Sürmə, Balarza, Yaxşı, Fuad, Sədr, kəndlilər, gənclər, uşaqlar iştirak edirlər.

Dramaturq əsərlərində çox vaxt xüsusi adlardan xitab kimi də istifadə etmişdir. Bununla o, əsərlərində kamil obrazlılıq, yüksək pafos və dramatik konflikt yaratmağa nail olmuşdur. Xüsusilə bir cümlədə eyni şəxsin adını təkrar-təkrar xitab kimi işlətmədə yazıçı buna ikiqat nail olmuşdur. Bu, aşağıdakı parçalarda daha aydın görünür:

Sevil. **Balaş**, sən mənə de görüm yaxşı, **Balaş, Balaş**, o arvad da içir? Yaxşı, **Balaş... Balaş...**

Balaş. **Sevil**, getmə... Mən müqəssirəm, **Sevil**. Sən məni öldürsən, **Sevil**, yox, **Sevil**, yox... **Sevil** yox... **Sevil**, inan ki... (“Sevil”).

Aftil. **Almaz** xanım, **Almaz** xanım! Elə bu satıcı burada idi. Heç bilmirəm hara getdi. (“Almaz”)

Eyvaz. **Ağamyan!** Sözlərinizə diqqət edin, cənab **Ağamyan!** (“1905-ci ildə”).

Qubernator. **Volodın**, mən səni saxlamıram, cənab **Volodın**, gedə bilərsiniz! (“1905-ci ildə”).

Nabat. **Sona!** Ay **Sona!** Gözün aydın olsun, gəldilər (“1905-ci ildə”).

Tanya. **Yaşar, Yaşar**, nə var, nə olmuşdu? (“Yaşar”).

İmamyar. Adə, **Yaşar, Yaşar, Toğrul, Nüsrət...** Buraya gəlin tutmuşam... (“Yaşar”).

Gülsabah. Sən məhv olarsan, **Qüdrət...** Sözlərimə qulaq as, **Qüdrət**, sən sönürsən... Düşün, qüdrət, sən indi əvvəlki **Qüdrət** deyilsən.

Qüdrət. **Dayan, Gülsabah**, getmə! Yox getmə, **Gülsabah**, biz hələ bitirmədik... (“Dönüş”).

Cəfər Cabbarlının dram əsərlərində şəxs adlarının real adlardır. Bu adları üslubi baxımdan iki qismə ayırmaq olar:

1. Əsərdə fəal iştirak edən personajların adları: “Sevil”də Ağakışi, Babakışi, Məmmədəli bəy, Əbdüləli bəy, Dilbər; “Almaz”da Barat, Aftil, Şərif, İbad, Gülverdi, Baloğlan, Hacı Əhməd, Balarza, Ocaqqulu, Kərbalayı Fatmansa; “1905-ci ildə”də Baxşı, Salmanov, Əmiraslan bəy, Bahadır bəy, Haykaz, Mariya, Timafeyevna, Allahverdi, Əsiryar, Eyvaz, İmanverdi, Volodya, Arşak, Maksimov, Karapet; “Yaşar”da Tanya,

İmamyar, Niyazi, Nüsrət, Şərəbanı, Mirzəqulu, Əliverdi, Həsən; “Dönüş”də Əmirulla, Əlimurad, Əliabbas, Daşdəmir, Tutu, Xudayar və s.

2. Özləri əsərdə gedən hadisələrdə iştirak etməyən, yalnız adları çəkilmiş surətlərin adları: “Almaz”da kəndlilər, komissiya üzvləri, gənclər, uşaqlar, kənd mollası, ağsaqqallar; “1905-ci ildə”də keşiş, axund, kazaklar, zabitlər, qorodovoylar, uşaqlar; “Yaşar”da müdafiəçilər, fəhlə və kəndlilər; “Dönüş”də yazıçılar, aktyor və tamaşaçılar, molla.

Bu sonuncular daha çox köməkçi funksiya daşıyır, əsas surətlərin fikirlərini aydınlaşdırmağa xidmət edir.

Ümumilikdə dramaturqun pyeslərində şəxs adları geniş bir qalereya təşkil edir. Bu adlar antroponimik baxımdan tədqiqat üçün zəngin material sayılır.

Dramaturqun əsərlərindəki şəxs adları milli mənsubiyyətə görə müxtəlifdir. Belə ki, burada azərbaycanlılarla yanaşı, digər xalqların nümayəndələri də vardır. Bu şəxslər müəyyən əhatə dairəsinə malikdir. Bunu dramaturqun yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi və mənsub olduğu cərəyan - sosialist realizmi tələb edirdi. Dramaturqun əsərlərində başqa millətlərə dair antroponimlər “1905-ci ildə” pyesində daha çoxdur: Ağamyan – erməni kəndlisi, onun oğlu Haykan, Allahverdi Əsiryan, arvadı Nabat, oğlu Eyvaz, qızı Sona, Arşak, Aram, İsak, Valodya (rus); “Yaşar”da Tanya və s.

Bəzən də müəllif əsərdə başqa xalqların nümayəndələrini adları ilə deyil, yalnız familiyaları ilə təqdim edir. Məsələn, “1905-ci ildə” Maksimov – işçi, Baxmetyev – işçi.

“Yaşar” pyesində: Belakurov – professor, İvanov – professor, Vasilyev – aspirant, Medvedyev – aspirant. Bundan əlavə “1905-ci ildə” pyesinin qəhrəmanın adı atasının adı ilə yanaşı çəkilir: Mariya Timofeyevna. Salmanov onu Tumanniteynə deyər çağırır.

Bizcə, “1905-ci ildə” pyesində yazıçı xüsusi bir üslubi maneradan istifadə edərək qəhrəmanlardan bəzilərinin adı ilə deyil, vəzifəsi ilə təqdim edir. Məsələn “1905-ci ildə”də olduğu kim: Qubernator, Qolsmeystr, Qradanaçalnik. Bunlar da milli mənsubiyyətinə görə rus olub imperiyanın əyalətdə hökmranlıq edən nümayəndələridir ki, onlar bilavasitə milli qırğın törətmək, nəticədə rüşvət yığıb varlanmaq məqsədi güdən şəxslərdən başqa bir şey deyillər. Bu, bir daha həmin şəxslərin nitqindən də aydın görünür.

Qubernator (telefonda danışır): Allo... Salamov hə, xoş gördük! Necəsən? Belə sözləri telefonla danışmaq olmaz, Əmiraslan bəy mədənləri yandırırılar? O daha mənim işim deyil, cənab Salamov, sizin də əliniz var, onların da mədəni. Patron? O mümkündür, onu düzəldərik (“1905-ci ildə”).

Polismeystr. Gürcülər, müsəlmanlar, ermənilər, ruslar, bütün millətlərdən vardır.

Qubernator. Bu soyğunçuluqdur, polkovnik. O öz canını (Volodını deyir – Ə.Ə) karta qoyur. O mən düşündüyümdən daha qoçaq imiş. Yoldaşları qalsın, özünü burax, sən özün də qal əmrimi gözlə. Hə, sonra yadımdan çıxar: müsəlmanlara bir az patron vermək lazımdır, sonra lazım gəlsə, kazaklar da bir az kömək etsinlər.

Polismeystr. Kimə?

Qubernator. Kimə? Heç kimə. Hər iki tərəfdə ara soyuduqda, onlar (yəni ermənilər – Ə.Ə) qızıqdırsınlar (“1905-ci ildə”).

Qubernator (Volodına). Siz nə istəyirsiniz? İstəyirsiniz bu iki vəhşi milləti birləşdirək ki, sizin iradınız altında bizi, Rusiyanın doğma oğullarını qırsınlar?

“Yaşar” pyesindəki rus millətindən olanlar adları ilə deyil yalnız familiyaları ilə verilmiş professor Belakurov, İvanov, aspirant Vasilyev, Medvedyev, “Dönüş”də teatrın rejisoru Staroverov vicdanlı peşə adamlarıdır.

Ad sistemlərimizə diqqətlə nəzər yetirdikdə ölkəmizdə insanların sayının adlarımızın sayından çox olması aydın görünür. C.Cabbarlı dramlarında da eyni bir adın müxtəlif şəxslər tərəfindən daşdığı məlum olur. Yazıçı müxtəlif üslubi rəngarənglik yaratmaq məqsədilə eyni bir şəxs adını müxtəlif əsərlərində işlətməmişdir. “Bu da yazıçının həmin adlara olan münasibətilə bağlıdır. Gülər C.Cabbarlının “Gülər” hekayəsində, “Dönüş” pyesində, “Mənsur və Sitarə”, “Gülzar” hekayəsində işlədilmişdir. Sitarə həm “Mənsur və Sitarə” hekayəsində, həm də “Nəsreddin şah” pyesində, Gülzar da “Nəsreddin şah” pyesində, həm də “Gülzar” hekayəsində işlədilmişdir...” (6, s. 505).

Bu baxımdan dramaturqun əsərlərində belə nümunələr çoxdur. “1905-ci ildə” pyesində İmanverdi, “Yaşar”da İmanyar, Allahverdi həm “Almaz”da, həm də “1905-ci ildə” pyesində işlədilmişdir. “Baxşı” adının “1905-ci ildə” pyesində üç nəfərin daşdığına şahidi oluruq: 1. Baxşı – köhnə işçi, 2. Baxşı – komsomolçu, 3. Baxşı – İmanverdinin oğlu.

Müəllifin mürəkkəb adlarının sonun da bəzən eyni komponentdən ibarət olur: Atakişi – Babakişi (“Sevil”), Gülverdi – Allahverdi (“Almaz”), İmanverdi (21905-ci ildə), Əmirqulu – Mirzəqulu (“Yaşar”), Ocaqgulu (“Almaz”).

C.Cabbarlı bəzi hallarda personajların adlarını bir-biri ilə qafiyə şəklində işlətməklə, adların eyni şəkilçilər artırmaqla adların harmoniyasını yaradır: İsak – Arsak (“1905-ci ildə”), Zaman-Saman (“Dönüş”). Bəzi hallarda adın əvvəlini və sonunu eyni samitlə başlayıb bitirməklə allitrasiya yaratmış olur: Nigar – Niyaz, Toğrul – Tanya – Türbət (“Yaşar”).

“Dram dilində M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov ənənələrini davam və inkişaf etdirən C.Cabbarlının başlıca üslubi xüsusiyyətləri realizmə sadıq qalmasıdır. Hər tipi “öz dilində” danışdırması ilə, xüsusən də dildə xəlqiliyi ilə seçilən böyük sənətkarın üslubi xüsusiyyətlərini araşdırmaq və bundan faydalanmaq zəruridir” (1, s. 53).

“C.Cabbarlının realist dram dilinin məziyyəti təkcə hansı sözləri, ifadələri, dil vasitələri seçməsi ilə müəyyənləşmir. Həm də seçilmiş vasitələri tipik xarakteri, tamamlayan hansı sifətlərin aydın ifadəsinə görə müəyyənləşdirməsindədir.” (3, s. 16).

Salmanov. Ay müsəlman qardaşlar, ay din qardaşları qoymayın... Bu mədənlər mənə deyil, hamısı sizindir.

Ağamyan. Qardaşlar, xristianlar, ermənilər bu bizim üçün milli bir yasdır.

Mirzə Səməndər. ... Mən yumurtadan dünən çıxmışam? Ax ... Qurban olum Məhəmmədin şəriətinə.

Hacı Əhməd. Mən özüm orta bir kəndliyəm. ... Mən biraz avam adamam, zakondan başım çıxmır.

İbad (sədrə). ...Göndərəcəksiniz bizim üstümüzə bir faişəni və istəyirsiniz ki, biz də öz arvadlarımızı onun cənginə salaq ki, özü kimi faişəliyə aparsın...

Beləliklə, dramaturq həmin şəxslərin dili ilə onların iç üzünü açır və hansı mənəbə qulluq etdiklərini aydın göstərir.

C.Cabbarlının personajları müxtəlif dövrlərin adamları olduğu kimi, həm də müxtəlif səviyyəli şəxslərdir. Dramaturq bunların danışığını, işlətdiyi sözlərinə bil lentə almış və nitqlərini yazıya köçürmüşdür. Bunu daha əyani görmək üçün adi kənd adamları olan Babakişi ilə Sevilin dialoguna nəzər yetirək:

Babakişi. Bu il, qızım, türkün sözü, nəmişlik olmadı, havalər türkün sözü, quru keçdi, mən də borca düşmüşəm. Bir az kömür gətirdim ki, satım, o da türkün sözü, pula getmədi, gəldim, bəlkə, türkün sözü, şəhərdə bir iş tapım, bir təhər ilə dolanaq. Allah kərimdir.

Sevil. Çox da yaxşı oldu gəldin, mən hələ Atakişi əmiyə kömək etmək üçün bir adam tutacağdım.

Babakişi. Yox, qızım, türkün sözü, mən burada qalsam, sən də günün qara olar.

Sevil. Yox, ata, indi Allaha şükür, işimiz çox yaxşıdır. Doğrudur, altı ildən bəri çox korluq çəkirdik, amma yaxınlarda ki, padşah yıxmadılar, onda Balas o böyüklərdən oldu...

Babakişi. Demək, türkün sözü, o, böyüklərdən olubdur.

Verdiyimiz bu kiçik dialoq tamamilə adi məişət üslubunda qurulmuşdur. Personajların danışığından onların hansı təbəqəyə malikliyi, necə bir şəxs olduqları oxucuya asanlıqla aydın olur.

Bir qayda olaraq C.Cabbarlı personajlarının danışığı şifahi dilin xüsusiyyətlərinə, yəni avtomatlaşdırma, nitq hissələrinin situativ səciyyə daşması, mənanın şiddətləndirmə meyli, eşidilən sözün mexaniki şəkildə təkrarı və s. əsaslanır. Beləliklə, bütün bunlar bilavasitə dialoqların reallığını, təbiliyini özündə bütövlüklə təmin edir. Bu, dramaturqun ayrı-ayrı pyeslərindən verdiyimiz aşağıdakı nümunələrdən də aydın görünür.

Dilbər. Bəlkə, bir otaqda soyunmayacaqdır?

Balas. Necə soyunacaqdır? Mən eşitdim ki, buradan kişi səsi gəlir, ona görə də bildim ki, soyunacaq olmazsınız ("Sevil").

Şərif. Sən o yanındakı uşaqdan danış?

Almaz. O kimsənin işi deyildir.

İbad. Necə kimsənin işi deyil?

Hacı Əhməd. Necə kimsənin işi deyil?

Şərif. Necə kimsənin işi deyil?

Barat. O hec bizim işimiz deyil.

Şərif. Necə sizin işiniz deyil? ("Almaz").

Allahverdi. Bura bax, hələ sən özünü nə üçün soxmuşsan qabağa?

İmanverdi. Ey, sən sən sözün nədir, qarabağlı balası, gədəsi dalda qalsın. Cəhd etmişəm də. Bəs sənə nə düşüb hamıdan qabaq gəlmisən ("1905-ci ildə").

Dramaturq əsərlərində hər bir şəxsi onun səviyyəsində danışdırmağı məharətlə bacarır. Hətta bu və ya digər şəxsin xarakterik xüsusiyyətlərinə görə onun nitqini də səciyyələndirir. Bu məqsədlə bəzən söyüşlərdən də istifadə edir ki, personajın mənəvi dünyasını, dərrakəsini, hansı düşüncə tərzinə malik olduğunu da oxucuya çatdırsın və oxucuda onlar haqqında aydın rəy yaratsın.

Əmirqulu. Ay köpək oğlunun qızı, hara küc vurum?

Şərəbanı. Köpək oğlu, qolçamaq köpək oğlu... ("Yaşar").

Sapand. Adə, Xoşməmməd, yapışdır bozbaşın qafiyəsini: aş, baş, bozbaş, vizbaş, bozboş, öküzbaş.

Xoşməmməd. Ey, əclaf oğlu əclaf, tezıs oğlu tezıs... ("Dönüş").

Barat. Siz yalan deyirsiniz!

İbad. Yalan deyən atası itə dönsün, sonra da inanmayanın.

Barat. Mən sabah qəmisyə yanında səni məşhər ayağına çəkəcəyəm. Gərək sən sübut eləyəsən.

İbad. Sən haranın tulasısan məni məşhər ayağına çəkəsən? ("Almaz").

Dramaturq ayrı-ayrı şəxslərin dilindənsöylənmiş əclaf, it, tula, alçaq, qulbeçə, hoqqa, köpək, qəmbərqulu, qoduqluq, dığa, koplamaq, çərənləmək, xamlamaq, kəttü-küttü, cüt-alaca, qozqurtma, sipa, zovlamaq və s. bu kimi qaba, söyüş, jarqon xarakterli sözlərlə aralarındakı konfliktə daha da qızışdırır və rəqabət güclərini daha da artırmış olur.

Ümumilikdə C.Cabbarlının əsərlərində şəxs adları zamana uyğun dəyişmiş, inkişaf etmiş və yenilənmişdir. Xüsusilə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dramaturqun əsərlərində yeni həyat tərzinə uyğun yeni milli adlar xüsusi yer tutmuşdur. Sevil, Gülüş, Gündüz, Dilbər, Balaş (“Sevil”); Almaz, Fuad, Temurtaş, Sürmə, Yaxşı (“Almaz”); Baxşı, Sona, Nabat, Gülsüm, Murad (“1905-ci ildə”); Yaşar, Toğrul, Niyaz, Yaqut, Nüsrət, Səfir (“Yaşar”); Zaman, Gülsabah, Bayram, Şövqi, Arif, Qüdrət, Ötgün, Qəmər, Güler, Turac, Münəvvər, Daşdəmir, Eldar (“Dönüş”) kimi şəxs adları yarandığından xalqın sevimlisinə çevrilmiş və sonrakı dövrlərdə məişətimizdə geniş yayılmağa başlanılmışdır.

Bundan başqa, Solmaz, Elxan, Qorxmaz, Dönməz, Gülgün, Altay, Sönməz kimi şəxs adları da dramaturqun sevə-sevə yaratmış olduğu adlardandır.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bədii əsərlərin dilində işlənən bu növ şəxs adları üslub rəngarəngliyi etibarilə bir növ poetiklik mahiyyət daşıyır.

Yuxarıda verdiyimiz şəxs adlarından Gülsabah, Temurtaş, Ötgün, Daşdəmiri çıxmaq şərtilə qalanlarının hamısı təkterkibliyədir. Əslində bu cütlükli şəxs adlarını da həmin dövr üçün yeni saymaq mümkündür.

Dramaturqun yaratdığı hər bir şəxs özünün xarakterik xüsusiyyətinə müvafiq semantikasını ilə də bir-birindən fərqlənir. Belə ki, Sevil, Gülüşü, Atakişini, Babakişini, Almazı, Xanımnazı, Baratı, Eyvazı, Baxşını, Nabatı, Gülsabahı, Güləri, Turacı və s. bu kimi müsbət qəhrəmanlarını yüksək səviyyəli insan keyfiyyətlərlə sevə-sevə təqdim edən C.Cabbarlı Balaşı, Dilbəri, Qəməri, Məmmədəli və Əbdüləli bəyləri, Hacı Əhmədi, Balarzanı, İbadı, Mirzə Səməndəri, Fatmansanı, Baloğlanı, Molla Sübhani, erməni diğası Ağamyanı, Qubernatoru və Bahadır bəyi, İmamyarı və digər bu kimi tipləri mənfi planda səciyyələndirmişdir. Yazıçının istər müsbət və istərsə də mənfi qəhrəmanlarını oxucuya daha geniş şəkildə çatdırmaq üçün bir növ xarakterik xüsusiyyətlərini ayrıca səciyyələndirməyə onomastik baxımdan ciddi ehtiyac duyulur.

Bu məsələdən keçməzdən öncə qeyd edək ki, dramaturqun pyeslərində az da olsa köməkçi adlara, yəni ləqəb və titullara təsadüf olunur. Burada ləqəblərin sayı titulların sayından azlıq təşkil edir.

Çopur Məmməd (“1905-ci ildə”).

Qubernator. Bu saat, hərəkəti idarə edən kimidir?

Polismeystr. Bəli deyildir, qubernator həzrətləri. Danışanlar Eyvaz Əsiryan, Volodin, Çopur Məmmədir.

Zurnaçı Muğan. Buna bəzən Usta Muğan da deyillər (“1905-ci ildə”).

Müsəlman. Usta Muğanı tanıyırsan?

Erməni. Zurnaçı Muğanı? Onun zatını tanıyıram.

Dramaturqun əsərlərində ən çox Mirzə, Kərbəlayı, Hacı titullarına təsadüf olunur: Mirzə (Mirzə Səməndər), Kərbəlayı (Kərbəlayı Fatmansa), Kərbəlayi Balarza, Kəblə Salmanın (Bahadır Bəyin dilindən), Hacı (Hacı Əhməd) və s.

Balaş (“Sevil”). Bu adın “bal” sözü və “aş” sözündən yaranması bizcə şübhəsizdir. Balaş sadə kəndli Atakişinin oğludur. Çar hökuməti dağılandıqdan sonra vəzifədə çalışır. Bir qədər varlanandan sonra ailədə özünü kobud aparır. Meşşan təbiətli Edilyaya qoşularaq onun dediyi ilə oturub durur. Edilyanı həyat yoldaşı həyalı, ismətli kəndli qızı Sevilə üstün tutur. Onu və hətta, atası Atakişinin belə yüksək təbəqəli qonaqlardan aşağı səviyyəli tutaraq qonaqların gözünə görünməməyi tapşırır.

Sevil. Mən bacarmaram? Balaş! Təzə öyrəyim vardır, istəyirsən örtüm, xörəyi mən verim.

Balaş. Bircə, yox, sən ortadan qapını bağla. Heç bir tərəfdə görünmə, kişi üçün də bu dal otaqda yer sal, tez yatsın, çul-çuxası ilə həyəətə-zadə çıxmasın, biabır olarıq.

Bu, adi kəndli balası olan Balaşda zamanı keçdikcə sadəliyinin eqoizmə, mənəbpərəstliyə çevrilməsini sübut edən əsas şərtlərdən biridir. Dilbər Balaşdan həyat yoldaşının, atasının yanlarına gətirməyi əmr etdikdə - Balaş arvadının xəstə, atasının lal olduğunu söyləyir. Dilbərin hökmü ilə Balaş bir şəxs kimi şəxsiyyətsizləşir və atasına zorla ölü paltarı geyindirib Dilbərin yanına aparmaq istəyir. Şəhvət Balaşın təkəcə gözlərini bağlamır, hətta, onun oğlunu belə əlindən alır. Gecə-gündüz onun yolunu gözləyən, onun üçün narahat olan, əziyyətinə qatlaşan namuslu, ismətli həyat yoldaşı Sevil alçaldır.

Balaş. “Sevil mən heç içməmişəm” deyəndə Edilya, “Siz onu adam yerinə qoymayın” söyləyir.

Balaş fırlıdaqçı, bütün vücudu süni, hiyləgər, meşşan təbiətli Dilbərin qarşısında isə əyilir, onun əmirlərinin icraçısına çevrilir.

Dilbər. Bizim gələcək həyatımız bu gecədən asılıdır, Balaş, gərək bunların yanında öz məhəbbət və iltifatınızı mənə göstəresiniz.

Balaş. Mən sizin ayaqlarınızdayam. Mən sənə heç bir vaxt əmrindən çıxmamışam və çıxmayaçağıma and içirəm.

Burada Balaş bir daha alçalır, ləyaqətsizləşir. Lakin əsərin sonuna yaxın özünün də sürdüyü həyatından bezdiyinin və səhvini etiraf etdiyinin şahidi olur.

Balaş. Tərbiyə, nəzakət, əxlaq – hamısı şablondur. İstəmirəm apar. Mən onu istəyirəm, mən onu sevirəm. O, nəhayət, “namus”, “qeyrət” sözlərinin mənalərini dərk etməyə çalışır.

Balaş(“Sevil”). O gücsüz halında sən nə edə bilərsən? ...

Sevil. Mən hər gecə bir parça çörək üçün, bir doyumluq çörək üçün öz könlümü satır, istəyimi, öz mənliliyi qurban verirdim. O kişi mənim ardımca düşürdü.

Balaş. Dəhşət ... Bəsdir!

Sevil. Qaranlıq bir küçədə bizi qiymətləndirirdi.

Balaş. Axı, Sevil, əxlaqsızlıqdır, namussuzluqdur.

Əsərin əvvəlində bir dəfə də olsun Sevilin adını tutmayan Balaş əsərin sonunda kəlməbaşı “Sevil” deyirdi:

Sevil, getmə ... Mən müqəssirəm, Sevil... Sən məni öldürürsən, Sevil... yox, Sevil... yoxSevil, inan ki, ... Bəsdir Sevil... and iç, Sevil... Ax, Sevil, Sevil... Mən sənsiz yaşaya bilmirəm... yox, Sevil... yox, inan ki, Sevil diz üstə çöküb bir cocuq kimi yalvarıram. Sevil, yalvarıram sənə... Sevil, sən hara gedirsən.

Eldar (“Dönüş”). Bu ad türk mənşəli olub ölkəmizdə şəxs adları sırasında xüsusi yer tutur. Bu gün məişətimizdə kökü “el” olan külli miqdarda şəxs adları vardır. Eldar, Elman, Elşad, Elbəy, Elsevər, Elcan, Eldost və s. O.Mirzəyevin “Adlarımız” kitabından bu adın mənşəyi haqqında belə yazılmışdır: “Mənası el sahibi, hakimdir, bəy, xan tituluna yaxındır”. XVIII əsrin axırlarında qubalı Fətəli xanın silahdaşlarından olan Eldar bəy millətəcə qumuq idi. Bizcə, bu şəxs adını ədəbiyyatımıza ilk dəfə C.Cabbarlı gətirmiş, daha sonra S.Vurğunun “Vaqif” pyesinin qəhrəmanına çevrilmişdir.

“Dönüş” pyesində Eldar adı fəhlədir. Lakin onun teatr haqqında fikir və düşüncələri ürəyaçan və sağlamdır. O, çəkinmədən, qorxmadan səhnəyə qoyulmaq üçün yazılmış yeni əsər haqqında fikrini belə ifadə edir:

... Mən ədəbiyyatçı deyiləm, ancaq orasını bilirəm ki, bu əsərdə bir çox nöqsanlar vardır. Onu, əlbəttə, marksist tənqidçilərimiz göstərəcəkdir. Ancaq bu tənqidçilərin yazısını mətbuata buraxanların əlini kəsmək lazımdır. Ancaq mən inanıram ki, bu dünən olmuşdu. Sabah isə heç oxucudan bir tənqid üçün artıq yetişmiş proletar sənin gözünü çıxardar. Mən işçiyəm, yoldaşlar, bəlkə də, kobud danışırım. Ancaq bu əsər ki, hər kəsin ya paxırını açıb onun üzünə göstərir və yerindən oynadır, o əsər, əlbəttə, lazımdır. Mənim fikrim budur. Yoldaş Qüdrətin də əsəri, demək olar ki, yaman deyildir. Bir az vaxt keçmişdir. Ancaq oynamaq olar.

Səhv etmərsə Eldar əsərdə bir dəfə danışır. Ancaq konkret və kəskin söz söyləyir.

Ötgün ("Dönüş"). Sözü kökündə "öt" (ötmək) feli durur, "gün" feldən sifət düzəldən şəkilçidir. Bu söz morfoloji baxımdan sifətdir. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nin III cildində "ötgün" sözünün beş mənası verilmişdir: 1) Ötmüş, həddindən artıq yetişmiş (meyvə, taxıl haqqında). Həddindən artıq bişmiş, vaxtından artıq od üstündə qalıb keyfiyyətini itirmiş yemək. 2) Üstün. Ağıl ağıldan üstün olar. 3) Məcaz. Ötən, keçən, təsirli. Ötgün sözüm, kəskin bəxtim olaydı. 4) Məcaz. Mələhətli, zərif, ahəngdar. 5) Məcaz. Qüvvətli, təsirli.

Ötgün yeni dünyanın vətəndaşıdır. Heç şübhə etmir ki, Əmirulla kimi paslanmış düşüncəli insanlara qalib gələcəkdir. Əsərdə Ötgünün gündən-günə püxtələşdiyinin, inkişaf etdiyinin, mübariz kimi yetişdiyinin şahidi oluruq. Zaman, həqiqətən də, Ötgünü xaraktercə ötgün, kəsərli bir şəxsiyyət kimi yetişdirir. Əsərin sonunda biz bir daha müəllimi Qüdrətin monoloqunda bunu aydın görürük: "... Mən bir zamanlar böyük Qüdrət idim. Basılmaz bir Aslan idim. İndi nəyəm: basılmış Aslan. Məni məğlub edən kimdir? ... Ötgün Zamanbəyli, kimsənin saymadığı və tanımadığı tələbə, öz tələbəm..."

Şövqi. ("Dönüş"). İsim, ərəb dilində: 1) şiddətli meyl, həvəs, arzu. Məsmə bacım qızı oxumağa çox can atır, çox şövqi var (Mir Cəlal); 2) həvəsə gəlmək, şövqə gəlmək, istəyə gəlmək, şövqə gətirmək, həvəsləndirmək (3, IV c., s. 239).

Əslində bu şəxs rejissor köməkçisidir. İşində çox məsuliyyətli və bacarıqlıdır. İşinin öhdəsindən ləyaqətlə gəlir. Gənc dostlarına köməyini əsirgəmir. Teatrda işin yaxşı alınmasından ötrü həmişə narahatdır. Bir qədər çətinliyə düşəndə deyir: "Vaxsey, vaxsey, işimiz yıxıldı!". Gülsabah ilə səhnədə döyüşə çıxmış, gənc Gülərin məntiqi cavabları onu sevindirir.

Zaman ("Dönüş"). İsim, ərəb mənşəli, mənası: 1) vaxt, müddət; 2) fəlsəfi termin kimi sonsuz inkişaf edən materiyanın, vaxtın davamı və ardıcılığında təzahür edən ümumi obyektin varlıq forması. Məkan və zaman hər cür varlığın əsas formasıdır; 3) qrammatik baxımdan zaman anlayışı.

Zaman Bakıdan gələn aktyordur. Onun əqidəsi, düşüncəsi, mənəvi dünyası bütövlükdə yeni həyata, çalışmağa, çarpışmağa, köhnəliyə yox deməyə bürünmüşdür. Çox vaxt fikirlərini adi dillə deyil, şeir dili – poetik dillə ifadə edir. Beləcə biz əsərin lap əvvəlində - birinci şəkildə, birinci şəxs kimi şeir söyləyə-söyləyə daxil olur. Elə burdaca onun məramı aydın olur. Hamıya müraciətlə:

... Siz ey keçmiş yaşayışa ağır balta vuranlar!
Siz ey dəmir yollar ilə yeni həyat quranlar!
Hücum yerin mərkəzində misə, niftə daş düzə!
Hücum bütün təbiətə, yerə, göyə irmağa!

Şərif ("Almaz"). İsim, ərəb dilində mənaları: 1) şərəfli, sərvət sahibi; 2) nəcib, əsil, şərəfətli, nəcabətli, əsilli (3, II c., s. 215). Şərif kənd şurası sədrinin müavinidir. İlk anlar

özünü Almaza onun tərəfində duran şəxs kimi göstərir. Almaza qarşı danışanları sakitləşdirmək üçün tez-tez: “Siz bir az spokoyna olun”, “bezpakoyna olmayın” ifadələrini işlədir. Özüm Almaza onu daha çox istəyən, kömək etməyə çalışan şəxs kimi göstərir. Əslində məqsədi başqadır. Almaz da ona inanır, axır günün birində Almaza eşq elan edir. Almaz onu rədd edir. Bu zamandan Şərifin Almaza qarşı üzü dönür, alçaq sifəti aydın görünür. Hətta Almazdan danos da yazır və özü kimi alçalara oxuyaraq onlara imza etdirir. Yazdıqlarının doğru olduğunu kənd camaatına da sübut edib Almaza qarşı hazırlamaq istəyir. Üzünü camaata tutaraq deyir: Siz bir spakoyan olun, mən hamısını subutalni, dokumentalni göstərim... Ay camaat, siz özünüz hələ bu saat uşaqların lütəcbəla oynadığınızı gördünüz, görmədiniz? Bu da, bax, hamısı qol çəkiblər. Zamanın uzaqgörənliyinə, həyatı düzgün başa düşdüyünə görə yoldaşlarından bəziləri onu “güzgü zaman” adlandırırlar.

Xoşməmməd. Adə, güzgü zaman, yenə nə meymun kimi atlanıb düşürsən. Uşaqlar hardadır?.

Zaman. Getdilər təzə revizorun əlindən Həzrətabbasa ərizə verməyə.

Zaman Xoşməmməd kimiləri həmişə ironiya ilə sancır: “Adə Xoşməmməd ... səhərdən Təzəpirin azançısı səni axtarırdı”.

Zaman təzə gələn bacarıqlı və savadlı revizor Gülsabahı müdafiə edir, cavan aktyorlara köməklik göstərir.

Gülsabah mənfi münasibətdə danışanlara çəkinmədən “O, söz adamı deyil, iş adamıdır” söyləyir.

Zaman müsbət mənada zamanın axarına qovuşan bir şəxsdir.

Yaşar (“Yaşar”). Dramaturqun eyni adlı əsərinin baş qəhrəmanıdır. “Yaşasın” mənasındadır. 1932-ci ildə pyes tamaşaya qoyulduqdan sonra şəxs adlarımızın içində geniş yayılmağa başlayır.

Əsərin baş qəhrəmanı kimi Yaşar çox gənc bir injiner – laborantdır. O, tələbə yoldaşları Toğrul və Tanya ilə kənddə laboratoriyada təcrübə apırırlar. Yaşarın məqsədi şoran torpaqları duzdan təmizləməkdir. Bu məqsədlə də təcrübə aparır. Çətinliklə də olsa məqsədinə nail olur. Dostları buna inanmaq istəmirlər. Yaşar onların gözləri qarşısında təcrübəni bir neçə dəfə təkrar edir. Nəhayət, onlar da Yaşarın nailiyyətini görüb sevinirlər. Yaşarın müəllimi Belokurov bu işə təəccüb qalır. Çünki o, uzun illər idi ki, bu təcrübəni aparırdı, lakin lazımı nəticəni əldə edə bilmirdi.

Belokurov (“Yaşar”da). Ola bilməz. Siz bilirsiniz bu nə deməkdir! Duzun təbiətini dəyişdirmək! Bu bütün kimya elmində bir inqilabdır. Bu tarixi bir işdir. Ancaq, bəlkə, Yaşar, sən səhv edirsən.

Yaşar təcrübəni təkrarən müəlliminə əyani göstərir və ixtirasının düzgünlüyünə onu inandırmaq istəyir. Belokurov inanmaq istəmir.

Yaşar. Onda geniş akademiyanın iclasını çağırın. Mən də öz əsaslarımı göstərim, siz də.

Belokurov. Kim gəlir gəlsin mən öz sözümü deyəcəyəm... Mən buna yol verə bilmərəm.

İvanov. Sən hazırlaş, Yaşar! Ola bilər ki, professorun illər ilə çalışıb tapa bilmədiyini sən tapmısan. Bu, əlbəttə, ona bir az ağır gələ bilər...

Dramaturq şifahi dilimizin imkanlarından istifadə edərək sadə şəkildə çox gözəl dialoq qurmuşdur. Yaşar dialoqun şərtinə əməl edərək çox qısa, konkret və məntiqli cavablar verir. Rəyasət heyətinin iclasında da Yaşar məntiqli təfəkkürünə əsaslanaraq

inandırıcı şəkildə elmi yeniliyini – ixtirasını sübut edir. Nəhayət, onun ixtirası bəyənilir və qəbul edilir. Bundan sonra Yaşar kənddə su elektrik stansiya tikdirməkdən ötrü proyekt və onun büdcə xərclərini hazırlayır. Çünki xalqa həm işıq və həm də şoran torpaqları təmizləmək və orada pambıqçılıq təsərrüfatı yaratmaq lazım idi.

Bütün bu çətinliklərin öhdəsindən də Yaşar cəsarətlə gəlir. Lakin İmanyar və onun kimi qolçomaq quyuqları Yaşara əngəl olmağa çalışırlar. Onlar Yaşarın hazırladığı proyektı yandırmaq, su elektrik stansiyanı isə partlatmaq istəyirlər. Lakin bütün bunlara nail ola bilmirlər, məhkəmədə iç üzleri açılır və layiqli cəzalarını almış olurlar. Əsərin sonunda Yaşarın müəllimi professor Belokurovu da məhkəmə səhnəsində görürük. O, məhkəmədə Yaşarın qələbəsinə sevinərək üzünü ona tutaraq deyir: “Daha qorxma, Yaşar. Sal işə stansiyanı. Pambıq da olacaqdır”.

Burada biz Yaşarın adının məzmunu ilə onun bir şəxs kimi həyatında mövqeyinin vəhdət təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Antroponimik şəxs adlarında belə hallar az hallarda olur. Bu xüsusiyyət ən çox C.Cabbarlının yaratdığı şəxslərə məxsusdur.

Dramaturq “1905-ci ildə” pyesində Salamov xüsusi yer tutur. Müəllif əsərdə Salamovun nəinki familiyasını, hətta onun adını və titulunu (bəy) verməyi də unutmamışdır. Salamov Əmiraslan bəy mədən sahibidir. Salamov sinfi düşmən olan Ağamyanı Ağamov, Əsiryanı isə Əsirov adlandırır. Bu da onun sinfi düşmən olan ermənilərə pis münasibətindən irəli gəlir. Qubernatora və onun xanımına rüşvət verməklə onların hörmətini qazanmağa çalışır. Qubernator da güyaki, müsəlmanları ermənilərdən çox istəyir deyə onu özünəməxsusluğu ilə şirnikləndirir.

Qubernator. (Salamovla Bahadır bəyə). “Ancaq dostlar, söz aramızda, mən bu sözləri dostluqda dedim, hələ Ağamyan gərək ki, öz adamlarını göndərüb, o buruqları öz hasarının içinə almaq istəyir. Ancaq xahiş edirəm bu işdə bir cəncəl çıxarmayasınız”.

Beləliklə, bununla “dovşana qaç, tazıya tut” demək istəyir. Kütbeyin Salamov isə bunu dərinləndirib düşünür. Qubernatora bütün bunlara görə sağ ol, Toxum – Yerisuiç. “Biz müsəlmanlar canla, başla qulluq etməyə hazırıq. O ki, qaldı Ağamyanı eybi yoxdur...” deyir.

Salamov deyəndə ki, “Ağamyanın mən şarlarını lap yerində oğurlatmışam, hələ o şarlar mənim hərçibətərimə girov olsun! Amma kişinin (Qubernatoru nəzərdə tutur – Ə.Ə) qədrini bilmək lazımdır.

Millətçi intelegent Bahadır bəy ona: “Kişi yeganə adamdır türklərə tərəfdaşlıq göstərir”.

Salmanov Qubernatora inanır. O dərk etmir ki, Qubernator iki millət arasında qırğın salan bir nömrəli şəxsdir. Özü də daha çox erməni dığalarının tərəfində durur. Özündən böyüklərin qabağında əyilən Salamov vəziyyətin tündləşdiyini, ermənilərin tərəfindən buruqlarını yandırdığını görəndə mədən işçilərinə dil tökərək deyir: “Qardaşlar, müsəlman qardaşları, bu mədənlər, bu buruqlar mənim deyil, hamısı sizindir. Mən heç aylarla burda olmuram. Burda siz işləyirsiniz. Bir parça çörək mən də yeyirəm, siz də. Bu gün siz gərək razı olmayasınız ki, bir nəfər xaricinin ayağı sizin mədəninizə dəyməsin... Bunlar hamısı Ağamov Əsiryanın pürçümüdür. Atam sizə nə lazımdır – verərəm, paltar lazımdır – verərəm, sabun lazımdır – verərəm, məvacib nə qədər istəyirsiniz – artıraram, daha nə istəyirsiniz. Ancaq mənim mədənim yandırmayın. Bir nəfərin ayağı gərək sizin mədəyə dəyməsin”.

Salamov “Yaşasın padşah!”, “Yaşasın gomurnat!” ifadələrini şüar kimi tez-tez işlədir. Lakin o bilmir ki, erməni diğalarını müsəlmanların üstünə qaldıran elə bir padşah və onun yerdəki nöqərləridir.

Salamov kim olursa olsun, ancaq millətinin təəssübünü çəkən şəxsdir. Millətini ermənilərə qarşı mübarizəyə səsləyərək deyir: “Müsəlman qardaşlar, ermənilər bizə bu heyfi vurublar. O Eyvaz Əsiryan erməni bir vələduz nasıdır, anasının əmcəyini kəsəndir. Biz qoymarıq ki, ermənilər bizim arvad-uşaqlarımızı əsir-yesir etsinlər. Mən Əmiraslan Salamov sizə söz verirəm ki, bu qanı yerdə qoymayacağam...”.

Beləliklə, Salamovun bu monoloji nitqi onun erməni diğalarına bir ultimatumu idi. O, erməniləri ən alçaq millət kimi dəyərləndirərək deyir: “Adə, erməni ermənidir də, daha bunun nə yaxşısı, nə yamanı? Hing-hing dasni hing də”.

Bahadırbəy (“1905-ci ildə”). Bu şəxs adı “Bahadır” və “bəy” komponentindən ibarətdir. “Bahadır” fars sözü olub “qoçaq”, “igid”, “qəhrəman” mənasındadır. Bahadır deməzlər hər kiz sayana, Görüm lənət olsun yardan doyana (M.P.Vaqif). (III, c., s. 206) Əsərdə bu şəxs millətçi intelegent kimi verilmişdir. Onun əsərdə Salamovla dialoqunda tez-tez “pozison”, “şimdiki”, “siyasəti-milliyətimiz”, “sadəti-milliyətimiz”, buraxayım və “küçücük” söz və izafət birləşmələrini işlətməsindən aydın olur ki, təhsilini Türkiyədə almışdır. Onun fikirləri dostu Salamovun fikirləri ilə üst-üstə düşür. Bahadırbəyin tez-tez dilində “milliyə” sözü işlətməkdə Salamovun xoşu gəlmir. Çox vaxt da ona acıqlanaraq “yənə də başladı “milliyə” sözünü işlətməyə” deyir. Bahadır bəy ermənilərin nə istədiklərini dərk edə bilmir. bu, onun Qubernatorla dialoqunda da aydın görünür.

Qubernator. Bağışlayarsınız Bahadır bəy, siz işə dərinə baxmırsınız. Uprava əllərində, Sovet-siyəzdə əllərində injenerlər özlərində nə istəyirlər edirlər. Budur kişinin mülkünü (Bahadır bəyi göstərir –Ə.Ə.) zorakı saldırib öz adına ki, nə var iş bilmişəm.

Bahadır bəy. Lakin bu elə kəskin bir halda deyil, bunu ibtidasında yatırtmaq mümkündür və lazımdır. Biz erməni ziyalılarına müraciət edə bilirik.

Salamov məclisdə düşməni Ağamyanı söydükdə Bahadır bəy onun qolunu çəkərək:

- Kəbləyi, kəbləyi, danışma, yeri deyil, bizim milli pozisonumuz.

Buradan bir daha aydın olur ki, Bahadır bəy sadəcə intelegentdir. O, ermənilərin fitnə-fəsadını tam dərk etməyə qadir deyildir. Lakin əsərin sonuna yaxın, məhkəmə səhnəsində Bahadırın çıxışından bəlli olur ki, o, hadisələrin mahiyyətini tədricən dərk etməyə qadirdir.

Bahadır. Cənab sədr, mən bütün müsəlmanların adından bu işə protesto edirəm, çünki bu iş bizim milli pazisionumuza müxalifdir... Bizim hüquqi-milliyətimiz...

Murad (“1905-ci ildə”). Ərəb dilində: arzu, məqsəd, istək, kam. Dilimizdə Murad sözündən muradına yəni istəyinə çatmaq mənasında qadın şəxs adı əmələ gəlmişdir. Murada sözünün daha bir mənası istəyinə çatmaqdır kontekstdə də “istəyinə çatmaq” ifadəsini verir. Dramda Murad yeniyetmə, cavan bir oğlandır. O, epizodik surətdir.

İmamyar (“Yaşar”). Ərəb dilində “imam” müsəlmançılıqda camaat namazına başçılıq edən, habelə məhəllədə din işlərinə baxan ruhani. Dilimizdə bu söz ilə bağlı bir sıra birləşmələr yaranmışdır: imanə gəlmək, iman gətirmək, iman əhli və s. Hazırda bu ad dilimizdə arxaikləşmiş ad kimi az hallarda işlənir.

İmamyar xarakter etibarilə çox mürəkkəb adamdır. Qolçomaq quyruğu olan İmamyar tamamilə tülkü cildinə girmiş bir şəxsdir. Özünü dərrakəsiz kimi aparan İmamyarın nitqindən onun hiyləgərliyi aydın olur. Yaşar kimilərin onu başa düşməsi, danışığındakı xüsusi vurğuların mənasını, incəliklərini, eyhamlarını təyin etmək çox çətinidir.

O, Yaşarla danışarkən özünün simasını gizlədir, sanki “çuxasına” bürünür, fikrinin doğruluğunu təsdiq etməkdən ötrü xüsusi maneradan istifadə edərək tez-tez Yaşara eyni ifadənin təkrarı ilə bədii sualla müraciət edir.

İmamyar. Bilirsən, adam özünə zəhmət verməkdənsə, özü zəhmətdən qatlaşar ki, iş düz gəlsin. Yəni elə deyil, bəlkə, mən qanmıram?

Yaşar. Elədir, elədir, yoldaş İmanyar.

İmamyar. ... Bir vaxt var idi ki, oğlan bir yaylıq alma götürüb gedərdi, dırmaşardı hasara nə var, nə var, mən adaxlıbazdığa gəlmişəm. Bir də gördün qızın atası, qardaşı durdu ayağa partapart, düşürdü bir qırğın. İndi dəxi zaman dəyişib, arvadlar kişilərdən çox-çox bilirlər. Elə deyil yəni, qardaşoğlu, ya, bəlkə, mən yaxşı qanmıram?

Yaşar. Sən doğru deyirsən, dayı.

İmamyar. ... Sən o partapartnan böyümürsən, olar indi belə böyüyüblər də ... İntası, bir qız, bir oğlanındır. Elə deyil qardaşoğlu, ya bəlkə mən yaxşı qanmıram?

Və ya İmanyar Yaşarı başa düşdüyü halda, qanmazlığa qoyaraq, bunlar hansı “derrakəsizlikdəndir” söylərlər?

İmamyar yeni qurulmuş sosializm cəmiyyətinə düşməndir. Buna görə də Yaşarın yeni ixtirasını o sevmir. Onun su elektrik stansiyaya dair proyektini məhv etmək, stansiyanı partlatmaq istəyir. Bütün bunlar üçün düşünülmüş tədbirlər tökülür, lakin məqsədinə çata bilmir. necə deyərlər Yaşara quyu qazır, lakin özü düşür.

Nüsrət (“Yaşar”). Ərəb dilində iki mənada: 1) kömək, yardım; 2) zəfər, qələbə, müvəffəqiyyət (IV c., s. 176). Dilimizdə bir qayda olaraq bu adı oğlan uşaqlarına verirlər. Görünür bu ərəb dilində sözün ikinci mənasından irəli gəlir. İranda isə bu sözdən Hösrət şəklində qızlara ad qoymada istifadə olunur. Görünür “hösrət” kömək, yardım mənasında nəzərdə tutulur. Əlbəttə, qız uşaqlarının həmişə köməyə, yardıma ehtiyacları olur.

“Yaşar” dramında Nüsrət kənd sovetinin sədri kimi verilmişdir. O, kənd sovetinin sədri olsa da, danışığından və hərəkətlərindən İmanyar kimi nadürüst adamlara meyilliliyi aydın duyulur. Gənc mütəxəsis Yaşarı məhv etmək üçün onu İmanyarın evində yerləşdirir. Gedəndə İmanyara bir ştrixlə:

- ... Yoldaş İmanyar dayı, özün bil də”. Bu o deməkdir ki, Yaşarı necə batırırsan batır.

O, Yaşara və onunla birlikdə gələn gənc mütəxəsislərə iş şəraiti yaratmaqdan, əksinə, onlara maneçilik törədir, nəzərdə tutduqları prayektin həyata keçirilməsinin qarşısını almağa çəhd göstərir. İclasda üzünü camaata tutaraq deyir:

- Yoldaşlar, Mərkəzi Komitə bizə yazır ki, bu yoldaşlara hər bir barədə kömək eyləyək, daha orda yazılmayıb ki, üç kəndin suyu birdən birə kəsilsin. Biz buna yol verə bilmərik. Nüsrət Yaşara böhtan atmaqdan da çəkinmir.

Yaşar. Yoldaş Nüsrət, mən özümdə bir təqsir bilmirəm.

Nüsrət. Onu lazımı yerdə ayırlarlar.

Səfər (“Yaşar”). İsim, ərəb dilində üç mənada: 1) səyahət, yola çıxma; 2) dəfə, kərə, yol. Ağa başına dönüm bu səfər məni bağışla (M.F.Axundzadə); 3) ərəb təqviminin ikinci ayı. Dramaturq pyesində Səfəri kolxozçu kimi işıqlandırmışdır.

Mirzəqulu (“Yaşar”). Mürəkkəb ad: Mirzə (fars) + qulu (ərəbcə nöker). Bir qayda olaraq “mirzə” sözü şəxs adlarından həm əvvəl və həm də sonra işlənir. Mirzə sözü şəxs adlarının əvvəlinə qoşulduqda rütbə: Mirzəqulu, Mirzəhüseyn, Mirzəmməd; sözün sonuna qoşulanda isə şahzadəlik bildirir: Abbas Mirzə.

Ümumilikdə “mirzə” köhnəlmiş söz kimi “yazı-pozu ilə məşqul olan şəxs” və ya “savadlı adam” mənalarında işlənmişdir.

Mirzəqulu pyesdə adi kolxozçu kimi verilmişdir. Hadisələrin gedişinə demək olar ki, müdaxilə etmir. Sadəcə bir sehirçidir.

Mirzə Səməndər (“Almaz”). Səməndər İran əsatirində: Odlu yaşayan, mövhumi bir heyvan adı, od-alov quşudur Səməndər quşu. O nə göy quşudur. Nə də yer quşu. Həm suda, həm də quruda yaşayan kəpənəyə oxşar heyvan (IV c., s. 239). Dramaturq Mirzə Səməndəri köhnə fikirli, qolçomaqların dediyi ilə oturub duran, yeniliyi sevməyən və Almaza qarşı duran bir şəxs kimi təsvir etmişdir. Almazın məktəbdə, kənddə apardığı yeni işləri gören Mirzə Səməndər dəhşətə gəlir. O, Almazın güclü rəqib olduğunu, kəndin sadə, maarifpərvər insanları arasında hörmətinin günbəgün artdığını görüb deyir: “Bircə sənin əlindən qurtulsaydım, bir Allah yoluna verərdim...”. Mirzə Səməndər öz işini gündə dörd saat dərs deməklə bitmiş hesab edir, qalan işlərdə işinin olmadığını...” Hacı Əhmədə söyləyir.

Ümumilikdə C.Cabbarlı onomastikası tədqiqat üçün elmi baxımdan çox maraqlıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova N. Cəfər Cabbarlı dramaturgiyasında söz. Bakı, 1983
2. Adilov M. Sənətkar və söz. Bakı, 1984
3. ADİL. II-IV cild. Bakı, 2006
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 1981.
5. Cəfər Cabbarlı. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2005.
6. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, 1988
7. Mirzəyev O. Adlarımız. Bakı, 1985.

Резюме

Алиев Алирза

Лянкяранский государственный университет

Стилистические возможности поэтических антропонимов в драмах Джафара Джаббарлы

Статья посвящена разнообразию стилям поэтических антропонимов в произведениях великого драматурга Джафара Джаббарлы. Раскрыты разные характеры персонажей на основе диалогов, рассуждений, психических моментов и стилистических оттенков. Особенно, в разных диалогах автор обратил внимание на широкий спектр диалогической речи.

В произведениях драматург использовал антропонимы как средство обращения, этим он добился высокой образности, пофоса и конфликта.

В некоторых случаях Джафар Джаббарлы создавал рифму от названий антропонимов, с добовлением суффиксов создавал гармонию названий: Заман-САМАН, (“Dönüş”), Исак-Арсак (“1905-ciildə”), Нигар-Нияз, Амиргулу-Мирзагулу (“Yasar”), и.т.д. Автор охарактеризовал своеобразными словами и выражениями и положительных и отрицательных персонажей.

Summary
Aliyev Alirza
Lankaran State University

The stylistic possibilities of poetic antroponyms in J.Jabbarly's dramatic works

The article deals with the many stylistic colouredness of poetical antroponyms in drama works of prominent dramatist J.Jabbarly. The discourses, psychological moments, private features in dialogues of the writer's personages with different characters that have been used in dialogues are come out according to linguistic facts in stylistic shade.

Especially the writer pays much attention to use the personages that act in dialogues collectively and on a wide scale. The dramatist succeeds to make pafos and conflict of high figurativeness using antroponyms as address in his works.

Using the names of antroponyms rhymed with each other and adding the same affixes to them J.Jabbarly forms the harmony of names: Zaman- Saman ("Donush"), Crucial, coming back, Isak-Arsak ("1905-ci ilde"), Nigar- Niyaz, Amirqulu- Mirzaqulu ("Yashar"), etc. The author characterizes both positive and negative personages with their own words and expressions.

Əliyev İlqar,
müəllim
Lankaran Dövlət Universiteti
ilqar500@mail.ru

İngilis dilində olan sözlülərin Azərbaycan dilində ekvivalenti problemi

Annotasiya: Məqalədə ingilis dilində olan sözlülərin Azərbaycan dilinə müxtəlif tərcümə yollarından bəhs olunur. Müəllif izah etməyə çalışır ki, bu problem əsasən isimlərin hal kateqoriyası ilə bağlıdır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə tərcümə edərkən rastlaşdığımız çətinliklər barədə də müəyyən bilgi verilir.

Açar sözlər: sözlü, ismin halları, köməkçi feil, müasir ingilis dili, çətinlik,

Key words : preposition, noun cases, auxiliary verb, modern English, difficulty

Ключевые слова: предлог, падежи существительных, вспомогательные глагол, современный английский язык, трудность.

Dünya dilləri lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin bütövlüyünün nə dərəcədə qorunub saxlanılmasına görə bir birindən fərqlənir. Bu baxımdan İngilis dili ilə Azərbaycan dili arasında çox böyük fərq vardır. Belə ki, Azərbaycan dili öz morfoloji quruluşu etibarilə iltisacı dillər qrupuna daxildir və bu dillər qrupunda sözlər əsasən öz bütövlüyünü mühafizə edir, onların sonuna şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər düzəldilir, yaxud sözlər arasında özünəməxsus əlaqə yaradılmaqla söz birləşmələri və cümlələr əmələ gətirilir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə ingilis dili bir çox məsələlərdə tamamilə fərqlənir. Belə ki, ingilis dilinin qrammatik-morfoloji strukturu üçün xarakterik cəhət ona xas olan analitizmdir. Sintetik dil olan Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə ingilis dilini öyrənmək sintetik və analitik vasitələrin qarşılıqlı ifadə edilməsi baxımından müəyyən çətinliklər yaradır. İngilis dilində söz birləşmələri və cümlədə sözlər arasında sintaktik-qrammatik əlaqələr köməkçi fellər,

sözönüləri, artikl və digər vasitələrlə ifadə edilir. Bu analitik vasitələrin əksəriyyətinin Azərbaycan dilində birbaşa qarşılığı olmadığı üçün onları düzgün ifadə etmək bəzən çətin olur. Bu hal ən çox özünü Azərbaycan dilinə əsasən hal şəkilçiləri kimi tərcümə olunan “sözönülər”in düzgün işlənməsi zamanı büruzə verir.

Bir faktı qeyd etməklə bu çətinliyin nədən ibarət olması tam mənası ilə aydınlaşar. Belə ki, qədim ingilis dilində ismin əvvəlcə on, daha sonra altı, orta dövr ingilis dilində dörd halı olduğu halda müasir ingilis dilində cəmi iki hal mövcuddur. Nəzərə alsaq ki, müasir Azərbaycan dilində ismin altı halı var və bu altı halda işlənən sözlərin hər birinin ingilis dilinə düzgün tərcümə etmək əsasən sözönülər vasitəsilə yerinə yetirilir, onda sözönüləri düzgün işlətməyin vacib olduğu qədər də çətin olduğu bir daha öz təsdiqini tapmış olar.

Dediklərimizi sübut etmək üçün Azərbaycan dilində mövcud olan ismin altı halının ingilis dilində hansı şəkildə öz əksini tapmasına diqqət yetirək. Qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan dilində ismin altı halına qarşı ingilis dilində cəmi iki hal var: ümumi və yiyəlik hal. Ümumi hal Azərbaycan dilində adlıq hala uyğundur və Azərbaycan dilində olduğu kimi heç bir morfoloji göstəricisi yoxdur. Hər iki hal cümlədə əsasən dörd funksiyada işlənir: mübtədə, ismi xəbər, təyin, xitab.

“I don’t know how to play, ’ Mrs. Dale answered. (I, Mrs.Dale –mübtədə)

“You are my hero,” the little girl said to her Daddy.(you – mübtədə; my hero – ismi xəbərin ad hissəsi; the little girl – mübtədə)

She is going to hold a surprise party for her friends. (surprise party – mübtədanın təyini)

“ Boys, don’t shout, please !” (boys – xitab)

İngilis dilində ismin ikinci halı yiyəlik haldır. Bu hal ingilis dilinə xas olmayan qaydada – sintetik yolla düzəlir.Yəni, hal şəkilçisi sintetik dillərdə olduğu kimi aid olduğu sözün sonuna əlavə edilir.

“ I didn’t like Polly’s rhymes at all ,” Jimmy muttered below his breath.

[5]

Lakin Azərbaycan dilində ismin yiyəlik halı həm canlılar, həm də cansızlar üçün eyni şəkilçilər – -in, -in, -un, -ün və ya -nın, -nin, -nun, -nün kimi uyğun şəkilçilər vasitəsilə düzəltdiyi halda, ingilis dilində canlı yaxud şəxs və bəzi məkan, zaman və mücərrəd anlayış bildirən isimlərin yiyəlik halı təkdə `s, cəmdə s` morfemi artırmaqla ifadə edildiyi halda cansız (bəzən heyvan və quş adları da bu bəlməyə aid edilir) isimlərin yiyəlik halını düzəltmək üçün – of sözünü şəkilçisindən istifadə olunur.

“ You need to keep the door open for a while, the air of the room is very stuffy.” – the air of the room – otağın havası.

Buradan belə bir sual ortaya çıxır – bəs Azərbaycan dilinə məxsus ismin digər dörd halında işlənmiş sözlər ingilis dilinə necə tərcümə olunur? Bu suala bir mənalı olaraq belə cavab vermək olar – Sözönülər, bəzən isə artikl vasitəsilə.

Lakin bu zaman həm ingilis dilindən Azərbaycan dilinə, həm də Azərbaycan dilindən ingilis dilinə çevirmələr edərkən iki çətinliklə üzləşməli oluruq.

Eyni sözünü müxtəlif vəziyyətlərdə müxtəlif cür tərcümə olunur. Eləcə də

Azərbaycan dilində eyni şəkilçi ingilis dilində müxtəlif sözünü şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunur. Qeyd etməliyik ki, sözünü ayrıca söz kimi deyil, aid olduğu sözlə birlikdə tərcümə olunur. Çünki ingilis dilində şəkilçi aid olduğu sözün önündə və ayrı yazıldığı halda Azərbaycan dilində sözün sonunda ona bitişik halda yazılır.

Məs: otaqda – in the room (yerlik hal)

There were too many people in the room

skamyadan – from the bench (çıxışlıq hal)

“We’ll see who dares to hold you by the skirt,” Sam said, trying to lift Lily up from the bench.

məktəbə – to school (yönlük hal)

Will you go to school today?

Lakin sözlərlə yaranan problem onların sözlə bitişik yaxud ayrı, sözün əvvəlində yaxud sonunda yazılması ilə bitmir. Qeyd etdiyimiz kimi problem onda yaranır ki, eyni sözləri müxtəlif vəziyyətlərdə müxtəlif mənalarda tərcümə olunur. Nümunələrlə dediyimizi sübut etməyə çalışaq.

Bildiyimiz kimi – **in** sözləri kimi – da^2 (içində) mənasında işlənir. Lakin ayrı-ayrı fəzlərlə işlədikdə müxtəlif mənalar verir.

Come in – içeri girmək

Arrive in – gəlib çatmaq, daxil olmaq.

Register in – adını siyahıya salmaq

See in – qarşılamaq

Believe in – sığmaqdan inanmaq

Consist in – bir şeyin əsas hissəsi yaxud əsas xüsusiyyəti olmaq .

At – sözləri kimi yanında, qarşısında kimi tərcümə olunur.

When I entered the dining room everybody was sitting at a big, round table. [Skulte, p 128]

Lakin ayrı-ayrı sözlərlə yaxud birləşmə şəklində tamamilə başqa cür mənalarda işlənir.

At night – gecə (vaxtı)

At home – evdə

At reception – qəbulda

At once – dərhal

Be good at – nəyisə yaxşı bacarmaq

Be surprised at – nəyəsə təəccüblənmək

She was very surprised at the children’s behavior that day.

For – üçün mənasında tərcümə olunur. These beautiful flowers are for you.

Amma bu sözləri də bir çox mənalarda işlənə bilər.

Wait for – gözləmək

Go for a walk – gəzintiyə çıxmaq

Be famous for – nəyləsə məşhur olmaq

Look for – axtarmaq

On – ilkin mənası “ üstündə “ deməkdir . Amma bu sözləri də əvvəlki sözlər kimi bir çox mənalarda işlənə bilər.

Depend on – asılı olmaq

Insist on – təkid etmək

Go on – davam etmək

Get on (a bus, train, plane, ship) – (avtobusa,qatara,təyyarəyə,gəmiyə) minmək

Be on (a bus, train, plane, ship) – (avtobusda,qatarda,təyyarədə,gəmidə) olmaq

Ride on (a horse, bike) – (at, velosiped) sürmək

Misalların sayını çox artırmaq olar.

Lakin nümunə kimi müraciət etdiyimiz bir neçə sözlərinin timsalından da aydın olur ki, eyni sözləri müxtəlif vəziyyətlərdə müxtəlif cür tərcümə olunduğu kimi Azərbaycan dilində olan eyni şəkilçi də ingilis dilində müxtəlif sözləri şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunur. Belə ki, gətirdiyimiz misallardan gördük ki. yerlik hal şəkilçisi gah **in(in the room)**, gah **at (at home)**, gah da **on (qatarda)** sözləri şəkilçiləri vasitəsilə tərcümə olundu.Bu da qeyd

etdiyimiz kimi sözlülərin Azərbaycan dilində ekvivalentlərinin tapılmasında yaranan ikinci problemə əyani bir sübutdur. Digər misallara da müraciət etsək eyni mənzərənin şahidi olmuş olarıq.

Çıxışlıq hal şəkilçisi – dan² ingilis dilinə əsasən “ **from**” sözlü şəkilçisi ilə tərcümə olunur.

She is coming from a wedding party, I guess – Məncə o toy şənliyindən gəlir.

Lakin bu şəkilçi bəzən “**out of**” , bəzən isə “**off**” sözlü şəkilçiləri vasitəsilə də ifadə olunur. She ran out of the room and rushed to the telephone – O otaqdan bayıra qaçdı və telefona dogru cumdu.[5]

Take all your things off the table, please – Zəhmət olmazsa, bütün əşyalarını stoldan yığışdır.

Yönlük hal şəkilçisi – a⁴“**to**” sözlü şəkilçisi vasitəsilə və ya şəkilçisiz tərcümə olunur.

How’s the boy?” Mr. Dale asked coming to the sofa – “Uşaq necədir ?” O divana tərəf gələrək soruşdu.

I’d like to give Kate all her grandmother’s belongings [4] – Mən nənəsinin bütün əşyalarını Keytə vermək istərdim. (give Kate – şəkilçi yoxdur).

Sözlülərin tərcüməsi zamanı yaranan üçüncü problem onların bəzən heç tərcümə olunmamasıdır.

Məs: At first she didn’t know what to do, but then she grabbed the pen and began to fill in the blank – Əvvəlcə o nə etmək lazım olduğunu bilmədi, lakin sonra qələmi qapdı və formanı doldurmağa başladı (**in** – tərcümə olunmadı).

He hung up the receiver and rushed back into the room – O dəstəyi asdı və yenidən otağa tələsdi (up – tərcümə olunmadı). Yaxud: He dressed in uniform rather than in a plainclothes as we did during our training. [4, 62]- O bizim təlimlərə geydiyimiz sadə paltarlardan fərqli olaraq forma geyinmişdi. (in tərcümə olunmadı).

When they arrived in the village it was quite late – Onlar kəndə daxil olanda çox gec idi (in – tərcümə olunmadı). Əslində bu cümlələrdə işlənmiş sözlülər müəyyən məna daşıyır (fill in the blank –formanın içərisini doldurmaq; hung up the receiver –dəstəyi yuxarıdan asmaq; arrive in the village –kəndin içərisinə daxil olmaq). Lakin dillər arasındakı struktur fərqi, mənanı ifadə etmək vasitələri , analitik və ya sintetik dil qruplarına aid olmaları və digər faktlar bu cür problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Bəzən isə bir yerdə eyni mənada müxtəlif sözlü işləne bilər.

I stood **in front of/near/next to/ beside/by** the window. [4, 63] Mən pəncərənin **qarşısında/ yanında** durdum.

Bir çox sözlü sifət və feillərlə birləşərək kompleks halda işlənir. Bu halda da sözlülər bəzən tərcümə olunur bəzən isə olunmur. Be friendly to/with; be grateful to/ for; be filled with; be covered with; depend on/upon; consist of; blame for; believe in arrive in/at; be upset with v.s[1]

Bütün bu yazılanlardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, sözlülər qısa sözlər olub adətən isimlərdən (bəzən isə cerunddan) əvvəl işlənir. Sözlülərin başqa dilə tərcüməsi həmişə mümkün olmur və ya işləndiyi situasiyadan asılı olaraq müxtəlif cür tərcümə oluna bilər. Nə vaxt və hansı sözlünün işlənməli olması barədə demək olar ki, konkret qayda yoxdur. Sözlülərin düzgün işlədilməsini öyrənməyin yeganə yolu lügətdən istifadə etmək, ingilis dilində çoxlu ədəbiyyat oxumaq və sözlülü birləşmələri əzbərləməkdir.[6,1]

İngilis dilində olan sözlülərin Azərbaycan dilinə tərcümə problemi həmişə müzakirələrə səbəb olan mövzulardandır. Bu barədə nə qədər yazılmış olsa da yenə nəse deyilməmiş qalır.

Ədəbiyyat

1. Betty Shrapfer Azar, Understanding and Using English Grammar, 2000
2. Betty Shrapfer Azar, Understanding and Using English Grammar, 1999
3. Betty Shrapfer Azar, Basic English Grammar, 1996
4. Lin Lougheed, The Great Preposition Mystery, 1999
5. Skulte – Valentina, English for Children, 1993
6. /www.ego4u.com/en/cram-up/grammar/prepositions

Summary
Aliyev Ilgar
Lankaran State University

Different ways of translating English prepositions into the Azerbaijani language

The article deals with the different ways of translating English prepositions into the Azerbaijani language. The author tries to explain that the problem mostly relates to case forms of the nouns. Some knowledge is given about the difficulties that we come across with while translating from English into Azerbaijani or vice or versa.

Резюме
Алиев Ильгар
Лянкяранский государственный университет

Проблемы эквивалента английских предлогов в азербайджанском языке.

В статье рассматриваются предлоги в английском языке и разные пути их перевода на азербайджанский язык. Автор выясняет, что основная проблема связана с категориями падежей имён существительных. Даны сведения о встречающихся трудностях при переводе с английского на азербайджанский, или наоборот.

Əsgərli Yeganə,
doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
a.yegana@mail.ru

Azərbaycanda qeyri-rəsmi məşğulluğun ləqallaşdırılması mexanizmi

Annotasiya: Qloballaşan dünyada iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün ölkələrdə qeyri-rəsmi məşğulluq problemi vardır. Qeyri-rəsmi məşğulluq Azərbaycan üçündə əsas problemlərdən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan da bu tipli fəaliyyətlərin

iqtisadiyyatda əmələ gətirdiyi və gətirə biləcəyi fəsadlarla bağlı müəyyən mübarizə üsulları formalaşmışdır.

Azərbaycanda iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin olunması, iqtisadiyyatdakı disproporsiyaların aradan qaldırılması istiqamətlərində dövlət proqramları yerinə yetirilir. Ölkəmizin regionda üzləşdiyi müxtəlif mahiyyətli qlobal münafişələrin əhatə dairəsində olması, ölkədə baş verən prosesləri və iqtisadiyyatı tənzimləməsi və nəzarət altında saxlanması məsələsi də aktuallaşmasına səbə olur. Bu da ilk növbədə özünü qeyri-rəsmi məşğulluğu leqallaşdırılaraq rəsmi məşğulluğa inteqrasiyasını zəruri edir.

Açar sözlər: Qeyri-rəsmi məşğulluq, gizli iqtisadiyyat, iqtisadiyyatdakı disproporsiyalar, əmək hüququ, əmək resursları, əmək bazarı

Key words: Unofficial employment, hidden economy, disproportions in the economy, labor law, labor resources, labor market

Ключевые слова: Неофициальная занятость, теневая экономика, диспропорция в экономике, право на труд, трудовые ресурсы, рынок труда.

Azərbaycanın davamlı və dayanıqlı iqtisadiyyatının bir sıra istiqamətlərdə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası prosesinin genişləndirilməsinə nail olmaqla qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın leqallaşdırılması məsələsini aktuallaşdırır. Bu da öz növbəsində ölkədə mövcud olan qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılmasına gətirib çıxardacaqdır.

Son illər ölkədə qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılması istiqamətində mühüm tədbirlər görülür. Bu istiqamətdə dövlət başçısının verdiyi müvafiq tapşırıqların və qarşıdakı illərdə reallaşdırılacaq dövlət proqramlarının təhlili də göstərir ki, bu proses davam etdiriləcəkdir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, digər proseslərlə yanaşı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, mühasibat uçotu və vergi sisteminin möhkəmləndirilməsi, nəzarətedici mexanizmlərin tətbiqi və gücləndirilməsi, əhali arasında maarifləndirmə işlərinin aparılması və sair. Bütün bunların kompleks həlli nəticəsində qeyri-rəsmi məşğulluğun qarşısı alınacaqdır.

Son onillik ərzində ölkədəki sürətli iqtisadi inkişaf və uğurlu sosial siyasət məşğulluq probleminin böyük miqyasda həllinə töhfə verməkdədir. Qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılması üçün məqsədyönlü məşğulluq siyasəti həyata keçirilir. Bu siyasətə əmək hüququnun mühafizə olunması, əmək ehtiyatlarının keyfiyyətə yüksəldilməsi, əmək haqlarının verginin yüklərinə nəzarət edilməsi, əmək ödənişlərinin təşkilinə nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və sair zəruri tədbirlər daxil edilir.

Qlobal iqtisadi şəraitdə məşğulluq sistemi üzrə ölkəmizdə də əsaslı islahatlar həyata keçirilir. İnnovasiya dövrün sürətli və dərin islahatlar mərhələsində qeyri-rəsmi məşğulluq leqallaşdırılması prosesi mühüm yer tutur. Məşğulluq və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sistemində də əsaslı dəyişikliklər həyata keçirilir. Bu məsələ "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi"nin də mühüm müddəalarındandır. [4]

Məşğulluq və əmək münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində Prezident İlham Əliyevin 17 mart 2017-ci ildə imzaladığı əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında sərəncamı öz töhfəsini verməkdədir. Qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılması istiqamətdə bu sərəncam ciddi tarixi dönüş yaratmış hüquqi-baza sənədi kimi qəbul olunmaqdadır. [2]

Ölkənin inkişafını sürətləndirmək, insanların həyatını daha da yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, sahibkarlığın dəstəklənməsi sayəsində ölkədə

iqtisadi fəal əhalinin sayı artmışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatına görə, bu gün, iqtisadi fəal əhalinin sayı 4,6 milyon nəfərdən çoxdur. Bunun təxminən 1,5 milyon nəfəri mizdu işçilərdir. Başqa sözlə ifadə etsək, əmək münasibətləri qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq rəsmiləşdirilmiş işçilərdir. 1,6 milyon nəfər əhali kənd təsərrüfatı sahəsində çalışır. [1]Deməli, təxminən elə bu qədər də insan fərdi sahibkarlıqla məşğul və ya özüməşğul əhalidir. Bu sonuncu kateqoriyadan olan məşğul əhalinin əmək münasibətlərində bir çox problemlər mövcuddur. Bu şəxslər müvafiq dövlət orqanlarında əmək münasibətlərini rəsmiləşdirməyiblər, ya da digər formalarda nəticə etibarilə əmək münasibətlərinin rəsmiləşməsinə əngəl olan pozuntulara yol veriblər. Məşğulluq sahəsində bütün baş verən nöqsanların aradan qaldırılması, əmək qanunvericiliyinin tələblərinin yerinə yetirilməsi mühüm məsələyə çevrilmişdir.

Qeyri-rəsmi məşğulluq gizli iqtisadiyyata aparan birbaşa yoldur. Onunla mübarizə aparılması qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılması əsas vəzifələrdəndir. İşləyən əhalinin əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməməsi ciddi iqtisadi və sosial xarakterli həm iqtisadi, həm də sosial problemdir. Qeyri-rəsmi məşğulluğun ölkədə mövcud olması hər şeydən əvvəl, ölkədəəmək resursları, əmək bazarı barəsində aydın məlumatlar əldə etməyə imkan vermir. Bunun nəticəsi olaraqda iqtisadi proqnozların düzgün verilməsinə mane olmur, əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsinin qarşısında böyük problemlər yaradır. Həmçinin qeyri-rəsmi məşğulluğun olmasıyla, əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməməsi sayəsində əməkhaqqı ilə bağlı göstəricilər lazımı qeydiyyata alınmır və beləliklə də makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsi olduğu kimi göstərilə bilmir, səviyyəsi xeyli aşağı düşmüş olur.

Qeyri-rəsmi məşğulluq qeyd etdiyimiz kimi gizli iqtisadiyyata aparan birbaşa yoldur. İqtisadiyyatda qeyri-rəsmi məşğulluq dedikdə deməli orada mövcud olan əmək münasibətləri rəsmiləşdirilməyib, yeni yaradılan milli gəlir də dəqiq qeydə alınmır və vergidən yayınır. Bəzən qeyri-rəsmi məşğulluğun olması elə vergidən yayınmaq məqsədi daşıyır. Qeyri-rəsmi məşğulluğun olmasının əsas motivasiyası vergi və sosial ödəmələrdən yayınmaqdır.

Qeyri-rəsmi məşğulluq gizli iqtisadiyyat ilə düz mütənasibdir. Əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməyən səviyyəsi uçotdan kənar qalan iqtisadiyyatın dərəcəsinin azalıb-çoxalmağına səbəb olur. Daha dəqiq desək, qeyri-rəsmi məşğulluq nə qədər çoxdursa, rəsmi dövlət uçotundan yayındırılan iqtisadiyyatın xüsusi çəkisi də elə o qədərdir.

Bu gün qeyri-rəsmi məşğulluq iqtisadi inkişafa mane olan qanun pozuntusudur. Qeyri-rəsmi məşğulluq bütünlükdə iqtisadi fəaliyyət sferasında ən çox rast gəlinən ciddi iqtisadi problemlərə gətirib çıxarır.

Əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməməsinin əhalinin sosial sığorta olunma haqlarına da mane olmuş olur. Qeyri-rəsmi məşğulluq ciddi problem olmaqla onun məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını ödəməkdən yayınmağa imkan yaratmasına da zəmin yaradır. Beləliklə, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunu qanunla müəyyən edilmiş daxilolmaların əhəmiyyətli hissəsindən məhrum edir. Bununlada belə işləyən şəxslər gələcəkdə pensiya almaq hüququndan məhrum edirlər. Əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməməsi işçilərin hər birini hüquqsuz edir. Bu hüquqlara dövlət tərəfindən təmin edilən sosial müdafiə sistemi, onların qanuni yolla məzuniyyətdən istifadə etmək, xəstələndikdə haqqı ödənilən müalicə almaq hüquqları və sair hüquqları itirilmiş olur.

Azərbaycanda qeyri-rəsmi məşğulluqla mübarizənin gücləndirilməsi olduqca mühümdür. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər sisteminin kompleksləşdirilməsi zəruridir. Qeyri-rəsmi məşğulluq mübarizənin gücləndirilməsi mexanizmi aşağıdakı istiqamətlərdə təkmilləşdirilməsi zəruridir:

- Qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılmasında cəzalandırma və nəzarət mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsi
- Qeyri-rəsmi məşğulluqda qeyri-leqal iqtisadi fəaliyyətlərə imkan verən boşluqların ortadan qaldırılması
- Qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılması istiqamətində kompleks şəkildə ekspertiza olunmalı və müvafiq boşluqların ortadan qaldırılması
- Vətəndaşlara vahid eyniləşdirmə nömrəsinin (ID) verilməsinin təmin edilməsi
- Vergi sistemində nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi
- Qeyri-rəsmi məşğulluğa mənfəət kimi yanaşmaq fikrinin aradan qaldırılması
- Vətəndaşlar arasında stimullaşdırıcı təlimlərin keçirilməsinin təşkili
- Hər bir əməliyyat zamanı ödəniş qəbzlərindən istifadə olunması
- Vergi ödəmələrində vergiyə çıxılan məbləğlərin nəzərə alınmasının təmin edilməsi
- Müxtəlif sosial xidmətlərdə ödəmə qəbzləri kimi istifadə olunması mexanizmləri formalaşdırılması
- Müəyyən edilmiş məbləğdən artıq ödəmələr edildikdə bank tərəfindən vergi orqanlarına bildiriş verilməsi
- Beynəlxalq mühasibat standartlarına inteqrasiyanın sürətləndirilməsi
- Müvafiq dövlət nəzarət qurumlarının maddi-texniki imkanlarının genişləndirilməsinin təmin edilməsi
- Dövlət strukturlarının maddi-texniki imkanlarının genişləndirilməsi təmin edilməsi
- Qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın leqallaşdırılmasının effektivliyini artırmaq məqsədilə müvafiq qurumların nəzarət sistemlərinin tamamilə elektronlaşdırılmasının təmin edilməsi
- Qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılması məsələləri ilə məşğul olan dövlət qurumlarının təftiş potensialının inkişaf etdirilməsinin təmin edilməsi
- Ölkə üzrə səyyar yoxlamaların intensivliyi artırılmasının təmin edilməsi
- müstəqil audit xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi və onlardan istifadənin genişləndirilməsinin təmin edilməsi
- Beynəlxalq auditor şirkətləri ilə əməkdaşlığın intensivləşdirilməsinin və stimullaşdırılmasının təmin edilməsi
- Yerli auditor şirkətlərinin formalaşması və inkişafının təmin edilməsi
- Müvafiq dövlət qurumları arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi
- Ölkə üzrə iqtisadiyyatda nağd hesablaşmaların məhdudlaşdırılmasına nail olunması
- Ölkədə nağd hesablaşmaların məhdudlaşdırılması istiqamətində tədbirlərin intensivləşdirilməsi
- Qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətlərlə bağlı rəsmi "qaynar xətt"lərin qurulması mexanizmlərinin tətbiq edilməsi

Bütün bunları nəzərə alındıqda, ölkədə qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılması siyasətinin elmi cəhətdən və dünya təcrübəsi əsasında qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini özündə birləşdirən qeyri-rəsmi məşğulluqla mübarizə mexanizminin kompleks tətbiq edilməsini vacib edir.

Belə bir nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycanda qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılması sahəsində dövlət siyasətinin ən az inkişaf edən istiqaməti qeyri-rəsmi məşğulluq əleyhinə ictimai şüurun formalaşdırılmasıdır. Bunun üçün də qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılmasının effektivliyini artırmaq məqsədilə bu tip iqtisadi fəaliyyətlər əleyhinə ictimai şüurun formalaşdırılması istiqamətində tədbirlərin gücləndirilməsini təkmilləşdirmək lazımdır. Bu səbəbdən də qeyri-rəsmi məşğulluqla bağlı mövcud ictimai şüuru müəyyən etməyə imkan verən sosioloji tədqiqatların aparılması vacibdir.

Qeyri-rəsmi məşğulluqla mübarizədə ictimai şüurun formalaşdırılması sahəsində səmərəli siyasətin aparılması olduqca vacib amildir. Bunun üçün ölkədə qeyri-rəsmi məşğulluqla bağlı mövcud ictimai şüurun əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verən geniş sosioloji tədqiqatlar aparılmalıdır.

Məhz bu tədbirlərin həyata keçirilməsindən sonra qeyri-rəsmi məşğulluqla mübarizə ruhu aparanaq, qeyri-rəsmi məşğulluğa qarşı ictimai şüur formalaşmış olacaqdır. Bununla da ölkədə qeyri-rəsmi məşğulluqla mübarizə mexanizminin qurulması daha asanlaşmış olacaqdır. Ölkədə qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılması tədbirləri müxtəlif dövlət proqramları çərçivəsində və müxtəlif dövlət strukturları tərəfindən həyata keçiriləcək və vahid dövlət strategiyasının hazırlanaraq vahid koordinasiya mexanizmi tətbiq ediləcəkdir. Bununla da ölkə əhalisinin qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətlər ilə mübarizəsi daha da sistemli olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi elektron saytı, www.azstat.gov.az
2. Əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında sərəncam, 17 mart 2017-ci il
3. Muradov R.Ş. "Müasir mərhələdə əhalinin məşğulluq quruluşunun formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri" Bakı 2006
4. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi
5. Буланов В.С. "Современные проблемы занятости и безработицы" Москва 1996
6. Карл Кязимов. Рынок труда и занятость населения, 2005

Summary

Asgarli Yegana

Azerbaijan State Economic University

The legalization mechanism of unofficial employment in Azerbaijan

Unofficial employment has become one of the major problems for Azerbaijan. In Azerbaijan, certain combat methods have been developed to deal with the consequences of such activities in the economy.

State programs are being implemented in Azerbaijan to ensure the sustainability of economic development and to eliminate disproportions in the economy. The unofficial employment is the process of regulating and controlling the processes economy in the country. This requires the integration of formal employment by legalizing unofficial employment.

Резюме

Аскерли Егына

Азербайджанский государственный экономический университет

Легализация механизма неофициальной занятости в Азербайджане

Неофициальная занятость стала одной из основных проблем для Азербайджана. В Азербайджане разработаны некоторые методы борьбы с последствиями такой деятельности в экономике.

В Азербайджане выполняются государственные программы, в целях обеспечения устойчивости экономического развития и устранения экономической диспропорции. Это, прежде всего, требует легализуя неофициальную занятость и интеграцию в официальную занятость.

Həsənov Elnur,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının

Gəncə Bölməsi, Diyarşünaslıq İnstitutu

el-hasanov@mail.ru

XIX əsrdə Gəncədə misgərlik sənətinin inkişafının tədqiqində etnoqrafik mənbələrin əhəmiyyəti

Annotasiya: Elmi əsərdə ilk dəfə olaraq Gəncə şəhərində XIX əsrdə misgərliyin inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətləri tarixi-etnoqrafik mənbələr əsasında tədqiq edilmişdir. Bu qədim sənətkarlıq növünün öyrənilən tarixi mərhələdə inkişafında müşahidə edilmiş bir sıra mühüm cəhətlərin araşdırılmasında yerli muzeylərdə mühafizə edilən ənənəvi misgərlik nümunələrinin, həmçinin bəzi arxiv sənədlərinin, çöl etnoqrafik materiallarının və elmi ədəbiyyatların mənbəşünaslıq əhəmiyyəti üzə çıxarılmışdır.

Açar sözlər: dekorativ-tətbiqi sənət, misgərlik, Azərbaycan, Gəncə, tarixi-etnoqrafik tədqiqat.

Ключевые слова: декоративно-прикладное искусство, медное ремесло, Азербайджан, Гянджа, историко-этнографическое исследование.

Key words: decorative-applied art, copper trade, Azerbaijan, Ganja, historical-ethnographic research.

Tədqiqat mövzusu ilə bağlı aparılmış araşdırmalar sayəsində Gəncə misgərlik sənətinin XIX əsrə aid məmulatları ilə bağlı bir sıra mühüm elmi nəticələr müəyyən edilmişdir:

1. Əvvəla, Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərən muzeylərdə mühafizə edilən və tədqiq edilən dövrə aid olan on iki adda yerli misgərlik məmulatının təyinatı ilə bağlı dəqiqləşmə həyata keçirilmişdir. Bu mühüm sənətkarlıq nümunələri yalnız məişətdə müxtəlif ehtiyacları təmin edən ev avadanlığı kimi təsnif edilə bilməz.

Bəhs olunan misgərlik nümunələri həm də tədqiq edilən dövrdə sənətkarlığın inkişaf səviyyəsini, eyni zamanda bədii metalışləmə sənəti nümayəndələrinin, bütövlükdə isə xalqımızın, Gəncə sakinlərinin estetik zövqünü özündə ehtiva edən qiymətli məxəzdir.

2. Tədqiq edilən mərhələnin bədii metalışləmə sənəti nümunələri özünün forma və məzmununa görə iki böyük qrupa bölünür:

Bədii səciyyə daşıyan məmulatlar;

Məişət əşyaları [1].

3. Qədim tarixə və zəngin sənətkarlıq ənənələrinə malik Gəncədə hazırlanmış əsas misgərlik məmulatlarının satıl, sərpuş, cam, tiyan, sac kimi nümunələrlə təmsil olunması bu şəhərdə qeyd olunan sənət sahəsində ixtisaslaşmanın güclü olduğunu təsbit edir. Bu sənətkarlıq məmulatlarının təsnifatı əsasında müəyyən olunmuşdur ki, misgərlik nümunələrinin bir qismi ev-məişət avandanlığı, digər qismi bədii sənət nümunələri, həmçinin təsərrüfat alətləri kimi səciyyələndirilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, misgərliklə yanaşı, dulusçuluq, toxuculuq kimi sənət sahələrinə aid məmulatların da dekorativ-naxışlanma (ornament) xüsusiyyətlərində qədim dövrlərdən etibarən formalaşmış bir sıra səciyyəvi həndəsi, nəbatı elementlər özünü büruzə verir [2, 11].

4. Bəhs olunan misgərlik sənəti nümunələri təyinatından asılı olmayaraq, əsas iki texniki üsul vasitəsilə hazırlanırdı:

I. Döymə üsulu.

II. Tökmə üsulu [3].

Qeyd edilən forma və çeşidə malik olan Gəncə misgərlik sənəti məmulatlarının da hazırlanması prosesi məhz bu texniki üsullarla səciyyələnmişdir.

5. Gəncənin yerli misgərlik məmulatlarının əsas istehsal mərkəzi şəhərin "Misgərlər" məhəlləsi olmuşdur. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində tədricən "Dəmirçilər" və "Dördyol" məhəllələrinin tərkibinə daxil olsa da, bu qədim tarixə malik məhəllə şəhərin mərkəzi hissəsində yerləşməsi, həmçinin qeyd olunan sənətkarlıq sahəsinin təmərküzləşməsi ilə səciyyələnmişdir.

Gəncə kimi qədim və şərəfli tarixi keçmişə malik bir şəhərdə, belə bir əhəmiyyətli mədəniyyət, elm mərkəzində misgərliklə bağlı müstəqil məhəllənin – etnoqrafik şəhərsalma vahidinin mövcudluğu bir daha bu sənət sahəsinin zəngin ənənələrə istinad etməsinin sübutudur [1; 4].

6. Gəncə misgərliyinin tədqiq olunan mərhələsinə aid məişət əşyaları, təsərrüfat avandanlığı kimi nümunələrinin bəzədilməsi prosesində üç əsas texniki üsuldan istifadə edilmişdir:

Basma üsulu, döymə üsulu və qarasağad [5].

Ümumiyyətlə, qəlibdən çıxmış, tökmə üsulu ilə düzəldilmiş sənət nümunələrinə nisbətən döymə işlər daha möhkəm olurdu. Elə buna görə də bir çox silahlar (nizə, xəncər, qılınc, balta və s.) və kənd təsərrüfatı alətləri əsasən döymə üsulu ilə yaradılırdı. Tökmə üsulu ilə düzəldilmiş əşyaların istehsalı üsulundakı texniki cəhət isə belə idi:

Əvvəla, adi bal mumundan istənilən əşyanın nümunəsini düzəldir, sonra isə bu nümunənin əsasında tunc tökmək üçün forma hazırlayırdılar. Mumun maneçilik törətməməsi məqsədilə onu əridib çıxarırdı, yerinə isə ərinmiş tuncu töküblə istənilən əşyanı alırdılar. Lakin alınan əşyanı sonra qəlibdən çıxarmaq mümkün olmadığından, hər dəfə qəlibi sındırırdılar.

Beləliklə, hər yeni əşya üçün model və qəlib düzəldirdilər. Məhz ona görə də bu məmulatlar çox qiymətli hesab edilirdi [6].

Gəncənin orta əsrlər mərhələsində olduğu kimi, bəhs edilən dövrdə də metalışləmə sənəti sahəsində xatəmkarlıq, şəbəkə və minasazlıq kimi texniki üsulları tətbiq olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, metal məmulatları ilə yanaşı, dövrün dulusçuluq, daşışləmə sənəti

sahələrində də ənənələri əsrlərə istinad edən nəfis dekorativ-naxışlanma (ornament) elementləri uğurla əksini tapırdı [7].

Metal məmulatların bəzəyindən danışarkən, bəzən rəsm və naxışlar arasında olan ərəb əlifbası ilə yayılmış sözlər və kəlmələr haqqında da danışmaq lazımdır. Bu yazılar içərisində məmulatın hansı usta tərəfindən, kim üçün, kimin sifarişi ilə nə vaxt düzəldildiyini bildirən sözlərə, bəzən Qurani-Kərimdən götürülmüş kəlamalara və yaxud klassik Şərq şairlərinin şeirlərinə də rast gəlinir.

Bu məqamda bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu yazılar mahir sənətkar əli ilə əşyada olan naxış və rəsmlər arasında o qədər bacarıqla yerləşdirilirdi ki, o özü gözəl bir bəzəyi andıraraq, ümumi kompozisiyanın ayrılmaz bir hissəsini təşkil edirdi [8, s. 116-117].

Gəncə sənətkarları bu əsrlərdə metaldan yalnız ev avadanlığı, məişət əşyaları, kənd təsərrüfatı alətləri deyil, həmçinin zərif zinət şeyləri də hazırlayırdılar. Zərgərliyin ən mürəkkəb texniki üsullarında-şəbəkə, basma, qələm işi və s. bəzədilmiş bu sənət nümunələri öz orijinal formaları və zərif işlənməsi ilə fərqlənirdi. Maraqlı burasıdır ki, bu dövr zərgərlik nümunələri üzərində rast gəlinən bəzi ünsürlər, məsələn: aypara, beşguşəli ulduz və s. motivlər dövrümüzə qədər gəlib çatmış və müasir sənətkarlarımız tərəfindən indi də işlənməkdədir [9; 10].

Tədqiqatda istinad edilmiş mühüm etnoqrafik mənbələrdən biri Gəncə Dövlət Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyidir. Azərbaycanın dahi şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin adını daşıyan Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin əsası 1924-cü ildə qoyulmuşdur. Hal-hazırda 30 min vahid civarında eksponatın qorunduğu bu muzeydə Gəncə şəhərinin ən qədim dövrlərdən müasir günümüzədək olan tarixi, arxeoloji tapıntı nümunələri, maddi – mədəniyyət abidələri, etnoqrafik, epiqrafik, numizmatik nümunələri 18 salonda nümayiş etdirilir [11].

2004-cü ildən etibarən birinci dərəcəli muzey statusuna layiq görülmüş Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin eksponatları sırasında ayrı-ayrı xalq sənətkarlığı sahələrinə aid nümunələrin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Muzeyin ekspozisiya şöbəsində saxlanılan yerli misgərlik məmulatları ilə bağlı tərəfimizdən aşağıda qeyd olunan istiqamətlərdə tədqiqatlar aparılmışdır:

- A) Son illər ərzində muzeyə təhvil verilmiş yerli milli misgərlik nümunələrinin mühüm etnoqrafik, sənətkarlıq xüsusiyyətləri tədqiq olunmuş;
- B) Yerli peşəkar ustaların hazırladığı misgərlik sənəti məmulatlarının təyinatı, hazırlanma texnika və texnologiyası araşdırılmış;
- C) Bəhs olunan tarixi mərhələyə aid misgərlik nümunələrinin dekorativ-naxışlanma cəhətləri, həmçinin mühüm konstruktiv forma xüsusiyyətləri öyrənilmişdir [15].

Ümumiyyətlə, tədqiq olunan mərhələdə Gəncədə metalışləmə sənəti özünün sürətli tərəqqisi, inkişafı ilə fərqlənmişdir. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində şəhərdə metal məmulatlarının istehsalı və bu nümunələrin səthinin işlənməsi, naxışlanması sahəsində ixtisaslaşma güclənmiş, peşəkar sənətkarların yerli ənənələrə istinad edərək hazırladıqları nümunələr nəfisliyi, keyfiyyətliliyi ilə diqqəti cəlb etmişdir.

Bir məqamı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın ənənəvi bədii sənətkarlıq, dekorativ-tətbiqi sənət xüsusiyyətlərinin ən mühüm cəhətlərini özündə ehtiva edən Gəncə metalışləmə məmulatları yuxarıda sadalanan sahələrlə yanaşı, bəhs edilən mərhələdə müstəqil sənət sahələri kimi mövcudluğunu qorumuş silahsızlıq, tökməçilik, bığaççılıq, çilingərliklə təmsil olunurdu.

Yerli ənənəvi metalışləmə sənəti sahələrinin vətən tariximizin elmi cəhətdən tədqiqində malik olduğu ən vacib xüsusiyyətlərindən biri də şəhərsalma vahidlərinin məhz sənətkarlıq mərkəzi kimi formalaşmasına şərait yaratmasıdır [1].

Qarasavad, basma, tökmə, qəlibkarlıq kimi texnoloji üsulların tətbiq edilməsi ilə hazırlanmış yerli dekorativ-tətbiqi metalışləmə məmulatları Gəncədə şəhər mədəniyyəti ünsürlərinin sürətli inkişafını, bu sənət sahəsində ixtisaslaşmanın gücləndiyini təsbit edir [17].

Hələ orta əsrlər dövründən etibarən Gəncə şəhərində olmuş səyyahların gündəliklərində bu yerlərin mədənlərindən, orada əldə edilən mis, qızıl, gümüş və s. metallardan düzəldilən qab-qacaq və zinət əşyalarından çox bəhs edilir. Metaldan düzəldilən bədii sənət nümunələri öz forma və məzmununa görə iki böyük qrupa bölünür: Bədii xarakter daşıyan məmulatlar; Məişət əşyaları [1; 7].

Bədii xarakter daşıyan metal məmulatlar say etibarı ilə məişət əşyalarından geri qalırdı. Müxtəlif növlü metallardan düzəldilmiş məişət əşyaları – satıl, kasa, cam, sərpuş, maşal, maşa, aftafa, ləyən, məcməyi, dolça, tiyan, sac, şamdan (çıraq), lüləyin, sürəhi, sini, kuzə, nimçə, sərnici, ərşin, badya, güyüm və s. məişətdə müxtəlif ehtiyacları təmin edən ev avadanlığı olduğu kimi, həm də o dövr sənətkarlığının səviyyəsini, xalqın estetik zövqünü bildiren qiymətli məxəzdir [1].

XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Gəncədə də metaldan düzəldilmiş məişət əşyaları, silah və zinət şeyləri döymə, basma, qarasavad, şəbəkə, xatəmkarlıq və minasazlıq kimi altı texniki üsulla bəzədilirdi.

Beləliklə, Azərbaycanın, o cümlədən Gəncə şəhərinin etnoqrafiya tarixinin tədqiqində çoxəsrlik sənətkarlıq ənənələrinə istinad edən misgərlik sənəti nümunələrinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Bakı: Şirvanəşr, 1998, 328 s.
2. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 11.
3. Нейматова М.С. Эпиграфические памятники Гянджи. Баку, 1991, стр. 4-7.
4. Azərbaycan incəsənəti. VIII cild, Bakı: Elm, 1959. 276 s.
5. Hasanov E.L. Aspetti Culturali della Ricerca delle Tradizioni Artigianali di Ganja dei Secoli XIX-XX // Mediterranean Journal of Social Sciences, 2015, vol. 6, № 2, Supplement 1, p. 372-375.
6. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 1, iş 17.
7. Əhmədov F.M. XIX–XX əsrlərin hüdudlarında Gəncənin yaşayış məhəllələri və ticarət obyektləri / Azərbaycanın qərb regionunun problemlərinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işlərinin yekunları elmi-təcrübi konfransının materialları. Bakı, 1989, s. 247.
8. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 115-118.
9. Guliyeva N.M., Həsənov E.L. Die traditionelle Gändschänischen Teppiche von Zeitraum der Aserbaidshanischen Gelehrten und Dichter Mirsä Schäfy Wasehals ethno-anthropologische quelle (XIX Jahrhundert) // Europäische Fachhochschule, 2014, №2, p. 3-5.

10. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2018, Issue 1, vol. 57, part 1, p. 9-16.
11. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
12. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001. 232 s.
13. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri) / Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 37.
14. Сегал И.Л. Елизаветпольская губерния // Журнал Кавказские вести, №3, 1902, с. 54-55.
15. Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, fond № 2, i. NN 1135-1141.
16. Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1914 годъ. Елисаветполь, 1910, 337 с.
17. Həsənov E.L. Türk dünyasının antik dövr etnoqrafiyasının tədqiqində Gəncənin dulusçuluq sənəti ənənələrinin əhəmiyyəti / Bakı Dövlət Universiteti. Türk dünyası: dünəni və bu günü mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 23-24 may 2011, s. 51-53.

Резюме

Гасанов Эльнур

Институт краеведения, Гянджинскоеотделение НАНА

Значение этнографических источников в исследовании развития медного ремесла в Гяндже в XIX веке

В данной работе впервые исследованы характерные особенности развития медного ремесла в период XIX века в Гяндже, на основе историко-этнографических источников. Также выявлено источниковедческое значение традиционных медных изделий, хранящихся в местных музеях, некоторых архивных документов, полевых этнографических материалов и научных литератур в изучении характерных тенденций развития этого древнего вида ремесла в данном периоде.

Summary

Hasanov Elnur

Institute of Local-lore of Ganja branch of ANAS

Significance of ethnographic sources in the development of research of copper craft in Ganja in the XIX century

The article deals with the significance of the ethnographic sources in the development of reasearch of copper craft in Ganja in the XIX century.

Heydərov Rəfail,
Baş müəllim
Lankəran Dövlət Universiteti
heyderovrafael@gmail.com

**İngilis və Azərbaycan dillərində cümlə, cümlə üzvləri,
söz sırası və onların qarşılıqlı əlaqələri**

Annotasiya: Məqalə ingilis və Azərbaycan dillərində cümlə, cümlə üzvləri, söz sırası və onların qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs edir. Qeyd edilir ki, ingilis və Azərbaycan dilləri öz qrammatik quruluşlarına görə bir- birindən fərqlənir. Bu dillər müxtəlif dil ailələrinə mənsubdur və onlar arasında kifayət qədər oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur. İngilis dilinin əsas əlaməti sözlər arasındakı qrammatik əlaqələrin söz sırası, köməkçi sözlər, intonasiya və s. ilə, Azərbaycan dilində isə sözlər arasındakı qrammatik əlaqələr, bir qayda olaraq, şəkilçilər vasitəsilə ifadə edilir.

Açar sözlər: cümlə, cümlə üzvləri, söz sırası, qarşılıqlı əlaqə, oxşar cəhət, fərqli cəhət

Ключевые слова: предложение, члены предложения, порядок слов, взаимосвязь, сходство, различие

Key words: the sentence, parts of the sentences, word order, mutual relation, similar feature, distinctive feature

İngilis dili dünyanın qədim və aparıcı dillərindən biridir. O, qrammatik quruluşuna görə analitik, mənşəyi etibarilə Hind–Avropa dilləri ailəsinin german qrupuna aiddir. Müasir ingilis ədəbi dili özünün formalaşması prosesində uzun və mürəkkəb bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan dili də ingilis dili kimi dünyanın qədim və böyük inkişaf yolu keçmiş dillərindən biridir. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının ana dili, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. İngilis və Azərbaycan dilləri öz qrammatik quruluşlarına görə bir-birindən fərqlənir. İngilis dili analitik, Azərbaycan dili isə aqlyütinativ quruluşa malik olduğu üçün, onların hər birinə xas olan xüsusiyyətlər mövcuddur.

Analitik quruluşlu ingilis dilinin əsas əlaməti sözlər arasındakı qrammatik əlaqələrin söz sırası, köməkçi sözlər, intonasiyavə s. ilə, aqlyütinativ quruluşlu Azərbaycan dilində isə sözlər arasındakı qrammatik əlaqələr, bir qayda olaraq, şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə edilir. Həmin şəkilçilər sözlərin kökünə artırılır.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu iki dil müxtəlif dillər ailəsinə aiddir və onlar arasındakı fərqli və oxşar cəhətlərin olması diqqəti cəlb edir. Bu fərqli və oxşar cəhətlər özünü cümlə, cümlə üzvləri və söz sırasında da açıq – aydın göstərir.

Bitmiş bir fikir ifadə edən nitq vahidinə cümlə deyilir. Konkret dildən asılı olmayaraq, cümlə ən azı aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- 1) Müəyyən bir fikiri ifadə etməlidir;
- 2) Müəyyən sintaktik quruluşa malik olmalıdır;
- 3) Müəyyən intonasiyaya malik olmalıdır.

Ünsiyyət prosesində işlədilən cümlələr fikri ifadə məqsədinə və quruluşuna görə müxtəlif olur. Buna müvafiq olaraq da cümlə: (1) ünsiyyət məqsədinə və (2) malik olduğu quruluşuna görə təsnif edilir[4].

Cümlə ünsiyyət prosesində işlədilir və onun yaranmasına xidmət edir. Ünsiyyət isə çoxcəhətli və mürəkkəb bir prosesdir. Ünsiyyət yaratmaq üçün insanlar müxtəlif məqsədli fikirlər ifadə etməli olurlar; onlar ya bu və ya da digər həyat faktı haqqında məlumat verir,

ya onun haqqında soruşur, yaxud müsahibi bir iş görməyə təhrik edir, yaxud da sadəcə olaraq onu əhatə edən aləmdən aldığı təsirə öz hiss-həyəcanını bildirirlər. Bu deyilənlərə müvafiq olaraq da həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində ünsiyyətdəki məqsədinə görə cümlələr aşağıdakı qruplara bölünür:

I. Nəqli cümlə (The Declarative Sentence)

II. Sual cümləsi (The Interrogative Sentence)

III. Əmr cümləsi (The Imperative Sentence)

IV. Nida cümləsi (The Exclamatory Sentence) [5].

I. Maddi və ya mənəvi aləm haqqında əldə etdiyimiz məlumatları xəbər vermək üçün işlətdiyimiz cümlə növünə nəqli cümlə deyilir, məsələn:

I see two books on the table now – Mən indi stolun üstündə iki kitab görürəm.

Ünsiyyət prosesində bu və ya digər fikir ya təsdiq, ya da inkar edilir. Buna görə də nəqli cümlələr iki formada işlədilir: a) təsdiq və b) inkar formada, məsələn:

The teacher entered the room – Müəllim otağa daxil oldu.

He did not answer the question – O, suala cavab vermədi.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində nəqli cümlə düşən tonla deyilir.

II. Bilmədiklərimizi öyrənmək və ya təxmənən bildiklərimizi dəqiqləşdirmək məqsədilə işlətdiyimiz cümlələrə sual cümləsi deyilir, məsələn:

Do you have time to help me now? – Sənin indi mənə kömək etməyə vaxtın varmı?

Ünsiyyət prosesində qarşıya qoyulmuş məqsəd baxımından suallar müxtəlif olur.

Sual (a) bəzən ifadə edilən fikri bütövlükdə, (b) bəzən onun bir hissəsinə aid olur, (c) bəzən sual iki fikirdən hansının həqiqətə uyğun olmasını müəyyənləşdirmək məqsədi güdür, (d) bəzən isə danışanın şübhəsini dəqiqləşdirmək üçün işlədilir, məsələn:

(a) Do you live in the village? – Sən kənddə yaşayırsanmı?

(b) What do you want? – Sən nə istəyirsən?

(c) Is it a pen or a pencil? – Bu, qələmdir, yoxsa karandaş?

(d) Your name is Samir, isn't it?

Buna görə də müasir ingilis dilində suallar aşağıdakı dörd yarımqrupa bölünür:

1) Ümumi suallar (General questions)

2) Xüsusi suallar (Special questions)

3) Seçmə suallar (Alternative questions)

4) Ayrırcı suallar (Disjunctive questions)[4].

1. Bütövlükdə cümləyə aid olan, feillə (köməkçi, modal) başlanan, **yes** və **no** cavabı tələb edən və qalxan tonla deyilən suala ümumi sual deyilir, məsələn:

Do you help your mother every day? – Sən hər gün anana kömək edirsənmi?

Ümumi sual nəqli cümlədə olan "Am, is are, was were, have, has, had, shall, should, will, would, can, could, may, might, must, need, dare, ought to" feilləri ilə, bu feillər olmayanda isə "Do, does və did" feilləri ilə başlanır, məsələn:

Do they learn English? – Onlar ingilis dilini öyrənirlərmı?

2. Cümlənin hər hansı bir üzvünə aid olan, sual sözü (sual əvəzliyi və ya sual zərfi) ilə başlanan, düşən tonla deyilən və müvafiq cavab tələb edən suala xüsusi sual deyilir, məsələn:

What is your father? Sənin atan nəçidir?

Where do you live? – Sən harada yaşayırsan?

Qeyd: Xüsusi sualın ikinci sözü ümumi sualın birinci sözüdür, məsələn:

Where **have** you seen him this week? – Sən onu bu həftə harada görmüsən?

Xüsusi sualda diqqəti cəlb edən və əməl edilməsi vacib olan bir cəhət də söz sırasıdır. Belə sualda birinci yerdə sual sözü, ikinci yerdə ümumi sualın birinci sözü, üçüncü yerdə mübtəda, dördüncü yerdə xəbər gəlir, məsələn:

Where did they go? – Onlar hara getdilər?

Əgər ingilis dilində danışan hər bir kəs xüsusi sualda yuxarıda qeyd edilən söz sırasına əməl etməsə, cümlə, təbii ki, düzgün alınmaz.

3. İki fikirdən birini müəyyənləşdirmək, dəqiqləşdirmək məqsədilə işlədilən suallara seçmə suallar deyilir. Seçmə suallar **or** bağlayıcısı ilə bir – birinə bağlanan iki və daha çox ümumi sualdan ibarət olur. Belə sualın birinci hissəsi qalxan, ikinci hissəsi düşən tonla deyilir, məsələn:

Do you live in the village **or** in the city? – Sən kənddə yaşayırsan, yoxsa şəhərdə?

“Does he work **or** study?” said Lord Henry (Wilde).

4. Danışanın bu və ya digər hadisə və ya hal haqqında öz şübhə və tərəddüdünü qətiləşdirmək məqsədilə işlətdiyi suala ayırıcı sual deyilir. Belə sual cümləsi iki hissədən ibarət olur. Onun birinci hissəsi nəqli cümlə olub düşən tonla deyilən, ikinci hissəsi isə qısa ümumi sual cümləsi olub qalxan tonla deyilir. Ayırıcı sualın birinci hissəsi təsdiqdə olarsa, ikinci hissəsi inkarda, birinci hissəsi inkarda olarsa, ikinci hissəsi təsdiqdə işlədilir, məsələn:

This book is interesting, isn't it? – Bu kitab maraqlıdır, elə deyilmi?

This book is not interesting, is it? – Bu kitab maraqlı deyil, eləmi?

Xüsusi, seçmə və ayırıcı sual növlərində ümumi sualın elementlərinə rast gəlmək olar.

Qeyd: Azərbaycan dilində yuxarıda qeyd edilən bütün sual cümlələri, əsasən, mübtəda ilə başlanır.

III. Müsahibə bu və ya digər hərəkəti icra etdirmək məqsədi ilə işlədilən cümləyə əmr cümləsi deyilir, məsələn:

Learn your lessons in time – Dərslərinizi vaxtında öyrənin.

Müasir ingilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də əmr cümlələri əmr, xahiş, təkid, rica və s. bu kimi mənə çalarları bildirir. Əmr cümlələri əmr, təkid bildirərkən düşən; xahiş, rica bildirərkən isə qalxan tonla deyilir.

Əmr cümlələri ingilis dilində feillə başladığı halda, Azərbaycan dilində isimlə, əvəzliliklə, zərflə başlanır, məsələn:

Take the book – Kitabı götür.

Call him – Onu çağır.

Write quickly – Cəld yaz.

“Leave me alone,” she said, ... (Maugham).

IV. Müəyyən mənə ilə yanaşı, həm də qüvvətli hiss, həyəcan bildiren cümlələrə nida cümləsi deyilir. Nida cümlələri, əsasən, **what** və **how** nida sözləri ilə başlanır. Vurğu altına düşən söz **isim** olarsa, nida cümləsi **what** sözü ilə, **sifət** və ya **zərf** olarsa, nida cümləsi **how** sözü ilə başlanır.

Məsələn: **What** a nice pen it is! – Nə qəşəng qələmdir!

“**What** nonsense you talk” said Lord Henry. (Wilde).[5]

How nice the pen is! – Qələm necə də qəşəngdir!

How fast he is running! - O, necə də cəld qaçır!

How bravely our soldiers fight! [3]

Nəqli cümlədə olduğu kimi, nida cümləsi də düşən tonla deyilir.

Müasir ingilis dilində cümlələr quruluşuna görə iki əsas qrupa bölünür: 1) sadə cümlə; 2) mürəkkəb cümlə.

Sadə bir fikir ifadə edən cümləyə sadə cümlə deyilir, məsələn: My friend took the book – Mənim dostum kitabı götürdü.

Sadə cümlələr iki yarımqrupa bölünür: 1) sadə müxtəsər cümlələr; 2) sadə geniş cümlələr.

Yalnız baş üzvlərdən ibarət olan cümləyə sadə müxtəsər cümlə deyilir, məsələn: His friend smiled – Onun dostu gülümsədi.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində sadə müxtəsər cümlədə söz sırası eynidir. Birinci yerdə mübtədə, ikinci yerdə isə xəbər işlənir, məsələn: He spoke – O, danışdı.

Baş üzvlərlə birlikdə, həm də bir və ya bir neçə ikinci dərəcəli üzv də iştirak edən cümləyə sadə geniş cümlə deyilir, məsələn: He went to the park with his friend – O, dostu ilə parka getdi.

Sadə müxtəsər cümlələr təktərkibli, yaxud cütterkibli olur.

Sadə cümlədə hər iki baş üzv iştirak edirsə, belə cümləyə cütterkibli cümlə deyilir, məsələn:

He answered – O, cavab verdi.

Baş üzvləri ayrı-ayrılıqda ifadə edilməyən, daha doğrusu, ifadə edilməsi mümkün olmayan cümləyə təktərkibli cümlə deyilir, məsələn: Stop! – Dayan!

Cümlənin tərkibinə daxil olan və müəyyən sintaktik funksiya daşıyan sözə və ya söz birləşməsinə cümlə üzvü deyilir.

Cümlə üzvlərindən bir qismi daha vacib, digər qismi isə ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində cümlə üzvləri iki qrupa bölünür:

1. baş üzvlər; 2) ikinci dərəcəli üzvlər

Hər iki dildə mübtədə və xəbər cümlənin baş üzvləri; tamamlıq, təyin və zərflik isə cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri adlandırılır.

Cümlənin aparıcı rola malik olan və kimin, yaxud nəyin haqqında danışıldığını bildiren cümlə üzvünə **mübtədə** deyilir, məsələn: I offered him my help – **Mən** ona köməyimi təklif etdim.

Mübtədə aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur: 1) ümumi halda olan isimlə, məsələn: **The teacher** helped his students to translate the sentence – **Müəllim** tələbələrinə cümləni tərcümə etməyə kömək etdi.

2) müxtəlif əvəzliliklərlə, məsələn: **Nothing** can prevent us from going to the forest – **Heç nə** bizi meşəyə getməkdən saxlaya bilməz.

3) sayla, məsələn: **The first** is my eldest brother – **Birinci** mənim ən böyük qardaşımdır.

4) məsdərlə, məsələn: **To give advice** is to help – **Məsləhət vermək** kömək etməkdir.

5) cerund və ya cerund birləşməsi ilə, məsələn: **Reading** is my hobby – **Mütaliə** mənim sevimli məşğuliyyətimdir.

Smoking is not allowed here [1].

6) isimləşmiş sifətlə, məsələn: **The rich** helped him – **Varlılar** ona kömək etdilər.

7) sabitləşmiş frazeoloji birləşmələrlə, məsələn: **To give up his bad habits** was difficult for him – **Pis vərdişlərini tərk etmə** onun üçün çətin idi və s.

Mübtədəyə aid hal, hərəkət, vəziyyət, keyfiyyət və s. kimi məlumatları bildiren cümlə üzvünə xəbər deyilir. Xəbər öz ifadə vasitələrinin genişliyinə və rəngarəngliyinə görə başqa cümlə üzvlərindən seçilir. Xəbər öz ifadə vasitələrinə görə iki qrupa ayrılır:

1) Feili xəbər

2) İsmi xəbər

Feillə ifadə olunan xəbərə feili xəbər deyilir, məsələn: I **work** in the yard every day – Mən hər gün həyətdə **işləyirəm**.

Feili xəbər quruluş baxımından iki yarımqrupa bölünür:

- a) sadə feili xəbər
- b) mürəkkəb feili xəbər

Bir feillə ifadə olunan xəbərə sadə feili xəbər deyilir, məsələn: I **help** him every day – Mən hər gün ona **kömək edirəm**.

İki feilin birgə iştirakı ilə ifadə edilən feili xəbərə mürəkkəb feili xəbər deyilir, məsələn: They **will help** you tomorrow – Onlar sabah sənə **kömək edəcəklər**.

Birinci tərəfi bağlayıcı feil, ikinci tərəfi isə feildən başqa bütün əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərə ismi xəbər deyilir, məsələn: She **is a student** – O, **tələbədir**.

This child **is clever** – Bu uşaq **ağıllıdır**. This **is me** – Bu, **mənəm**.

Cümlənin mübtədə və xəbərindən başqa digər üzvlərinə ikinci dərəcəli üzvlər deyilir.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də cümlənin üç ikinci dərəcəli üzvü vardır:

1) tamamlıq ; 2) təyin ; 3) zərflək.

1) Cümlədə xəbərə aid olub, onun mənasını tamamlayan, aydınlaşdıran yaxud məhdudlaşdıran cümlə üzvünə tamamlıq deyilir, məsələn: Take **the book** off the table- **Kitabı**

stolun üstündən götür.

2) Şəxs, yaxud əşyanın əlamət və ya keyfiyyətini bildiren ikinci dərəcəli üzvünə təyin deyilir, məsələn: We saw them in **adark** and **cold** room – Biz onları **qaranlıq** və **soyuq** bir otaqda gördük.

3) Hərəkətin və ya vəziyyətin məkanını, zamanını, səbəbini, nəticəsini və s. bildiren ikinci dərəcəli cümlə üzvünə zərflək deyilir. Tərifdən görüldüyü kimi, zərfləyin mənacə müxtəlif növləri vardır: 1) zaman zərfləyi; 2) yer zərfləyi; 3) səbəb zərfləyi; 4) məqsəd zərfləyi; 5) tərzi – hərəkət zərfləyi; 6) dərəcə - ölçü zərfləyi; 7) nəticə zərfləyi; 8) müqayisə zərfləyi; 9) hal – vəziyyət zərfləyi; 10) təkrar – tezlik zərfləyi; 11) güzəşt zərfləyi; 12) şərt zərfləyi.

Məsələn: I usually return home **at six o'clock** – Mən adətən evə **saat altıda** qayıdıram.

My friend lives **in Baku** – Mənim dostum **Bakıda** yaşayır və s. [4.s. 247].

Dildə söz sırasının sabitlik və sərbəstlik məsələsi ismin qrammatik kateqoriyaları, xüsusən ismin hal kateqoriyaları ilə sıx surətdə bağlıdır; ismin hal formaları zəif olan, yaxud heç olmayan dillərdə söz sırası sabitləşmək məcburiyyətində qalır. O, ismin hal kateqoriyasının funksiyasını daşımaları olur, sözlər arasındakı qrammatik əlaqələri ifadə edir.

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərində cümlə, cümlə üzvləri və söz sırasının qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs edərkən, belə qənaətə gəlmək olar ki, burada fərqli cəhətlər oxşar cəhətlərdən çoxdur, çünki, bu dillər arasında fərqli cəhətlər daha çoxdur.

İngilis dilini öyrənən hər bir şəxs bu cəhətlərə diqqət yetirməklə, dilə daha yaxşı yiyələnmə bilər.

Nəticə: İngilis və Azərbaycan dillərində cümlə, cümlə üzvləri, söz sırası və onların qarşılıqlı

əlaqələri göstərir ki, bu iki dil arasında bu sahədə kifayət qədər oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Качалова К. Практический грамматика английского языка. ЛадКом. Москва-2007
2. Каушанская В. Грамматика английского языка. Просвещение. Ленинград-1973
3. Məmmədov C. Siyahov N. Əsədov R. English. Bakı-2012
4. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. "Maarif" . Bakı-197
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı-2003
6. www.learn-english-today.com
7. www.learnenglish-de

Summary

Heydarov Rafail

Lankaran State University

The sentence, parts of the sentence, word order in English and Azerbaijani and their mutual relations

The article deals with the sentence, parts of the sentence, word order in English and Azerbaijani and their mutual relations. It is stated that English and Azerbaijani differ from their grammatical structures. Because of this there are sufficient similar and distinctive features between them.

Резюме

Гейдаров Рафаил

Предложение, члены предложения, порядок слов на английском и азербайджанском языках и их взаимосвязь

Статья посвящена взаимосвязям предложений, членам предложений, порядку слов на английском и азербайджанском языках. Отмечено, что английский и Азербайджанский языки отличаются друг от друга по своей грамматическом строение. Поэтому между ними есть достаточно сходств и различия.

Hüseyn Fəxrəddin,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Lankaran Dövlət Universiteti

siyavar@box.az

Azərbaycan-İran çoxtərəfli münasibətlərin perspektivləri

Annotasiya: Keçən əsrin sonlarında qurulmuş Azərbaycan-İran çoxtərəfli əlaqələr yüksələn xətt üzrə inkişaf etmiş və geniş perspektivlərə malikdir. İki qonşu ölkə arasında coğrafi yaxınlıq, eyni dinə etiqad etmələri, başlıcası isə İranda 30 milyona yaxın azərbaycanlının yaşaması onlar arasında siyasi-iqtisadi və digər dövlətlərarası əlaqələrin inkişafını tarixi zərurət edir və geniş perspektivlər açır.

Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında normal münasibətlər hər iki dövlətin təhlükəsizlik və dövlətçilik mənafeyinə uyğundur və regionda sülh və sabitliyin qorunmasına böyük müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, İran İslam Respublikası, Cənubi Qafqaz regionu, geosiyasi maraqlar, siyasi-iqtisadi maraqlar, çoxtərəfli əlaqələrin perspektivləri.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Исламская Республика Иран, Южно-Кавказский регион, геополитические интересы, политически-экономические интересы, перспективы многосторонних связей.

Key words: Azerbaijan Republic, Iran Islamic Republic, Southern Causasus region, geopolitical interests, political-economic interests, perspectives multilateral relations.

Azərbaycan-İran siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin inkişaf yolunun öyrənilməsi göstərir ki, iki qonşu ölkə arasında çoxtərəfli münasibətlərin geniş perspektivləri vardır. XX əsrin sonlarında müstəqilliyini qazanan Azərbaycan Respublikası İran İslam Respublikası ilə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa hazır olduğunu bəyan etdi. Çünki, Azərbaycan Respublikası özünün coğrafi mövqeyi, tarixi kökləri, mədəni-mədəni dəyərlərinə görə İran dövləti və xalqı ilə daha yaxın hesab olunur. Beləliklə, müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq siyasi-iqtisadi və mədəni-humanitar əlaqələrin yaranıb inkişaf etməsi üçün perspektivlər açıldı. İran İslam Respublikası da şimal sərhədləri boyunca yaranan yeni dövlətlərlə münasibətlər qurmaq istiqamətində siyasət yürütmüşdür (1, №124. 1378).

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra regionun siyasi mənzərəsi dəyişildi, yeni yaranmış dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan siyasi və iqtisadi stabillikdən uzaq idi. Cənubi Qafqazda etnik zəmində silahlı münaqişələr baş verirdi.

Rusiya və Türkiyə ilə müqayisədə İranın geosiyasi maraqları Cənubi Qafqazda əsasən yeni müstəqilliyini qazanmış Azərbaycan Respublikasına doğru yönəlmişdi (2. s.165). Azərbaycan meydana gəlmiş yeni dövlətlər arasında həm də Cənubi Qafqazda ən perspektivli və zəngin təbii ehtiyatlara malik bir ölkə kimi fərqlənir.

Azərbaycanın Şərqi ilə Qərbi arasında körpü rolunu səmərəli şəkildə həyata keçirməyə qadir olması onun geosiyasi strateji əhəmiyyətinin artmasına səbəb olmuşdur (3. s.6). Azərbaycan Respublikası İran malları üçün əlverişli bazar, MDB və Avropa ölkələrinə çıxış yoludur.

Azərbaycanla İran arasında siyasi-iqtisadi və digər dövlətlərarası əlaqələrin perspektivlərini aşağıdakı amillər müəyyənləşdirir və inkişafını zəruri edir. Əvvəla, hər iki ölkənin bir-birinə qarşı güclü geosiyasi maraqları mövcuddur. İkinci, Azərbaycanla İran uzun bir məsafədə quru və su sərhədlərinə malikdirlər. Üçüncü iki qonşu ölkəni bir-birinə yaxınlaşdıran dil, din, etnik, adət-ənənə və mədəniyyət kimi tellər tarixin qədim qatlarına gedib çıxır.

Azərbaycan Respublikasının İrana qarşı geosiyasi maraqların əsasında bu ölkə ilə qonşuluq və dostluq münasibətləri qurub inkişaf etdirmək, hər iki tərəf üçün faydalı olan iqtisadi-ticari əlaqələrini inkişaf etdirmək, müstəqilliyini və regionda sülh və sabitliyin qorunmasında onunla əməkdaşlıq etmək kimi məsələlər durur. İran İslam Respublikasının isə Azərbaycana qarşı güddüyü geosiyasetin əsasında ABŞ, Türkiyə və digər dövlətlərin Azərbaycanda mövqələrinin güclənməsinə mane olmaq, əksinə özünün burada təsir dairəsini genişləndirmək, daxili sabitliyini qorumaqdan ibarət olmuşdur.

Azərbaycanla İran arasında siyasi və iqtisadi münasibətlərin inkişafına mane olan dövlətlər də mövcud olmuşdur. Bu ilk növbədə Rusiya və Ermənistana aiddir. Çünki,

Rusiya və Ermənistan Azərbaycan-İran əlaqələrinin inkişafının gələcəkdə bu iki dövlətin Cənubi Qafqazda nüfuzunun itirilməsinə gətirib çıxara biləcəyindən çəkinirlər. Rusiya Azərbaycanın İranla olan sərhədlərinin öz nəzarəti altında saxlamağa çalışırdı. (4, s.45)

İran İslam Respublikası Sovet dövlətinin dağılmasından sonra regionda fəal xarici siyasət yürütməyə başladı. Həmişə böyük təhlükə kimi baxdığı SSRİ artıq tarix səhnəsindən silinmişdi (5, 1999). O zaman ki, İran prezidenti Haşimi Rəfsəncani belə bir siyasət yürüdü ki, yeni yaranan dövlətlər inkişaf etsin və Rusiyanın asılılığından xilas olsunlar. (6, № 13.1375)

Təbii ki, Azərbaycan-İran münasibətlərinin perspektivlərindən danışarkən Dağlıq Qarabağ problemini nəzərdən qaçırmaq olmur. Dağlıq Qarabağ problemi böyüyərək əslində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə çevrilmiş, Cənubi Qafqazda sülh və sabitlik üçün böyük bir təhlükə mənbəyi olmuşdur. Sərhədləri yaxınlığında silahlı münaqişənin güclənməsini istəməyən İran İslam Respublikası Dağlıq Qarabağ probleminin həllində Ermənistan və Azərbaycan arasında fəal vasitəçilik missiyası göstərmişdir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə İran İslam Respublikası özünün ərazi bütövlüyünə ciddi bir təhlükə kimi baxmış və sərhədlərini gücləndirmişdir. Bu münaqişə gücləndikcə İran dövlətinin də narahatlığı artmışdır. İran dövlətinin narahat olmasının bir səbəbi də münaqişənin etnik zəmində qızıqdırılıb və torpaq işğal etmək üstündə idi. Region və qeyri-region dövlətlər İranın vasitəçiliyini qısqançlıqla qarşılayırdılar. Bu dövlətlər İrani özünün strateji ambisiyalarını münaqişənin həllində əsas götürməsində günahlandırırdılar. İranın vasitəçiliyini o zaman heç bir dövlət və beynəlxalq təşkilat müdafiə etmədi.

İranın bu vasitəçilik missiyası Rusiya, Ermənistan və dolayısı ABŞ tərəfindən heçə endirilsədə regionda sülh və təhlükəsizliyin qorunması istiqamətində aparılan səylərdən biri kimi qəbul edilməlidir. Cənubi Qafqazda sülhün tərəfdarı və mövcud sərhədlərin dəyişdirilməsinə qarşı çıxan İran və Azərbaycan dövlətlərinin mövqelərindəki yaxınlıq onlar arasında bu sahədə səylər göstərilməsi üçün geniş perspektivlər açır.

İki qonşu ölkə arasında geniş perspektivlər açan sahələrdən biri də Xəzər dənizi və onun təbii sərvətlərindən özünə aid hissəsindən istifadə etmək hüququ hesab olunur. Məlumdur ki, Xəzər dənizinin neft və qaz ehtiyatlarından həm istifadə etmək, həm də onun dünya bazarlarına nəql edilməsində İran İslam Respublikası çox maraqlıdır. Xəzərin enerji ehtiyatlarının dünya bazarına nəqli yolları məsələsində ABŞ, Rusiya, Türkiyə və İran arasında kəskin rəqabət olmuşdur. Neft kəmərinin hər hansı ölkənin ərazisindən keçməsi təkcə o ölkənin iqtisadi mənafeyini deyil, həm də strateji əhəmiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. İran tərəfinin mülahizəsinə görə Xəzər dənizində çıxarılan neft və qazın dünya bazarına çatdırmaq üçün ən qısa yol onun ərazisindən keçir. İran dövlətinin əsas məqsədi Azərbaycan neftini almaq idi. Azərbaycan Respublikası milli maraqlarını üstün tutaraq Bakı-Tblisi-Ceyhan marşrutunu üstün tutmuş və həyata keçirmişdir.

SSRİ dağıldıqdan sonra Xəzər hövzəsi bir çox dövlətlərin siyasi-iqtisadi və geopolitik maraqların toqquşduğu nöqtə oldu. Xəzər sahilyanı dövlətlər üçün birləşdirici amil olsa da iqtisadi mənfəət əldə etmək nöqtəyi-nəzərdən problemə çevrildi. Hər bir sahilyanı dövlət öz maraqlarından çıxış edərək Xəzərin hüquqi statusunu və onun enerji ehtiyatlarından istifadə edilməsi məsələsinə yanaşırdılar. Təbii ki, Xəzər dənizi onun sahilləri boyunca yerləşən dövlətlərin iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan da bütün sahilyanı dövlətlər arasında siyasi-iqtisadi münasibətlərin Xəzərlə bağlı əməkdaşlıqlarının inkişafını zəruri edir.

Azərbaycanla İrənin həmsərhəd olması onlar arasında mehriban qonşuluq münasibətlərin yaranmasının tarixi zərurətə çevirir. Bu amil hər iki dövlətə bir-birinə təsiretmə imkanlarını artırmaqla yanaşı, onlar arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişlənməsi üçün də əlverişli şərait yaradır. Bakıda İrən Milli Bankının şöbəsinin açılması dövlətlərarası iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. (7. №151. 1375)

1992-ci ilin noyabr ayında iki qonşu ölkə arasında çoxtərəfli əlaqələri genişləndirmək məqsədi ilə iqtisadiyyat, ticarət və mədəniyyət məsələləri üzrə Azərbaycan İrən birgə komissiyası yaradıldı və memorandum imzalandı (8, №217, 1992). Bu komissiya iki ölkə arasında qurulan iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişafında həmçinin blokada şəraitində olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının problemlərinin həllində əhəmiyyətli fəaliyyət göstərmişdir. Müştərək dövlətlərarası komissiyanın Azərbaycan və İrən arasında ticarət və humanitar əlaqələrin genişlənməsi istiqamətində göstərdiyi fəaliyyət eyni zamanda iki ölkənin siyasi münasibətlərinin inkişafı üçün də əlverişli şərait yaradır. Müstəqilliyin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə həyata keçirdiyi əlaqələrində İrən ilk yerlərdən birini tutmuşdur (9, s.125).

Enerji resursları ilə zəngin olan Azərbaycan əldə etdiyi müstəqilliyi qoruyub saxlamaqda və iqtisadi çətinliklərin həllində İrən İslam Respublikası ilə münasibətlərini inkişaf etdirməkdə maraqlı idi. Lakin, ilk dövrlərdə Rusiya və Ermənistan kimi dövlətlər Azərbaycan-İrən münasibətlərinin inkişafına mane olurdular. Hər iki dövlət Cənubi Qafqazda nüfuzlarının itirilməsindən qorxurdular.

Azərbaycan-İrən münasibətlərinin inkişafı üçün perspektiv yaradan amillərdən biri də islam dini, dil, etnik və mədəni yaxınlıqlardır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası islam dünyası ölkələri əlaqələr qurmaq imkanını qazandı. Hər iki xalqın mütəfəkkirləri müəyyən tarixi dövrlərdə eyni mənəvi-əxlaqi və dini dəyərlərdən bəhrələndikləri ümumi mədəniyyət nümunələri yaratmışlar. Xəyyam, Sədi, Hafizi Azərbaycanda, Nizami, Fizuli və Sabiri isə İrənda mütaliə edirlər.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev İrən rəsmiləri ilə görüşündə həmişə vurğulamışdır ki, İrənda İslam Respublikası qurulduqdan sonra ölkədə çoxlu iqtisadi və mədəni nailiyyətlər əldə edilmişdir. Azərbaycan-İrən əlaqələri tək-cə dövlətlərarası əlaqələr hesab edilməməli, həm də bir-birinə ənənəvi dəyərlərlə bağlı olan iki xalqın əlaqələri hesab edilməlidir (10, №30, 1995).

1999-cu il may ayının 12-də Tehranda Azərbaycan və İrən siyasətçi, ictimai xadim və alimlərinin iştirakı ilə iki ölkə münasibətlərinin inkişaf perspektivlərini müzakirə etmək üçün ilk dəyirmi masa təşkil edildi. Müzakirələr zamanı İrən tərəfindən belə bir fikir səsləndi ki, guya Azərbaycan Respublikası təcridcən regionda ABŞ-ın maraqlarının təmsilçisinə çevrilir. Amerika dövləti Azərbaycan ərazisindən istifadə edərək Cənubi Qafqazdakı siyasi-iqtisadi böhranı İrən İslam Respublikasına keçirmək istəyir. Azərbaycan-İrən münasibətlərinin inkişafına mane olur və onun gələcək perspektivlərinin heçə endirir. Lakin, Azərbaycan nümayəndələri bildirmişlər ki, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə və yürütdüyü sülhsevər siyasətinə heç bir dövlət təsir edə bilməz. Azərbaycan Respublikasının əsas məqsədi dövlətçiliyini qorumaq, işğal altında olan torpaqlarını azad etmək, ərazi bütövlüyünə nail olmaq və dünya dövlətləri ilə bərabərhüquqlu münasibətlər qurub inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Müasir beynəlxalq şəraitdə regional təşkilatların rolu və əhəmiyyəti artmışdır. Azərbaycan Respublikası İslam Konfransı Təşkilatı və İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv qəbul edildikdən sonra Azərbaycan-İran çoxtərəfli əlaqələrin inkişafı üçün də geniş perspektivlər yarandı. Əksər beynəlxalq və regional təşkilatları ümumi məqsəd və mənafe birləşdirir. Bu baxımdan da İKT və İƏT regional problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Ona görə də Azərbaycan Respublikası həmin təşkilatlarda müəyyən mövqeyə malik olan İran İslam Respublikası ilə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələri üstünlük vermişdir. Beynəlxalq və regional təşkilatlar təkcə dövlətlərarası əməkdaşlığın genişlənməsində əhəmiyyət kəsb etmir, eyni zamanda regionda sülh və sabitliyin tərəfdarı kimi çıxış edir, silahlı toqquşmaların qarşısını dinc yollar vasitəsilə almağa təşəbbüs göstərir.

Azərbaycan dövləti İKT və İƏT çərçivəsində əsasən İran İslam Respublikası ilə əlaqələrini genişləndirmək istəmişdir. 1997-ci il dekabr ayında Tehranda keçirilən İKT-nin zirvə toplantısında Azərbaycanın haqq işini dəstəkləyən və Ermənistanı təcavüzkar kimi qiymətləndirən bəyənətin qəbul edilməsini Azərbaycan Respublikası üçün mühüm siyasi əhəmiyyəti olmuşdur. Hazırda Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında İKT və İƏT daxilində siyasi-iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələr çox inkişaf etmişdir.

2000-ci il sentyabr ayında Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərində Rusiya, İran və Hindistan nəqliyyat nazirləri tərəfindən "Şimal-Cənub" dəhlizinin tikintisi haqqında imzalanmış müqavilə Azərbaycan-İran arasında əməkdaşlığa mühüm zəmin yaratmışdır (11, № 35, 2002). Çünki, Rusiyadan İrana, Ərəb ölkələrinə və Hindistana eyni zamanda əks istiqamətdə Rusiya və Avropa dövlətlərinə daşınılacaq yüklər üçün ucuz və qısa nəqliyyat yolları Azərbaycan və İran ərazisindən keçir. Bu amil iki ölkə arasında münasibətlərin yaxşılaşması üçün geniş perspektivlər açır. İran Astarası ilə Azərbaycan Astarası arasında dəmiryolu xəttinin çəkilməsi və onun çəkilməkdə olan Qəzvin-Astara dəmiryolu xəttinə birləşdirilməsi hər iki ölkə arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Azərbaycan-İran münasibətlərinin inkişafında hər iki ölkə parlamentində yaradılan Azərbaycan-İran parlamentlər arası dostluq qrupunun müsbət əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, parlamentlərarası əlaqələrin genişlənməsi Azərbaycan-İran çoxtərəfli münasibətlərin inkişafına böyük kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəmşidrad Cəfər. Asib şənasi-ye siyasət-e xarici-ye İran dər Qəfğaz . ba təkə-ye bər Nəxçevan: Didqahha və təhlilha. №124. 1378
2. Бжезинский З.Великая шахматная доска. Москва. Международные отношения,1999
3. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 2001.
4. Mollarade Həmid. Cəmhuri-ye Azərbaycan. Neqah be Ayənde. Entəşarate Erk. Təbriz. 1373.
5. Первый совмещенный круглый стол Исламской Республики Иран и Республики Азербайджан . Аму-Дарья №2. Тегеран. 1999.
6. Rəfəncani Əli Əkbər Haşimi. Cəmhuri-ye Eslami-ye İran və Keşvərha-ye taze bonyad. Motaleate Asiya-ye Mərkəzi və Qafğaz. № 13. Tehran 1375

7. Bərrəsi-ye bazar-e Comhuriye Azərbaycan moşkelat-e tecar-e İrane. Eğtesad-e Xorasan №151. 1375.
8. “Xalq” qəzeti , 1991-2000-ci illər.
9. Qurbanlı Mübariz “ Sülhə gedən yol”, Bakı, 2000.
10. “Azərbaycan” qəzeti 1991-2000-ci illər.
11. “Körpü” beynəlxalq müstəqil ictimai-siyasi ədəbi nəşr , №25 Təbriz 2002..

Резюме
Гусейн Фахраддин
Лянкяранский государственный университет

Преспективы Азербайджанско-Иранских многосторонних отношений

Развитие политических экономических и культурных отношений между Азербайджанской Республикой и Иранской Исламской Республикой является исторической необходимостью, а также играет важную роль в обеспечении мира и стабильности на Южно-Кавказском регионе.

Географическая, религиозная, языковая, этническая и бытовая близость создает хорошую почву для многосторонних отношений между этим двумя соседними государствами и открывает широкие преспективы.

Summary

Husein Faxraddin
Lankaran State University

Perspectives of Azerbaijan-Iran multilateral relations

The development of political, economic and cultural relations between the Republic of Azerbaijan and the Islamic Republic of Iran is a historical necessity and plays an important role in maintaining peace and stability in the South Caucasus region.

The geographical, linguistic, religious, ethnic and welfare proximities between two neighboring countries create a favourable condition for the establishment of multilateral relations between them and open wide perspectives for its development.

İsmayılova Esmira,
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
esmira.ans@mail.ru

M.Şəhriyarın anadilli əsərləri yeni topluda

Annotasiya: Zamanın fəvqündə dayanmağı bacaran, Yaxın Şərq, həmçinin dünya ədəbiyyatında vətənpərvərlik lirikası ilə qollara güc, ürəklərə təpər verən, məhəbbət şeirləri ilə könüllərə sevgi toxumu səpən S.M.Şəhriyarın yaradıcılığının tədqiqində, elmi araşdırılmasında, oxucuya çatdırılmasında yeni nəşr olunan “Əbədiyyət gülüyəm mən” kitabı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan kitabı

Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar yaradıcılığı barədə bitkin məlumatlar toplusu da adlandırmaq olar. Ən əsası, kitab oxucuya Şəhriyarla ana dilində həmsöhbət olmaq, yaradıcı irsi ilə tanışlıq imkanı yaradır.

Açar sözlər: ustad, anadilli, poeziya, Cənubi Azərbaycan, kitab

Ключевые слова: мастер, родноязычный, поэзия, Южный Азербайджан, книга

Key words: master, mother tongue, poetry, South Azerbaijan, book

Deyirlər dünya yaranandan insanlar kitabdan yaxşı heç nə kəşf etməyiblər. Bu deyim nə dərəcədə doğrudur, bilmirəm. Amma bu bir həqiqətdir ki, yaxşı kitab bütün zamanlarda insanlar üçün əsl xəzinə olub. Özündə çox mətləbləri yaşadan kitablar bu günkü nəsil üçün elm, bilik mənbəyi, gələcək nəsillər üçün isə həm də dünənimizdən soruq mahiyyəti daşıyır. Dünənimizə və sabahımıza körpü olan kitablar bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, sevdiyimiz şair və yazıçıları, onların yaradıcılığını bizə tanıdır, unutmaya qoymur, xalqın yaşam tərzini, adət və ənənələrini özünə hopdurur. Bu mənada "Elm və təhsil" nəşriyyatında çap olunmuş "Əbədiyyət gülüyəm mən" kitabını Şəhriyarsevərlərə, ədəbiyyat sevərlərə, bütövlükdə geniş oxucu kütləsinə töhfə kimi dəyərləndirmək olar.

Kitabın tərtibçiləri tanınmış filoloq alimlər İslam Qəribli, Elmira Bağirova, Zəminə Zeynalovadır. Ön söz, izah və şərhlərin müəllifi filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İslam Qəriblidir. Kitaba Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın Azərbaycan dilində yazdığı, bu günə qədər müxtəlif kitablarda, İranda, Türkiyədə və respublikamızda çap olunan əsərlərinin demək olar ki, hamısı daxil edilib. Əsərin müqəddiməsində İ. Qəribli yazır: "Təbii ki, biz bu çapı M. Şəhriyarın ana dilində doğma Azərbaycan türkcəsində yazdığı poetik əsərlər əsasında tərtib etmişik, lakin o iddiadada deyilik ki, onun Azərbaycan türkcəsində yazdığı bütün əsərləri buraya daxil edə bilməmişik. Ola bilsin ki, M. Şəhriyarın dostlarına, pərəstişkarlarına hədiyyə etdiyi, tədqiqatçıların gözündən yayınan şeirləri var və ümid edirik ki, belələri varsa, gec-tez üzə çıxacaq". [5, 3]

Ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri, tənqidçiləri, S. M. Şəhriyar irsinin tədqiqatçıları, eyni zamanda geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş yeni kitabın əsas xüsusiyyəti şairin irsinin oxuculara olduğu şəkildə, bəzək-düzəksiz, ilk variantında olduğu şəkildə təqdim olunmasıdır. Kitabın üstün cəhəti həm də odur ki, topluya daxil olunmuş şeir və poemalardakı çətin anlaşılan sözlərin geniş, müfəssəl izahları verilmiş, əsərlərin demək olar ki, hamısına şərhlər yazılmışdır. Maraqlı məqam həm də istifadə olunmuş mənbələr barədə oxucuya müfəssəl məlumatların verilməsidir.

Professor İslam Qəribli kitabın müqəddiməsində yazır: "Yaradıcılığı xəzansız bahar olan, əsərləri XX əsr Azərbaycan poeziyasının bənzərsiz və möhtəşəm sənət abidələrindən hesab edilən M. Şəhriyarın "Səhəndim" poemadakı "Əbədiyyət gülüyəm mən" misrasını ad kimi seçdiyimiz bu kitabı çapa hazırlayarkən ustad sənətkarın anadilli əsərlərinin çap olunduğu, demək olar ki, mötəbər hesab etdiyimiz bütün çapları tutuşdurduq, şairin öz səsi ilə lentə alınmış bir çox əsərlərinin mətnini dinlədik, əsərlərinə yazılmış izah və qeydləri nəzərdən keçirdik. Çalışdıq ki, M. Şəhriyarın anadilli əsərlərinin mükəmməl bir çapını ortaya qoya bilək". [5, 3]

Müqəddimə və üç bölmədən ibarət kitabın 1-ci bölməsində ustad şairin müxtəlif illərdə klassik şeir üslubunda yazdığı əsərləri toplanıb. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığına dərinləndirən bələd olan Şəhriyar qəzəllərində ustadlarından bəhrələnsə də, onları təkrar etmək yolunu seçmir, öz deyimi, duyumu ilə yeni söz deməyə çalışır və buna nail ola bilir. Real dünyadakı uğursuz məhəbbət yaşamı şairin şeirlərinə bir həzinlik, kövrəklik qatır. Şairin lirik şeirlərinin təsir

gücü də bu reallıqdadır. Baş verənləri ədəbiyyat müstəvisinə keçirmək, sənətkarlıqla əks etdirmək isə hər şairin hünəri deyil və bu mənada Şəhriyarı məhəbbətdə olmasa da, sənətdə bəxti gətirən sənətkar adlandırmaq olar.

Yatmış hamı, bir Allah oyaqdı, daha bir mən,
Məndən aşağı kimsə yox, ondan da yuxarı.
Qorxum budur yar gəlməyə, birdən yarıla sübh,
Bağrım yarıılır, sübhüm, açılma, səni tarı! [5, 10]

Şəhriyarın həyat, məhəbbət tarixçəsinə bələd olan oxucu "Behcətabad xatirəsi"ndə bu anları bir daha şairlə yaşayır, hisslərini bölüşür, məlumatsız oxucu isə şeirin altındakı qeydlərdə M.Şəhriyarın nakam məhəbbət dastanı barədə bilgi ala bilər.

Şəhriyar şeirinin gücü təkcə məhəbbət lirikasında özünü göstərmir. Ustad şair vətənpərvərlik mövzusunda olan əsərləri ilə də xalqının sevimli şairi olduğunu subut edir, vətənpərvərlik duyğuları təbliğ edən sənət nümunələri ilə millətinin qəlbində əbədi yaşarlıq qazanır.

Türki, vallah, analar oxşağı, laylay dilidir,
Dərdimi mən bu dəva ilə müdava elədim [5, 39].

"Türkün dili" qəzəlinə Şəhriyar doğma dilinə tükənməz sevgisini gizlətmir, heç bir qorxu, qadağa gözləmədən onu şövqlə, məhəbbətlə tərənnüm edir.

Türkün dilinə sevgili, istəklilə dil olmaz,
Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.
Fars şairi çox sözlərini bizdən aparmış,
Sabir kimi bir süfrəli şair pəxil olmaz [5, 24]

Ustad şairin bu məşhur qəzəlinə Sabirin adını çəkməsi Şəhriyarın onun yaradıcılığına dərinləndən bələd olmasından, Sabirin Cənubi Azərbaycanda da sevilməsindən, əsərlərinin populyarlığından xəbər verir. Böyük xalq qəhrəmanı Səttərxana bəslədiyi məhəbbəti, baş qaldıran xalq hərəkatını təqdir və tərənnüm etməsi Sabiri Cənubi Azərbaycanda da sadə xalq kütlələrinə sevdirdi. Şəhriyarın öz qəzəlinə Sabirin adını ehtiramla anması da bu məhəbbətdən xəbər verir.

Şairlik sənəti, sözün qiyməti barədə bütün ustad şairlər fikir söyləyiblər. Bu mövzu Nizami Gəncəvinin bütün yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir. "Polad kimi bərkət qızıl sözü sən, salsın söz qüdrəti pulu qiymətdən" deyən N. Gəncəvi hər yazılanı, nəzmi şeir hesab etmir, yazarları sözə dəyər verməyə çağırır. Bu çağırışı biz Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında da görürük. Füzuli "Söz" qəzəlinə şairlərə sözün qiymətli nemət olduğunu tövsiyə edir, "Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz" deyir. Bu tövsiyənin davamını biz Şəhriyarın şerində oxuyuruq.

Şair ola bilməzsən anan doğmasa şair,
Missən, a balam, hər sarı köynək qızıl olmaz [5, 25].

"Əbədiyyət gülüyəm mən" kitabının birinci bölməsində şairin beytlər şəklində olan əsərləri, ikinci bölməsində isə bəndlər şəklində yazdıqları yer alıb. Kitabın niyə məhz belə bölgüdə çapına toplunun tərtibçisi, professor İslam Qəribli belə aydınlıq gətirir: "M.Şəhriyar ana dilli əsərlərini həm əruz, həm də heca vəznində yazmışdır. O, bir çox əsərlərinin yazılma tarixini qeyd etsə də, əksəriyyətində tarix qoymamış, bu səbəbdən də onun əsərlərini konkret yazılma tarixi baxımından düzmək mümkün deyil. Ona görə də belə düzülüşə cəhd etmədik. İstifadə zamanı oxucuların zəhmətini azaltmaq və M.Şəhriyarın şeirlərinin şəkli xüsusiyyətlərini daha asan qavramaq üçün əsərləri şeir vahidlərinə görə düzdük. Beytlər şəklində olanları birinci, bəndlər şəklində olanları

ikinci, poemalarını isə üçüncü bölmədə yerləşdirdik” [5, 6-7]. Bu mənada götürsək, kitab ikinci bölməsində onun əsasən bəndlər formasında yazdığı şeirlər cəmləşdirilib. Bu şeirlər həm məkan, həm də ruhən bizə daha yaxındır. Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri Məmməd Rahimə, Süleyman Rüstəmə xitabən yazılmış əsərlərdə Azərbaycana sonsuz sevgi, ayrılığın gətirdiyi kövrəklik təsvir və tərənnüm olunur:-

Qurban olum mən o şirin dillərə,
Uzaq düşdük, həsrət qaldıq ellərə,
Səhər-axşam yalvarıram yellərə,
Qardaşıma məndən salam yetirsin,
Ondan da bir xəbər-ətər gətirsin [5, 141]

M.Şəhriyarın 1967-ci ildə “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab” adı ilə yazdığı şeir poeziyamızda ötən əsrin qırxıncı illərindən başlayan və bu günümüzdə qədər davam edən cənub mövzulu ədəbiyyatla səsleşir, xalqın bütövləşmək arzusundan xəbər verir. Bu niskili biz Şəhriyarın Süleyman Rüstəmə yazdığı şeirlərdə aydın hiss edirik. Belə şeirlərdən biri, fikrimizcə ən təsirlisi “Qardaşım Süleyman Rüstəmə ithaf”dır. Bu əsər bizlərə, Azərbaycan dilli oxuculara həm də “Ayrılıq” adı ilə tanışdır.

Necə yad olsun qardaş qardaşa?
Nə din qanır, nə iman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq! [5, 178]

Vətən həsrətini bundan kövrək necə təsvir etmək olar? Ayrılıq notları, Vətən həsrəti Şəhriyarın şair Əbülfəzl Hüseyinli ilə (“Həsrət”) şeirləşmələrində də əksini tapıb.

Yaman günlər keçib-gedib itəndi,
Bir yaxşılıq muradına yetəndi,
O tay- bu tay- fərqi yoxdu, vətəndi [5, 15]

“Əbədiyyət gülüyəm mən” kitabının üçüncü bölümündə şairin ana dilində yazdığı iki poeması yer alıb. “Heydərbabaya salam” və “Səhəndim” poemalarında Cənubi Azərbaycanın ötən əsrin ortalarındakı həyatı, insanların yaşam tərzini gözlərimiz önündə bütün reallığı ilə canlandır. “Azərbaycan ədəbiyyatı üçün Şəhriyar hər şeydən əvvəl Heydərbaba şairidir” [4, 138], “Heydərbabaya salam” mənzuməsini müasir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında ona görə dönüş nöqtəsi, yeni mərhələnin başlanğıcı hesab edirik ki, ancaq bu əsərin meydana gəlməsi ilə milli ədəbiyyatımızda sözün həqiqi mənasında bir canlanma, bir inkişaf meydana gəldi” [2, 11]

Gözəl şairimiz Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin təsiri duyulan “Heydərbabaya salam” poemasında şair bu obanı qarış-qarış gəzir, adətləri, adamları ilə bizi tanış edir, həmçinin sətiraltı da olsa, zəmanədən şikayətlənir, hakim təbəqəni, xalqın dərindən biganə qalanları tənqid edir, Vətənin simvolu hesab etdiyi Heydərbaba dağı ilə həmsöhbət kimi dərdrəni, sevinc və möhnətlərini bölüşür. Şəhriyar yaradıcılığını xalqa sevdiren, doğmalaşdıran xəlqilik, millilikdir.

Səhər tezdən naxırçılar gələrdi,
Qoyun-quzu dam-bacada mələrdi,
Əmməcanım körpələrin bələrdi,
Təndirlərin qovzanardı tüstüsü,
Çörəklərin gözəl iyi, istisi [5, 249]

Diqqətli oxucu çörəklərin iyini, təndirdən çıxan tüstünü misralardan alır, isti çörəyin dadını damağında hiss edir, ruhən o yerlərə qayıdır, Vətən anlayışının nə demək olduğunu

qəlbən duyur. Umumiyyətlə, poemaya şeiriyyətlə yanaşı, həm də çox güclü hissiyat xəstəsidir.

“Heydərbabayə salam” poemasının ikinci hissəsində şairin dünyadan gileyi, zəmanədən şikayəti açıq-aydın duyulsa da, Şəhriyar əsərini nikbin sonluqla tamamlayır.

Heydərbaba, alçaqların köşk olsun,
Bizdən sonra qalanlara eşq olsun,
Keçmişlərdən gələnlərə məşq olsun,
Övladımız məzhəbini danmasın,
Hər içiboş sözlərə aldanmasın! [5, 266]

“Bir sazlı, sözlü Şəhriyar var imiş, odlar sönüb, onun odu sönməyib” deyən şairin “Səhəndim” poeması anadilli ədəbiyyatımızın nadir incilərindən sayıla bilər. Bu poema həm də “Səhəndiyyə” adı ilə tanınır. Şəhriyar bu poemasında yaşadığı dövrün hadisələri ilə yanaşı, ədəbi mühitində baş verənlərə də biganə qalmır, fikir və düşüncələrini həmkarı ilə paylaşmaqla sanki ruhi dinclik tapır. “Tehranda yaşadığı dövrlərdə mövcud rejimin qadağaları üzündən əsərlərini fars dilində yazdığına görə onu qınayıb məzəmmət edənlərə şair “Səhəndiyyə”də tutarlı, sərrast məntiqə söykənən cavablar vermiş, hansı dildə yazmağın deyil, qarşına qoyduğu məqsədin bədii həllinə nail olmağın, ifşa etmək istədiyin hədəfi düzgün seçməyin əsas olduğunu vurğulamışdır [3, 283].

Dedin: Azər elinin bir yaralı nisgiliyəm mən,
Nisgil olsam da gülüm, bir əbədi sevgiliyəm mən,
Yad məni atsa da, öz gülşənimin bülbülüyəm mən,
Elimin farsca da dərini söylər diliyəm mən,
Haqqa doğru nə qaranlıq işə, el məşəliyəm mən,
Əbədiyyət gülüyəm mən [5, 281].

Özünü elinin həm ana dilində, həm də farsca danışan dili, el məşəli adlandırılan Şəhriyar ədəbiyyatımızın əbədiyyət zirvəsinə yüksələn ustad sənətkarlarından biridir. “Şairin poeziyası bir çox üstünlüklərinə görə müasir Şərqi ədəbiyyatında görkəmli yer tutur. Bəzi ədəbiyyatşünasların fikrincə son 600 ildə Şəhriyar lirikası Hafizdən sonra bütün sələflərindən üstün mövqə tutmaqdadır” [1, 10].

“Əbədiyyət gülüyəm mən” kitabı haqqında dediklərimiz ona dəlalət edir ki, yeni çap olunmuş bu toplu Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar irsinin öyrənilməsi və yayılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kitabda verilən izahlar, qeydlər isə oxucuya həm əsərlərin mahiyyətini dərk etməyə imkan verir, həm də yazılma tarixi, səbəbləri barədə məlumatlandırır. Beləliklə, kitabda şairin poeziyasının mahiyyəti yeni rəqəsdə təqdim olunur.

Ədəbiyyat

1. Beqdeli Qulamhüseyn. “Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar”. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1963
2. Beqdeli Qulamhüseyn, Məmmədzadə Həmid. “Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar: Aman ayrılıq” Bakı, 1982
3. Fuad Esmira. “Söz sərrafı Şəhriyar”. Bakı, “Avrasiya press”, 2010
4. Gedikli Yusif. “Şəhriyar və bütün türkçə şeirləri”. Bakı, “Yom yayınları”, 2007
5. Qəribli İslam, Bağirova Elmira, Zeynalova Zəminə. “Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar: “Əbədiyyət gülüyəm mən””. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017

Резюме
Эсмира Исмаилова
Лянкрянский государственный университет

Родноязычные произведения М.Шахрияра в новом сборнике

Анализ книги «Цветок вечности я» показывает, что недавно опубликованный сборник играет важное значение в изучении и распространении наследия Магомедгусейна Шахрияра. Комментарии и заметки, данные в книге, дают возможность читателю осознать суть произведений, также информацию об истории и причины написания. Исследуется значение поэзии поэта в новом ракурсе.

Summary
Esmira Ismailova
LankaranStateUniversity

The poet exalted to eternity

The review of the book “I am eternity flower” (“Ebediyyet guluyem men”) showed that this newly published collection has an important significance in the spreading and learning of poet Mahammadhuseyn Shahriyar’s legacy. The comments, the notes in the book allow the reader to understand the essence of the works, also inform the reader about the date and the reasons of writing. Therefore, the essence of the poet’s poetry is explored in a new perspective in the collection.

Kazimov Kamran,
filologiya elmləri namizədi, dosent
Məmmədzadə Rasimə,
magistr
Lənkəran Dövlət Universiteti
kkamran@mail.ru, raasima95@mail.ru

Xarici dilin öyrədilməsi prosesində internet resurslarından istifadənin nəzəri məsələləri

Annotasiya: Bu məqalə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının– xüsusilə İnternetin dil tədrisi və öyrənilməsi prosesində köməkçi vasitə kimi istifadə edilməsindən bəhs edir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları və təhsil bir-biriylə çox əlaqəlidir. Bundan əlavə, İnternetin bir çox funksiyalarından akamedik məqsədlər üçün istifadə etmək mümkündür. Məqalədə İnternetin dil tədris edən müəllimlər, həmçinin dil öyrənənlər üçün təklif etdiyi imkanlardan, üstünlüklərindən danışılır.

Açar sözlər: İnternet, Xarici dil, kompüter, tədris, informasiya texnologiyaları.

Key words: Internet, foreign language, computer, teaching, information technologies.

Ключевые слова: Интернет, иностранный язык, компьютер, образование, информационные технологии.

İnformasiya texnologiyaları son dövrlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayıb. Onların inkişafı bütün ölkələrdə təhsilin səviyyəsinin artmasına və təhsil müəssisələrində tədris metodikasında inkişafyönümlü dəyişikliklər edilməsinə imkan yaradıb. Müasir dövrün aparıcı kütləvi informasiya texnologiyası olan internet müxtəlif sahələrdə tətbiq olunur və bu gün vacib informasiya mənbəyinə çevrilib. Bu səbəbdən, gələcək nəsillər üçün internet əsaslı təhsilin təmin edilməsi mühüm məsələlərdən hesab edilməlidir.

Təhsildə informasiya texnologiyalarının istifadəsi son onilliklərdə geniş vüsət almışdır. Belə ki, yalnız 1980-ci illərin əvvəllərində nisbətən ucuz fərdi kompüterlər yarandıqdan sonra dil tədrisində onlardan istifadə olunmağa başlandı. Varşauer məqaləsində qeyd edir ki, “kompüterlər ilk vaxtlarda dil dərsinə inteqrasiya edilməmişdir, onlar kənar vasitə hesab edilirdi. Lakin hazırki dövrümüzdə dil dərslərində onlardan əsas vasitə kimi istifadə olunur” [1, səh.8]. Dil tədrisində kompüterlərin rolu Kəul və Qriffin tərəfindən geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Belə ki, onlar dilin öyrənilməsində kompüterin rilundan danışarkən “öyrənmə və informasiya texnologiyası nəzəriyyələri” ilə əlaqəli olan iki metaforanı aşağıda göstərilən şəkildə müqayisə etmişlər:

1. “Kompüter ünsiyyətdə iştirakçı kimi fəaliyyət göstərən bir vasitədir”. Bu nöqtəyi-nəzərdən, kompüterlər vasitəsilə dil tədrisi və öyrənilməsi ənənəvi tələbə-müəllim sistemi ilə yanaşı həyata keçirilir, lakin bu zaman kompüterlər müəllimi əvəz edə bilər. Bu əməkdaşlığın ən böyük üstünlüyü odur ki, kompüterlər şagirdləri bol informasiya ilə təmin edir və öyrənmə prosesində onları istiqamətləndirir.

2. “Kompüter müəllimi əvəz edən bir vasitə deyil, sadəcə olaraq tələbə və müəllim arasındakı əməkdaşlığı yenidən təmin edir.” Bu fikir bir daha sübut edir ki, kompüterlərin dilin tədrisi və öyrənilməsi prosesində yeni imkanlar təmin etməsinə baxmayaraq, tədris prosesində müəllimlər mühüm rol oynayır. Kompüter mühitində şagirdlər asanlıqla yeni məlumatlar, biliklər əldə edə bilər, lakin onlar həmişə müəllimlərin köməyinə və istiqamətinə ehtiyac duyurlar. Görünür, belə bir situasiya həm müəllim, həm də tələbədən yeni bacarıq və vərdisləri inkişaf etdirməyi tələb edir[8, səh.2].

Müasir dil tədrisində kompüterlərin əhəmiyyətini göstərmək üçün onların müəllim və şagirdlər üçün hansı imkanları təklif etdiyini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Belə bir məşhur deyim vardır ki, kompüterlərin təhsildə əsas üstünlüklərindən biri onların tədris-təlim prosesinin fərdiləşdirilməsinə imkan yaratmasıdır. Şagirdlər öz dil səviyyələrinə uyğun şəkildə dili sürətlə öyrənir və öyrənmə prosesində hansı irəliləyişlər əldə etdiyini müəyyənləşdirə bilər. Bu da ənənəvi təhsildə həyata keçirilməsi çətin olan birəbir təlim prosesinə imkan yaradır.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyası olan İnternet kompüter və insan kommunikasiyasında əsaslı inqilab yaratmışdır. Belə ki, o, 1950-60-cı illərdəki uğurlu texnoloji kəşflərdən biridir. Onun əsası 1960-cı illərin sonunda ABŞ Müdafiə Nazirliyi tərəfindən işlənmiş ARPAnet layihəsi çərçivəsində qurulmuş və on minlərlə dünya proqramçılarının kollektiv şüuru ilə getdikcə inkişaf etdirilmiş və mükəmməlləşdirilmişdir. 1970-ci illərdə İnternet Avropada geniş yayılmağa başladı və beynəlxalq kommunikasiya vasitəsinə çevrildi. 1980-ci illərdə İnternetlə bağlı mühüm irəliləyişlər əldə edildi və bundan sonra çoxsaylı ölkələr İnternetə qoşulmağa başladı. Hal-hazırda, demək olar ki, dünyanın hər bir ölkəsində İnternetə çıxış vardır. Bunuda qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ərazilərdə onun istifadəsi məhdudlaşdırılmışdır.

Belə ki, İnternet müxtəlif sahələrdə istifadə olunur və onun tətbiqat sahəsi çox genişdir. Müasir dövrümüzdə, o, insan həyatının əvəzsiz hissəsinə çevrilmişdir. Təhsil və tədqiqat müəssisələrinin şəbəkələrindən başqa, İnternet bir çox biznes və hökumət təşkilatlarını dünya miqyasında birləşdirir. O, uzaq məsafədə yerləşən məlumat bazalarına keçidi təmin edən məlumat bazasıdır.

Dilin öyrənilməsi prosesində İnternetdən istifadə edilməsi müəllimin tədris prosesindəki rolunun və şagirdlərin işindəyişməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, evində İnternet olan və kompüter qarşısında çox vaxt keçirən şagirdlər İnternet vasitəsilə zəruri məlumatları əldə edir və e-poçt vasitəsilə müəllim və ya sinif yoldaşları ilə əlaqə saxlaya bilər. Bundan əlavə, S. Vindeatt, D. Hardisti və İstment qeyd edir ki, “tələbə kompüterdən istifadə etdiyi zaman müəlliminə az diqqət göstərir. Belə bir situasiyada müəllim dərslərin idarə olunmasında çeviklik göstərməli və şagirdlərlə fərdi şəkildə işləməyə daha çox vaxt sərf etməlidir [4, səh. 9].

Kompüterlərin müəllimlərin bir çox vəzifələrini icra etməsinə baxmayaraq, tədris proqramında qeyd olunan yeni biliklərin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsində müəllim məsuliyyət daşıyır. Daha dəqiq desək, bu zaman müəllimlərdərs prosesində fasilitator-bələdçi rolunu oynayır, şagirdləri istiqamətləndirir və onların iş fəaliyyətini planlaşdırır.

Digər tərəfdən, kompüterlər hər baxımdan müəllimləri əvəz edə bilmir. Onun çatışmayan cəhətlərindən biri hər şeydən əvvəl insan olmamasıdır. Şübhəsiz ki, şagirdlər dərs prosesində hər hansı çətinliklə qarşılaşdıqları zaman kompüter onlara kömək edə bilmir. Müəllim şagirdlərə tək cəmi dərsi tədris etmir, eyni zamanda onların şəxsiyyətinə və xarakterinə xüsusi diqqət yetirir. Qısaca olaraq, kompüterlər müəllimlərin işini tamamlayır, bu səbəbdən tədris prosesində onlar digər təlim vasitələri ilə birlikdə balanslı şəkildə istifadə olunmalıdır.

Dil tədrisində kompüterlərin rolununun müzakirə edildiyi bir çox məqalələr çap edilmişdir. Kukun fikrinə görə, təhsildə kompüterlərdən istifadəni dörd əsas kateqoriyaya ayırmaq olar:

- Kompüterlər testlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.
- Kompüterlər şagirdlərin biliyini yoxlayır və qiymətləndirir.
- Kompüterlər sinifdə köməkçi vasitə kimi istifadə oluna bilər.
- Onlar birbaşa tədrisdə istifadə oluna bilər [2, səh.13-14].

Bundan əlavə, Kenji və S. Kezlin Kitao dilin öyrədilməsində texnologiyalardan istifadədən yazarkən üç kateqoriya müəyyən etmişlər.

- “Kompüter tədris vasitəsi kimi”
- “Kompüter tədris resursu kimi”
- “Kompüter idarəetmə vasitəsi kimi” [3]

Hər iki yanaşma təhsildə kompüterlərin rolunun artdığını göstərir və onlar müəllim və şagirdlər üçün mühüm yardımçı vasitəyə çevrilə bilər. Açıq-aydın görünür ki, hər iki təsnifat üst-üstə düşür. Tədris vasitəsi kimi kompüterlər birbaşa tədrisdə və şagirdlərin biliyinin yoxlanılmasında tətbiq edilir. Digər tərəfdən, kompüterlərin birbaşa tədrisdə istifadəsi onun tədris resursu olmasını göstərir. Buna təlim prosesində İnternetin istifadəsini nümunə kimi göstərmək olar.

Düzgün şəkildə istifadə edildiyi zaman kompüterlər dilin effektiv şəkildə tədrisini təmin edir. Təhsildə nisbətən yeni bir sahə olan İnternet buna bariz nümunədir və o kompüter-dəstəklili dil tədrisi üçün yeni imkanlar təklif edən vasitələrdən biridir. S. Vindeatt, D. Hardisti

və İstment“İnterneti dil tədrisi dərslərində geniş imkanlara malik bir vasitə adlandırırırlar, belə ki, onun effektivliyi müəllim və şagirdlərinə necə istifadə etməsindən asılıdır”[4, səh.8].

Dil tədrisində kompüterlərdən istifadə edərkən müəllimlər də müəyyən çətinliklərlə qarşılaşa bilərlər. Bildiyimiz kimi, informasiya texnologiyalarından effektiv istifadə çoxlu enerji və vaxt tələb edir. Bu səbəbdən, tədris prosesində yarana biləcək çətinliklərin qarşısını almaq üçün dərslər əvvəldən düzgün şəkildə planlaşdırılmalıdır. Şagirdlər proqramdan istifadə etməyi öyrənənədək, onlara verilən təlimatlar düzgün və son dərəcə diqqətli şəkildə təşkil edilməlidir.

Avropa İttifaqının öz əlaqələrini genişləndirdiyi bir dövrdə dil bilikləri əsaslı rol oynamağa başlayıb. İnsanların bir-biriylə ünsiyyətini təmin etmək üçün yeni üsul və texnikalar axtarmaq zərurəti yaranır. Belə ki, İnternet dil öyrənilməsi prosesində şagirdləri motivasiya edən bir mühit yaradır və onların uzaqda yaşayan yoldaşları ilə qarşılıqlı ünsiyyətini təmin edir.

Ümumdünya Hörümçək Toruvə yaxud Veb (www)İnternetdə ən geniş yayılmış istifadəçi interfeysidir. Kerrier onu “İnternetə qoşulan kompüterlər arasında ünsiyyəti təmin edən bir proses, vasitə” hesab edir [5, səh. 287]. O, hipermətn adlanan linklər sistemində əsaslanan multimedya resursudur. Qeyd etmək lazımdır ki, “Veb” və “İnternet” terminləri bəzən bir-birini əvəz edə bilər, bu yanlış deyil, çünki veb brauzer vasitəsilə İnternetin bir çox xidmərindən istifadə edilə bilər. Hipermətn formatı geniş yayıldığından İnternetdən təhsildə geniş şəkildə istifadə olunur.

Veb faydalı informasiya mənbəyidir. O, böyük virtual kitabxana kimi geniş miqyasda mətnlər təklif edir. Heç bir məhdudiyət qoyulmadan istənilən kitabı yükləmək, çap etmək imkanları təklif edir. Həmçinin onun dil müəllimləri üçün də çoxlu üstünlükləri vardır. İlk olaraq, müəllimlər İngilis dilinin ikinci və ya xarici dil kimi tədris edilməsi ilə bağlı e-poçt siyahılarına abunə ola və metodiki məsələləri müzakirə etmək üçün həmkarları və mütəxəssislərlə ünsiyyət qura bilərlər. Dil müəllimləri ilə fikir mübadiləsi etmək, müzakirələr aparmaq üçün İnternet idealvasitədir. Bundan əlavə, İnternet ən son ixtiralar və tədris materialları haqqında geniş informasiyaya malik bir bazadır. Müəllimlər İnternet vasitəsilə elektron jurnal və qəzetləri oxumaq imkanı əldə edə bilərlər. Belə ki, İnternetdə xüsusilə İngilis dili dərsləri üçün hazırlanmış çoxlu sayda materiallar vardır. Dərslərin təmin edə bilmədiyi alternativ mətn və fəaliyyətləri İnternet vasitəsilə asanlıqla tapmaq mümkündür. Eyni zamanda, müəllimlər dil dərslərində rahatlıqla istifadə edilə biləcək orjinal mətnlər və hazır çalışmalar da İnternetdə tapa bilərlər. İnternetdə faydalı məlumatlar tapmaq təcrübə və qətiyyətlilik tələb edir. Resursların müxtəlif olması tədris prosesində onlardan istifadədə müəyyən çətinliklər yaradır. Bu məsələyə münasibət bildirən Kerrier qeyd edir ki, kompüter əsasında verilən hər bir tapşırıq müəllimin metodoloji məqsədlərinə uyğun bir şəkildə təyin olunmalıdır. Tədris prosesində istifadə olunan hər hansı texnoloji vasitə müəllimin metodoloji dizaynı əsasında xarakterizə olunur [5, səh. 298].

İnternetdə təhsil mərkəzləri müvafiq materiallar tapmaqda müəllimlərə köməklik göstərir. Bu mərkəzlər təlim prosesini inkişaf etdirmək üçün tədris, təlim və təhsilin idarə edilməsi ilə bağlı mövzular üzrə geniş miqyaslı məlumat bazası təmin edir. Bundan əlavə, linqvistik, ədəbiyyat və yaxud İngilis dilinin ikinci və ya xarici dil kimi tədrisi kimi müxtəlif təhsil sahələri üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi saytlar da mövcuddur.

Jarvis İngilis dilinin xarici və yaxud ikinci dil kimi tədrisində veb saytların rolu ilə bağlı araşdırmalar aparmışdır. Onun fikrinə görə, müəllimlər üçün mövcud olan veb saytların iki

növünü qeyd etmək olar: digər məqsədlər, real-dünya istifadəçiləri üçün yaradılmış saytlar və İngilis dilinin tədris edilməsi ilə bağlı müəllim və yaxud da şagirdlər üçün yaradılmış saytlar. İngilis dilli saytlar orijinal mətnlərin əldə edilməsi üçün mükəmməl imkanlar təmin edir. Jarvis qeyd edir ki, Veb şagirdlərin təkə orijinal təhsil təcrübəsi keçdiyi bir yer deyil, eyni zamanda motivasiyaedici bir pedoqoji vasitədir. Bundan əlavə, İngilis dilli veb saytlarda olan fəaliyyətlər sırf dil biliklərini inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulduğuna və dil dərslərindən kənar tətbiq edilmədiyinə görə onları orijinal tapşırıq hesab etmək olmaz. Bunun əksinə, Jarvis orijinal və qeyri-orijinal mətnlər arasında heç bir fərq qoymur, onların hər ikisinin dil mənimsənilməsi prosesində vacib hesab edir [6, səh. 46-47].

Şübhəsiz ki, İnternet təkbaşına şagirdlərə İngilis dilində danışmağı öyrədə bilməz, lakin ixtisaslı müəllimin köməyi ilə effektiv bir mənbə kimi o, motivasiyeyə və produktiv fəaliyyətlərin təşkilində müəllimin istifadə edəcəyi çoxlu orijinal mətnləri təmin edə bilər. Belə ki, internetdən götürülmüş mətnlər şagirdlərin dil bilikləri nəzərə alınmaqla, istənilən dil səviyyəsinə uyğun istifadə oluna bilər. İnternetin ən böyük üstünlüyü burada bütöv dil kursunun təmin edilməsidir ki, bu da dil tədrisində demək olar ki, yeni bir sahədir.

Bundan əlavə, İnternetin orijinal materialların əldə olunması üçün ideal bir mənbə olmasına baxmayaraq, buradakı materiallar İngilis dili öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmaya bilər, bu səbəbdən onları diqqətli şəkildə nəzərdən keçirmək zəruridir. Belə ki, dil daşıyıcıları nitqlərində bəzi idiomatik ifadələrdən istifadə edirlər ki, bu ifadələrin sinifdə istifadə edilməsi uyğun deyil. Həmçinin, bəzi saytlarda olan materiallarda çoxlu qrammatik səhvlərə də rast gəlinir. Bu səbəbdən, dil dərslərində istifadə üçün nəzərdə tutulmuş materialları şagirdlərə təqdim etməzdən əvvəl müəllim onların qrammatik düzgünlüyünü təmin etməlidir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, İnternet İngilis dilinin öyrənilməsi üçün zəruri olan informasiya bazasını təmin edir. Məsələn, dil tədris edən müəllimlər İnternet vasitəsilə biliklərini təkmilləşdirmək, kollegiyaları ilə əlaqə yaratmaq, tədris materialları əldə etmək və s. kimi imkanlar əldə edir. Şagirdlər də həmçinin tədqiqat aparmaq bacarıqlarını inkişaf etdirir, interaktiv dil təlimində iştirak edir, digər şagirdlərlə ünsiyyət yaradır və dünyagörüşlərini daha da artırır. Bundan əlavə, İnternet dil öyrənənlər üçün həqiqi dil daşıyıcıları ilə birbaşa ünsiyyət qurmaq və İngilis dilinin tədrisi və yaxud öyrənilməsi üçün müxtəlif materiallar əldə etmək kimi imkanlar da təklif edir [7, səh. 115].

Digər tərəfdən, veb saytlar və veb səhifələr mətnlərin, şəkillərin, animasiyaların, videoların, musiqi və səs effektlərinin birləşdirilməsində bir sıra üstünlüklər təklif edir. Eyni zamanda, İnternetin mühüm sosial və mədəni təsirləri vardır. Bu bir faktır ki, İngilis dili bacarıqları və kompüter biliyi çoxmillətli iş mühitinə daxil olmaq üçün tələb olunan ən vacib iki kriteriyadır.

Beləliklə, yalnız xarici dil dərslərində deyil, həmçinin digər fənlərin tədrisində İnternetin üstünlüklərindən tam şəkildə istifadə tədris prosesində effektivliyin təmin edilməsinə imkan yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Warschauer, M. (1999). CALL vs. Electronic Literacy: Reconceiving Technology in the Language Classroom, 7-9.
2. Cook, V. J. 1(1985). Bridging the Gap between Computers and Language Teaching, 12 -14.
3. Kitao, K., and S. K. (1995). Using Technology for Language Teaching. Archive of the mailing list TESL-L. Accessed 04, 08, 2003.

4. Windeatt, S., Hardisty, D. and Eastment, D. (2000). The Internet. Oxford: Oxford University Press, 8-10.
5. Carrier, M. (1997). ELT Online: the Rise of the Internet. ELT Journal, 3, 279-301.
6. Jarvis, H. (1997). Using the World Wide Web for an 'authentic learning experience'. Modern English Teaching, 4, 45-49.
7. Anne Suryani December 2005. Exploring the Internet Usage for English Language Learning, 105-118.
8. KatalinCsoma, Cecilia Sütheő2004, Using Online Resources in Teaching Vocabulary, 2-7
9. <https://www.teachingenglish.org.uk/article/using-internet-1>
10. <http://blog.uta.edu.ec/juantanguil94/2016/07/26/use-of-the-internet-for-english-language-teaching/>
11. <https://sites.google.com/site/journaloftechnologyforelt/archive/january2011/webtechnologyinlanguageclassroom>

Summary

**Kazimov Kamran
Mammadzada Rasima
Lankaran State University**

Theoretical issues of using Internet resources in the process of teaching foreign language

This article deals with the use of the Information and Communication Technologies – particularly the internet as a tool in the process of teaching and learning language. Both Information and Communication Technologies and education are closely connected. Moreover, the internet has several functions that might be explored for academic purposes. The information on the opportunities, advantages that Internet offers for language teachers and learners.

Резюме

**Кязимов Кямран
Мамедзада Расима
Лянкяранский государственный университет**

Теоретические вопросы использования интернет ресурсов в процессе обучения иностранному языку

В статье рассматривается использование ИКТ, особенно интернет ресурсов как вспомогательное пособие в преподавании и процессе обучении языку. Известно, что в современном учебном процессе ИКТ и образование связаны друг с другом. Кроме того, возможно использование некоторых функций интернета с академической целью. В работе освещаются преимущества и возможности, предлагаемые интернетом для преподавателей и изучающих языка.

**Kazımova Mələhət,
baş müəllim
Lankəran Dövlət Universiteti
pasayeva_sebnem@mail.ru**

İngilis dilinin tədrisində vasitəli və vasitəsiz nitqin tədrisi haqqında

Annotasiya: Məqalədə ingilis dilin tədrisində qrammatik materialın praktik olaraq tələbələrin ingilis dilində düzgün danışımlarına kömək etməsi, daha doğrusu ondan bir ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunması qeyd olunur. "Vasitəli və vasitəsiz nitq" in ingilis dilinin qrammatikasında çətin və eləcə də dil öyrənənlər üçün ən lazımlı sahələrdən biri olduğunu vurğulanmışdır. Bunun üçün vasitəli nitqin tədrisində lazım olan bəzi aspektlər qeyd və izah olunmuşdur. Tələbələr həm şifahi həm də yazılı nitqdə başqasının nitqindən xüsusən vasitəli nitqdən geniş istifadə edirlər. Tələbələrin materialı daha yaxşı mənimsəməsi üçün müəllimin yazılı və şifahi çalışmalardan daha çox istifadə etməsi tövsiyyə olunmuşdur. Bu qrammatik materialın düzgün işlədilməsi bacarıq və vərdişləri aşılamaq üçün müəllimin üzərinə çox məsuliyyətli vəzifələr düşməsi qeyd olunmuşdur

Açar sözlər: Vasitəli nitq, vasitəsiz nitq, vergül, tədris, xarici dil, təhsil, əlaqə, məqsəd.

Key word: Direct speech, indirect speech, comma, teaching, foreign language, education, connection, aim.

Ключевые слова: прямая речь, косвенная речь, запятая, учеба, иностранного языка, образование, связь, цель.

Tədris olunan hər bir fənnin məqsədi olduğu kimi, xarici dil tədrisinin də məqsədi vardır. Məlumdur ki, xarici dilin tədrisi praktik, təlim və tərbiyəsi məqsəd daşıyır. Tədrisin praktik məqsədi tələbələrə xarici dil mətnlərini müstəqil oxumağı, müəyyən mövzuya dair və oxuduqları mətnlə əlaqədar olaraq söhbət aparmağı öyrətməkdən ibarətdir. Hər bir tələbə xarici dil üzrə aşağıdakı bacarıq və vərdişlərə yiyələnəlidir: tədris materialı əsasında qurulmuş canlı nitqi və diskə yazılmış 4-5 dəqiqə müddətində səsləndirilən, dəqiqədə sürət etibarlı ilə 80-100 sözdən ibarət olan nitqi başa düşmək: proqramda nəzərdə tutulan mövzular üzrə söhbətdə iştirak etməyi və söhbət zamanı sual- cavabı verməyi bacarmaq.

Yuxarıda verilən tələblərməqsəddən doğan tələblərdir. Onları yerinə yetirən hər bir müəllim tədrisdə yüksək keyfiyyət əldə edə bilər. Bundan başqa tədris edilən fənnin qarşısında təlim- tərbiyə məqsədi qoyulur ki, bu da proqramın tələbindən irəli gəlir. Xarici dilin tədrisi gənc nəslin xarici dilləri öyrənməsi, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır, dostluq, işgüzar və mədəni əlaqələrinin genişlənməsinə və möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Xarici ədəbiyyatla müstəqil işləmə bacarığına yiyələnmək elmi-texniki və bədii ədəbiyyatdan istifadə etmək üçün geniş imkanlar açır.

İngilis dilinin tədrisi işində dilin aspektləri biri digərini tamamlayır. Tələffüz bölməsi fonetik materialın düzgün oxunuşunu nəzərdə tutursa, leksika bölməsi oxunan sözləri nəzərdə tutur. Qrammatika bölməsi isə bunların hər ikisinin köməyi ilə cümlə düzəldib ünsiyyət yaratmağı nəzərdə tutur. Qrammatik material son vaxtlar ayrıca verilmir və onun izahatına ayrıca vaxt sərf etmək mümkün deyildir. Bu materiallar dildə kompleks şəkildə tədris olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik material dilin təlimində qarşıya məqsəd kimi qoyulur, o bir əlavə vəsait xarakteri daşıyır. Tələbələrin ingilis dilində praktik olaraq danışımlarına qrammatik material kömək edir, daha doğrusu ondan bir ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. Qrammatik material tələbəyə nitqi anlamaq, oxuduğu mətni başa

düşmək üçün verdişləri aşılayır. Elə buna görə də ingilis dilinin tədrisində qrammatik materialın tədrisinin xüsusi yeri və xüsusi əhəmiyyəti vardır. Tələbələrin ingilis dilində praktik olaraq danışımlarına qrammatik material köməklik edir, daha doğrusu ondan bir ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur.

Qrammatik materialın tədrisində feilin zaman formalarına, əvəzlilərin formalarına, artikl və s. diqqət verilməlidir. Bu əsasən morfoloji materiallardan ibarətdir, çünki sintaksis nümunə cümlələr vasitəsilə öyrədilir. Qrammatik materialı tələbələrə şüurlu mənimsətmək lazımdır. Tələbələr materialın şüurlu öyrənmədikdə onu onu tez unudur, cümlə qurmaqda çətinlik çəkir. Materialı şüurlu öyrətmək üçün onu misallarla izah etmək lazımdır. Tələbənin verilən qaydanı başa düşüb- düşməməsini yoxlamaq, ona ona misal söyləmək lazımdır. Tələbə öyrəndiyi qaydaya aid olaraq misal söylədikdə onun fikri fikri fəaliyyəti hərəkətdə olur, o, düşünür. Tələbəni düşündürmək, onu fikir söyləməyə təhrik etmək metodikada əsas prinsiplərdən biri sayılır. Müasir dərs tələb edir ki, tələbə oxuduqdan sonra nəticə çıxarsın, oxuduqca haqqında fikir söyləyə bilsin. Qrammatik materiallara cümlə və mətn daxilində rast gəldikdə ona aid izahat işi aparmaq lazımdır ki, tələbələr ingilis dilini ikinci dil kimi öyrənsinlər (ana dili, ingilis dili).

“Vasitəli və vasitəsiz nitq”ingilis dili qrammatikasının çətin və eləcə də dil öyrənənlər üçün ən lazımlı sahələrindən biridir. Məlum olduğu kimi insanlar həm şifahi, həm də yazılı nitqdə başqasının nitqindən, xüsusən vasitəli nitqdən geniş istifadə edirlər. Bu qrammatik hadisə ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan və İngilis dillərində müəyyən fərqli çətinliklər mövcuddur ki, bunlar da materialın tələbələr və orta məktəb şagirdləri tərəfindən mükəmməl mənimsənilməsinə və nitq fəaliyyətində işlədilməsinə çətinliklər törədir.

Vasitəsiz nitq.

İngilis dilində özgə nitqin üç forması vardır:

1. Vasitəsiz nitq (Direct speech); 2. Vasitəli nitq (indirect speech); 3. Yarı vasitəsiz nitq (Represented speech)

Vasitəsiz nitq dildə, xüsusilə də ədəbiyyatda özgə nitqinin ən çox işlənən formalarından biridir.

Birisinin sözləri olduğu kimi, heç bir dəyişiklik edilmədən verilsə, buna vasitəsiz nitq deyilir. Vasitəsiz nitq iki hissədən ibarətdir və hər ikisi birlikdə bir sintaktik vahid təşkil edir. Bunun aparıcı hissəsi müəllimin sözü, başqasının sözləri isə vasitəsiz nitq adlanır. Şifahi nitqdə müəllifin sözü başqasının nitqindən fasilə ilə ayrılır və həmin nitq müəllifin sözünə nisbətən yüksək informasiya ilə tələffüz olunur.

İngilis dilində yazıda başqasının nitqi həmişə dırnaq arasında yazılır. Müəllifin sözləri isə başqasının nitqindən əvvəl, sonra və ortada da gələ bilər və eyni zamanda vasitəsiz nitqi iki hissəyə ayıra bilər.

Vasitəsiz nitqdə durğu işarələri

1. Vasitəsiz nitqdə işarələrinin xüsusiyyətinə görə İngilis və Azərbaycan dillərində bir sıra fərqli cəhətlər vardır:

Məsələn:

He said: “I have never been such a nice place” O dedi: “Mən belə gözəl yerdə heç vaxt olmamışam”

2. İngilis dilində müəllifin sözündən əvvəl gələn vasitəsiz nitqdən sonra cümlənin növündən aslı olaraq vergül, sual və ya nida işarəsi qoyulur. Azərbaycan dilində bu durğu işarələri ilə yanaşı tire də işlədilir.

Məsələn:

“Do you speak to him?”
“Ann asked anxiously”

- Siz onunla danışırırsınız mı? – deyə Anna narahatlıqla soruşdu.

“It's a very strange picture?”
He replied

3. Əgər vasitəsiz nitq müəllifin sözü ilə iki hissəyə bölünərsə, vasitəsiz nitqin birinci hissəsindən sonra, ikinci hissəsindən əvvəl vergül qoyulur, yəni müəllifin sözü hər iki tərəfdən vergüllə ayrılır. Azərbaycan dilində isə vergüldən əlavə tire də işlədilir.

Məsələn:

“Let us go? Said Heleu to me? Or I shall kill this man” - Gəlin gedək,- Helen mənə dedi – yoxsa mən bu adamı öldürəcəm.

4. Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərinin arasında gələrsə, hər iki tərəfdən vergüllə ayrılır.

Məsələn:

“ Shoving him into the room? “My aunt will come insome minutes,” said the girl. Qız onu otağa dəvət edərək, xalam bir neçə dəqiqədən sonra gələr, - dedi

Verilmiş misal nümunələri şagirdlərin marağını artırır, qənaət etməsinə və mövzunun tez mənimsəməsinə köməklik edir.

Vasitəli nitq.

Bəzən müəllif başqasının nitqinin məzmununu saxlamaqla onu qrammatik və üslubi cəhətdən dəyişdirir və öz nitqi ilə birlikdə işlədir ki, buna da vasitəli nitq deyilir. Vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirərkən cümlədə bir sıra sintaktik və morfoloji dəyişikliklər baş verir:

1. Vasitəli nitqdə dırnaqlar atılır və müəllifin sözü ilə başqasının nitqi arasında müxtəlif bağlayıcılar işlənir.

2. Vasitəsiz nitqdə müəllifin sözü cümlənin müxtəlif yerlərindən, vasitəli nitqdə isə yalnız cümlənin əvvəlində gəlir.

3. İngilis dilində vasitəli nitqdə yaxınlıq bildirən formaları uzaqlıq bildirən zaman formaları ilə əvəz edilir.

4. Vasitəsiz nitqdə işlənən, adətən yaxınlıq bildirən zaman və yer zərfləri vasitəli nitqdə uzaqlıq bildirən zərflərlə əvəz edilir.

Nəqli cümlədən ibarət vasitəsiz nitqin vasitəli nitqə çevrilməsi.

İngilis dilində nəqli cümlədən ibarət vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirdikdə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə alınır və müəllifin sözü baş, başqasının nitqi isə budaq cümlə olur. Baş cümlə ilə budaq cümlə arasında “that” bağlayıcısı işlənir. Bu, Azərbaycan dilində “ki” bağlayıcısı kimi tərcümə edilir. Lakin Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində “that” bağlayıcısı cümlədə buraxıla da bilər. “That” bağlayıcısından sonra vergül işlənmir.

Məsələn:

She says, “I want to be a teacher” – O deyir: “ Mən müəllim olmaq istəyirəm”.

She says (that) she wants to be a teacher – O deyir ki, müəllim olmaq istəyir.

He says to his friend? I want to be a sailor –O, dostuna deyir : “Mən dənizçi olmaq istəyirəm”.

He tells his friend that he wants to be a sailor – O, dostuna deyir ki, dənizçi olmaq istəyir.

Vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirmək qaydaları.

(Rules for changing from direct into indirect speech)

Nəqli cümlədən ibarət olan vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirərkən aşağıdakı dəyişiklik baş verir:

1. Vasitəsiz nitqin əlamətlərindən olan dırnaqlar atılır, vasitəsiz nitq tamamlanır budaq cümləyə çevrilir və “that” ilə baş cümləyə bağlanır, məsələn:

“I don’t understand,” said Jack. Jack said that she didn’t understand.

Mr. Games entered and said: “He is to go into the parlour”

Mr. Games entered and said that he was to go into the parlour.

“I shall be here at eleven,” said Denty. Denty said that he would be there at eleven

2. Şəxs əvəzlilikləri ümumi mənaya müvafiq olaraq dəyişir, məsələn:

“I don’t like bad Mainers,” said Mrs. Paul. Mrs, Paul said that she didn’t like Mauners. “I’ll go immediately” said Paul. Paul said that she want go immediately.

3. İndiki zamanın davamedici forması keçmiş zamanın davamedici forması ilə əvəz olunur, məsələn:

He said, “I am preparing my lessons”.

He said: “I have been working for two hours”

He said that he had been working for two hours.

İkidillik şəraitində qrammatikanın öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, iki dilin hər birinin özünəməxsus çətinliyi vardır.

Məlum olduğu kimi insanlar həm şifahi, həm də yazılı nitqdə başqasının nitqindən, xüsusən vasitəli nitqdən geniş istifadə edirlər. Elə ona görə də “vasitəli və vasitəsin nitq” ingilis dili qrammatikasının çətin və eləcə də dil öyrənənlər üçün ən lazımlı sahələrindən biridir.

Bu qrammatik hadisə ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan və İngilis dillərində müəyyən fərqli çətinliklər mövcuddur ki, bunlar da materialın tələbələr və orta məktəb şagirdləri tərəfindən mükəmməl mənimsənilməsinə və nitq fəaliyyətində işlədilməsinə çətinliklər törədir.

Ədəbiyyat

1. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку. Мутарджим, 2001, с.65
2. Соколова М.А. English Phonetics. М. 1996, p.96
3. Основы методики преподавания иностранных языков. Под. Ред. В.А.Вухбиндера. К. 1986, с.102
4. Армандо Балтри. Reading in a Foreign Language. 1983. P.20-34
5. Н.И.Кездр. Методика обучения иностранного языка в средней школе. М.1982, с.15-21
6. O.Musayev. İngilis dilinin qrammatikası.

Summary

Kazimova Malahat
Lankaran State University

On direct and indirect speech in teaching English

Teaching Direct and indirect speech in English language in this article. Some aspects of this grammar material are shown and important roles are discussed here.

Резюме
Кязимова Малахат
Лянкяранский государственный университет

Обучение прямой и косвенной речи в преподавании английского языка.

В статье рассматривается обучение прямой и косвенной речи на английском языке. С этой целью анализированы некоторые аспекты и факторы обучения грамматического материала. Для усвоения заданий учащимися преподавателям рекомендуется больше использовать письменные и устные задания.

Kərimli Samir,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sumqayıt Dövlət Universiteti
fateh99@list.ru

Qafqaz İslam Ordusunun Bakını azad etməsi

Annotasiya: 1918-ci ildə I Dünya müharibəsinin başa çatmasına doğru Qafqaz cəbhəsindən geri dönen rus ordusunun əsasən erməni millətindən olan əsgərləri Bakıya toplanırdı. Bolşevik ideologiyasına qoşulan erməni əsgərləri Bakı Sovetinin rəhbərliyi altında nəinki Bakı şəhərində, o cümlədən Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində xalqımıza qarşı soyqırım siyasətini yeridirdilər. 1918-ci ilin iyun ayında Osmanlı dövlətindən Nuru paşanın başçılığı altında yardıma gələn Qafqaz İslam Ordusunun fədakar səyləri nəticəsində düşmən qüvvələr Azərbaycandan qovuldu.

Açar sözlər: Qafqaz İslam Ordusu, Bakı Soveti, Zaqafqaziya Seymi, Osmanlı imperiyası

Ключевые слова: Кавказская исламская армия, Бакинский Совет, Закавказский сейм, Османская империя.

Key words: Caucasian Islamic Army, Baku Council, Transcaucasian Seim, Ottoman Empire.

1917-ci ilin fevral ayında Petroqradda baş verən dəyişikliklər – monarxiyanın devrilməsi Rusiyanın müstəmləkə ucqarlarında, o cümlədən Cənubi Qafqazda da öz əks-sədasını verdi. 1917-ci il martın 5-də bölgənin ən iri sənaye şəhəri Bakıda yeni hökuməti müdafiə edən İctimai Təşkilatlar Şurası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil olundu. Martın 7-də Bakı fəhlə deputatları Soveti yaradıldı[3].

Fevral inqilabından sonra leqal fəaliyyətə başlayan “Musavat” partiyasının əhali arasında nüfuzu artmaqda idi. 1917-ci ilin oktyabrında Bakı sovetinə keçirilən seçkilərdə o, bolşeviklərə nisbətən 2,5, daşnaklara nisbətən isə 18 dəfə çox səs almışdı. Bundan qorxuya düşən digər partiyalar, xüsusən bolşeviklər və daşnaklar “Müsavat”a qarşı vahid cəbhə yaratdılar [3].

Rusiyada oktyabr çevrilişindən sonra Bakı Sovetində çoxluq təşkil edən bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldılar. Onlar Bakını Cənubi Qafqazda inqilabla əksinqilab arasında mübarizə dayağı elan etdilər. Başda Stepan Şaumyan olmaqla Bakı Soveti Qırmızı

Qvardiya dəstələri yaratdı. Dünya müharibəsi cəbhələrindən qayıdan 5 min əsgəri qvardiya sıralarına götürdülər. Beləliklə, 10-12 minlik ordu təşkil edildi. Onların da 70 faizini ermənilər təşkil edirdi. Bütün bu qüvvələr “əksinqilabi qüvvə” kimi qələmə verilən “Müsavat”a, müsəlmanlara, azərbaycanlılara qarşı çevrilmişdi. Bunun üçün bəhanə olaraq “Evelina” münəqişəsi törədildi. Bakı Soveti min cür şayiələrə əsaslanaraq müsəlman alayı zabitlərini Lənkərana aparan “Evelina” gəmisinin tərkiləşdirilməsini tələb etdi və onu həyata keçirdi. Bu, şəhərin müsəlman əhalisini həyəcana gətirdi. Onlar silahların qaytarılmasını tələb etdilər və 1918-ci il 30 mart–1 aprelə Bakıda azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı üçün bəhanə yarandı.

Soyqırım nəticəsində təkcə Bakıda 12 mindən çox azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Aprel ayının ilk günlərindən etibarən Şamaxıda, Qubada, Xaçmazda, Göyçayda, Kürdəmirdə, Salyanda, Lənkəranda və b. ərazilərdə də azərbaycanlılara qarşı soyqırımı təşkil olundu, 10 minlərlə adam öldürüldü. Yüzlərlə Azərbaycan kəndi dağıdılıb yandırıldı. Sovet mətbuatında bu “müsavətçilərin antisovet qiyamına qarşı mübarizə” kimi qələmə verilmişdi. Əslində isə bu, bolşeviklərin daşnaklarla birlikdə azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş soyqırımı idi.

Soyqırımın təşkilatçılarından olan S.Şaumyan 1918-ci il aprelin 13-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə göndərdiyi hesabatında yazmışdı: *“Üç gün ərzində - 30, 31 mart və 1 aprelə Bakı şəhərində şiddətli vuruşma olmuşdur. Biz süvari dəstəməzə birinci silahlı hücum cəhdindən bəhanə kimi istifadə etdik və bütün cəbhə boyu hücum keçdik..., bizim 6 min nəfərə yaxın silahlı qüvvələrimiz var idi... “Daşnaksütyun”un da 3-4 min nəfərlik milli hissələri var idi ki, bunlar da bizim ixtiyarımızda idi. Milli hissələrin (daşnak hissələrinin) iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri vermişdi, lakin buna yol verməmək mümkün deyildi, biz bilərəkdən buna yol verirdik”* [6, s.281].

Bolşevik-daşnak güruhu mart soyqırımını “inqilabın əksinqilab üzərində qələbəsi” kimi mənalandırırdı. Mart hadisələrindən sonra müvəqqəti üstünlük əldə edən Bakı Soveti şəhərdə idarəçiliyi öz əlinə aldı. O, anti-azərbaycan siyasətini gücləndirdi. V.Avakyan Bakı və ətraf rayonların yeni komendantı təyin edildi. Erməni Milli Şurasından başqa bütün digər Milli Şuralar qadağan olundu. Bakı Şəhər Duması buraxıldı. 1918-ci il aprelin 25-də tarix ədəbiyyatında Bakı Kommunası adlandırılan Bakı Xalq Komissarları Soveti yaradıldı. Onun tərkibində əsas yeri qeyri millətlərin, xüsusən ermənilərin nümayəndələri tuturdu, sədr və xarici işlər komissarı Şaumyan, Xalq hərbi və dəniz Komissarı Korqanov (Korqanyan), Ədliyyə Komissarı A.B.Korenyan (Qabrielyan) və b. idilər. BXKS-nin rəhbərliyinə Z.Avetisyan, Ter-Qabrielyan, Kostandyan, Osipyan, Əmiryan, Ter-Saakyan, Nuricanyan və b. da daxil idilər. Məhz buna görə də daşnak Ermənistanının o zamankı liderlərindən olan A.Xatisov (Xatisyan) Bakı Xalq Komissarları Sovetini “erməni sovet hökuməti” adlandırmışdı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin tərkibinə azərbaycanlılardan ancaq N.Nərimanov, M.H.Vəzirov və M.Əzizbəyov daxil edilmişdi [6, s.288].

Bakı Xalq Komissarları Soveti 1918-ci il aprelin 28-də mart soyqırımında mühüm rol oynamış erməni hərbi hissələrini “Beynəlmiləl dəstələr” adı altında Qırmızı Qvardiyanın tərkibinə daxil etmişdi. 18 minlik Kommuna ordusunun 13 min nəfərini, zabitlərin isə demək olar ki, əksəriyyətini ermənilər təşkil edirdi. Deməli, Bakı XKS Azərbaycan üçün yad bir siyasi qurum idi. O, tamamilə anti-azərbaycan siyasəti yürüdü. Bakı XKS, o zaman fəaliyyətdə olan əsil milli hökumət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini ləğv etmək, Bakını, Azərbaycanı Sovet Rusiyasının tərkibinə qatmaq siyasəti yürüdü. Onun Azərbaycanda milli sosial bazası yox idi.

1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti Gürcüstanın təzyiqi qarşısında Tiflisdən Gəncəyə köçdü. Bu dövrə Azərbaycanın yardımına gələn Osmanlı dövlətinin hərbi birləşmələrindən təşkil olunan Qafqaz İslam Ordusu Bakı Xalq Komissarları Sovetinin Gəncəyə doğru hücumu başlayan silahlı birləşmələrinin qarşısını aldı. 27 iyun – 01 iyul tarixlərində erməni-daşnak-bolşevik qüvvələri həlledici döyüşdə Göyçay qəzasının Qaraməryam kəndi istiqamətində darmadağın edildi.

Qafqaz İslam Ordusunun sarsıdıcı zərbələrindən özünə gələ bilməyən Bakı Xalq Komissarları Soveti 1918-ci ilin 31 iyulunda fəaliyyətini dayandırdı. Bakı bu dəfə digər işğalçı rejimin - Mərkəzi Xəzər (Sentrokaspi) Diktaturasının nəzarəti altına keçdi [2, s.104]. Diktatura 5 nəfər diktatordan ibarət idi. Diktaturaya daxil olan əsas şəxslər Xəzər donanmasından H.Tuşov (diktatorlardan biri), Peçenkin, M.Tyuşkov, Buşev, Lemley (diktatorlardan biri), Yermakov (diktatorlardan biri), eserlərdən Lev Umanski, Abram Veluns (diktatorlardan biri), menşeviklərdən Qriqori Ayolla, M.Sadovski, daşnaklardan A.Arakelyan və S.Məlik-Elçiyən idi. Bu hökumətin tərkibində, əvvəlkilərdə olduğu kimi, bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi.

Sentrokaspi dikturası mövcudluğunun ilk günlərində bütün diqqətini müharibəyə yönəlmişdi. Diktatura hakimiyyətinin elə ilk günündə xalqa etdiyi müraciətdə Bakının əldə saxlanılmasının vacibliyi xüsusi olaraq vurğulanmışdı. Diktaturanın ali baş komandanı polkovnik Biçeraxov təyin olunmuşdu.

Tezliklə, Sentrokaspi hökuməti ingilislərdən hərbi kömək istəmiş və bu xahiş yerinə yetirilmişdi. Əlbəttə, bu, belə də olmalı idi. Çünki ingilislərin özləri də Bakıya can atırdılar. Bakını işğal etməklə Britaniya imperializminin ən mühüm məqsədi həyata keçmiş olurdu. Bu məqsəd Bakı nefti idi. 1918-ci il avqustun 4-də polkovnik Stokson başda olmaqla Britaniya ordusunun bir qrupu Bakıya gəldi. O zaman Bakıda ingilislərin bütün hərbi qüvvəsi təqribən 1,5 min əsgər və zabıtdən ibarət olmuşdur [1, s.167].

Avqustun 17-də Bakıya gələn general Lionel Denstervil avqustun 19-da Erməni Milli Şurasının 10 nəfər üzvü və eyni zamanda Sentrokaspi hökumətinin hərbi naziri general, erməni Baqratuni ilə də görüşdü.

Denstervilin öz xatirələrində Stepan Şaumyan haqqında dedikləri də maraqlıdır. O yazırdı ki, yaddan çıxartmaq olmaz ki, Bakı bolşeviklərinin lideri Şaumyanın özü erməni idi, lakin o, bizim əleyhimizə erməni kimi deyil, bolşevik kimi çıxış etmişdi. Buradan görüldüyü kimi Stepan Şaumyan erməni olmaqla ingilis qoşunlarının Bakıya gəlməsini və türk qoşunlarının hücumunun qarşısının alınmasını istəmişdi. Bu istəyi, Daşnaksütyun, Erməni Milli Şurası, o cümlədən Bakı və Bakı ətrafı qəzalarda vəhşiliklər törədən və bu cinayətkar əməllərinə görə türklər qarşısında cavab verməli olacaqlarını yaxşı başa düşən erməni quldur dəstələri arzulamışdı.

Avqustun 1-də türk ordusu Bakıya doğru yeni hücum təşkil etdi. Sentrokaspi diktaturasının silahlı dəstələrinin müdafiə qabiliyyəti aşağı olduğundan tutduqları mövqelərini qoruyub saxlaya bilmədilər. Avqustun 5-də türk hərbi hissələri Qurd Qapısı tərəfdən şəhərə daxil oldu və Badamdar hündürlüyünü ələ keçirdilər. İngilislərin Bakıya gəlməsi də ermənilərə kömək edə bilmədi. Birləşmiş Azərbaycan-Türk ordusu düşmənlə ağır döyüşlər apararaq, Bakıya doğru irəliləməyi bacardı.

Artıq insan tələfatına yol verməmək üçün 1918-ci il avqustun 3-də Osmanlı ordusunun Şərq cəbhəsinin komandiri Mürsəl Paşa düşmən tərəfə məktub göndərərək, onların təslim olmasını təklif etdi. Eyni zamanda dini baxışlarından asılı olmayaraq bütün əhalinin təhlükəsizliyinə təminat verdi. Lakin bu humanist təklifdən Daşnaksütyun

partiyasının Mərkəzi Komitəsi, Bakı Erməni Milli Şurası, Sentrokaspi diktaturası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi imtina etdi.

Avqustun 16-da isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Naziri M.H.Hacinski Bakı Erməni Milli Şurasına məktub yazaraq Bakı məsələsini sülh yolu ilə həll etməyi təklif etdi [5, s.58]. Lakin ermənilər bu məktuba cavab vermədilər. Bu dövrdə onların əsas məqsədi Bakını təhvil verməmək, hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq və azərbaycanlılara qarşı öz təcavüzkar siyasətlərini davam etdirmək idi. Ermənilər geri çəkilməyə, yalnız Bakıda deyil, eləcə də, Azərbaycanın başqa qəzalarında da (Sentrokaspi diktaturasının nəzarəti altında olan yerlərdə) qırğınları davam etdirirdilər.

Diktatura dövründə ermənilərin Bakıda törətdikləri özbaşınalıq haqqında arxivlərdə tutarlı faktlar var. Məsələn, Keşlə kəndinin əhalisinin 1918-ci il avqustun 27-də ayrı-ayrı erməni silahlı dəstələrinin özbaşınalığından Mərkəzi hökumətə şikayətində göstərilir ki, erməni dəstələri silah axtarmaq adı altında azərbaycanlıların yaşadığı evlərə soxularaq onlara məxsus qiymətli əşyaları qarət etmişdilər.

Sentyabrın 13-14-də türk ordusu Bakı şəhərinə hərbi təzyiqini davam etdirirdi. Sentrokaspi diktaturasının orqanı olan "Bülleten" in 13 sentyabr tarixli 37-ci sayında diktaturanın Ordu və Donanma komandanı Dokuçayevin müraciəti dərc olundu. Müraciətdə o, müsəlman əhalisini Bakı şəhərinin müdafiəçilərinə qoşulmağa, yaxud heç olmasa, iki dövlət arasında gedən müharibədə bitərəf mövqedə durmağa çağırırdı [3]. Lakin bütün bunların heç bir əhəmiyyəti yox idi. Çünki Bakıda qurulan Sentrokaspi hökuməti Azərbaycan xalqına yad idi. Xalq heç vaxt türk əsgərlərinə silah qaldırmazdı. Digər tərəfdən, Azərbaycan xalqı həm bolşeviklərin, həm də Sentrokaspi diktaturasının hakimiyyəti dövründə faciələr görmüşdü.

Türk-İslam ordusunun hücumu nəticəsində şəhərin müdafiəsinin qeyri-mümkün olduğunu gören ingilis komandanlığı tələsik Bakını tərk etdi. Sentyabrın 14-də general Denstervil öz ordusunun qalıqları ilə gəmilərlə Ənzəliyə qayıtdı. Onların ardınca general Baqratuninin komandanlığı altında olan erməni hərbi hissələri Bakıdan qaçaraq Ənzəliyə getdilər [6, s.24]. Ermənilər türk-Azərbaycan ordusunun hücumu qarşısından qaçarkən Bakının Sabunçu, Zəbrət, Buzovna, Ramana kəndlərini qarət etməkdən və həmin kəndlərin dinc sakinlərini öldürməkdən belə çəkinməmişdilər.

1918-ci il sentyabrın 15-də Osmanlı orduları Azərbaycanın mövcud əsgərləri və könüllü dəstələri ilə birlikdə Bakını erməni və rus əsgərlərindən azad etdi. Bu hərbi zəfər nəticəsində Osmanlı dövləti azərbaycanlıları tamamilə məhv olmaqdan qurtarmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Osmanlı dövlətinin yaxından köməyi ilə paytaxtını əldə etmiş oldu [7, s.31]. 1918-ci il sentyabrın 17-də, başda F.X.Xoyski olmaqla, Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdükdən sonra torpaqlarımızın bir hissəsində ermənilərin özbaşınalığına, dinc azərbaycanlılara qarşı soyqırımını siyasətinə son qoymuşdu.

"Sovet hakimiyyəti" qurmaq adı altında ermənilər, bolşevik-sovet və Sentrokaspi hakimiyyətinin himayəsindən istifadə edərək, gələcəkdə "Böyük Ermənistan" dövlətini yaratmaq üçün azərbaycanlılara qarşı öz məkrli siyasətlərini davam etdirmişlər. Bu siyasətin nəticəsində, minlərlə dinc azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, evləri qarət olunub yandırılmış və öz ata-baba torpaqlarından didərgin salınmışlar. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindəki tarixi abidələr məhv edilmişdi. Bütün bu törədilən cinayətlərə görə ermənilər heç bir məsuliyyət daşımamış və əksinə, RSFSR XKS, Bakı Soveti və Sentrokaspi diktaturası tərəfindən müdafiə edilmişlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, Vcild.Bakı: Elm, 1973, 672 s.
2. Əzimov H.Ə. Azərbaycan qəzalarında Sovetlər (1917-1918-ci illər). Bakı: Elm, 1971, 186 s.
3. Məmmədova L. Azərbaycanda erməni siyasi təşkilatlarının xəyanəti. "Respublika" qəz., Bakı, 2004, 17 mart.
4. Мансуров А. Б. Белые пятна истории и перестройка. Баку: Язычы, 1990, 224 с.
5. Маккарти Дж, Маккарти К. Тюрки и Армяне. Баку:Азернешр, 1996, 158 с.
6. Наджафов Б. А. Лицо Врага. История Армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX века. Часть вторая. Баку: Шарг-Гарб,1994, 336 с.
7. Раевский А. С. Английская интервенция и Мусаватское правительство (истории интервенции и контрреволюции в Азербайджане). Баку: Красный Восток, 1927, 191 с.

Резюме

Керимли Самир

Сумгаитский государственный университет

Освобождение Баку Кавказской Исламской Армией

Азербайджанская Демократическая Республика, которая провозгласила всему миру свое существование 28 мая 1918 года, в течение 23 месяцев добилась значительных успехов в жизни нашего народа. Самым главным достижением было сохранение территориальной целостности Республики, освобождение оккупированных земель. В первые месяцы провозглашения и существования Азербайджанской Демократической Республики большая часть наших земель, в том числе Баку, находилась под контролем Бакинского Совета народных комиссаров. Благодаря Кавказской исламской армии, созданной с помощью Османской империи, не только были освобождены наши земли, но и был положен конец существованию Бакинского Совета народных комиссаров.

Resume

Samir Karimli

Sumgait State University

The liberation of Baku by Caucasian Islamic Army

The Azerbaijani Democratic Republic, which proclaimed its existence to the whole world on May 28, 1918, achieved significant successes in the life of our people within 23 months. The most important achievement was the preservation of the territorial integrity of the Republic, the liberation of the occupied lands. In the first months of the proclamation and existence of the Democratic Republic of Azerbaijan, most of our lands, including Baku, were under the control of the Baku Council of People's Commissars. Thanks to the Caucasian Islamic army, created with the help of the Ottoman Empire, our lands were not only liberated, but the existence of the Baku Council of People's Commissars was put an end.

Mehdiyeva Aysel,
dissertant
Lankaran Dövlət Universiteti
mysel.lsu@yahoo.com

Dilçilik tədqiqatlarında metaforalara müxtəlif yanaşmalar haqqında

Annotasiya: Dildə metafora hadisəsinin və metaforikləşmənin araşdırılması hər zaman aktual olmuşdur. Çünki metafora təfəkkürlə dilin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Azərbaycan və ingilis dillərində metaforalar haqqında tarixən müxtəlif tədqiqatlar yazılmış, dilçilikdə metafora ilə bağlı ənənəvi və müasir nəzəriyyələr meydana gəlmiş, ayrı-ayrı dillərin metaforik sisteminin konseptual əsasları araşdırılmışdır. Müxtəlif dillərdə metaforanın tədqiqinin müqayisəli öyrənilməsi perspektivli, lakin çətin məsələdir. Bu damüqayisə olunan dillərin müxtəlif tipoloji xüsusiyyətlərə malik olmasından və dilçilikdə bu məsələnin həlli dərəcəsindən asılıdır.

Açar sözlər: metafora, konseptuallıq, köçürmə, müqayisə, oxşarlıq, məcazi mənə.

Key words: metaphor, conceptuality, transference, comparison, similarity, figurative meaning.

Ключевые слова: метафора, концептуальность, передача, сравнение, сходство, переносный смысл.

Dilçilikdə sözün mənasını, həmin mənanın dəyişməsinə semasiologiya öyrənir. Semasiologiya dilin leksik-semantik sistemini və həmin sistemin ünsürü olan sözün daxili qanunauyğunluğunu, mənaca genişlənmə və ya daralma səbəblərini, mənə qruplarını, semantik variantlarını, sözlərin birləşmə xüsusiyyətlərini öyrənir. Burada əsas məsələ sözün mənası və onun forması arasındakı əlaqə, bir sözün mənaca başqa sözlərlə bağlılığı, mənə və məfhum arasındakı münasibətidir. Dildə işlədilən sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənada işləyə bilər. Bu iki mənə arasında müəyyən əlaqənin mövcudluğuna görə söz özünün həqiqi mənasına əsasən məcazi mənada işlədir, buradan da yeni mənə çalarları yarada bilər. Sözlərin məcazi mənada işlədilməsinin bir şəkli də metaforadır.

Bildiyimiz kimi, əksər insanlara görə metafora şair, yazıçı, başqa sözlə, yaradıcı insanlar üçün bir vasitədir. Çox az insan bizim metaforik ifadələrdən gündəlik nitqimizdə istifadə etdiyimizdən xəbərdardır. Bu, hər kəsin bu haqda nə düşündüyü fikrindən daha çox asılıdır. Corc Lakof və Mark Conson 1980-ci ildə yazdıqları məşhur "Metaphors we live by" ("Yaşadığımız metaforalar") əsəri ilə metaforalara hər zaman hər yerdə işləyə bilməsini iddia edərək konseptual metafora nəzəriyyəsini ilk olaraq ortaya qoydular. Metaforaya koqnitiv yanaşmanı sərgiləyən həmin nəzəriyyəyə qədər metaforalara müxtəlif yanaşmalar olmuş, onlar haqqında xeyli yazılmış və ya deyilmiş fikirlər mövcud olmuşdur.

Hər şeydən öncə, metaforalar haqqında bədii dilin ifadə vasitəsi olmaqla çoxlu təriflər vardır. Ən çox yayılan tərif belədir: metafora kimi, bənzər tipli müqayisə bildirən sözlərdən istifadə etmədən birbaşa müqayisə yolu ilə köçürmə deməkdir. [11] Metafora haqqında ilk elmi fikir e.ə. IV əsrdə yaşamış qədim yunan filosofu və alimi Aristotelin "Poetika" əsərində qeyd olunmuşdur. Aristotel ilk dəfə olaraq metaforalara elmi şəkildə yanaşaraq onların ətraflı təsvirini vermişdir. O qeyd edirdi ki, metafora bir əşyaya başqa bir əşyanın malik olduğu adın verilməsindən ibarətdir ki, burada köçürmə ya cinsdən növlərə, yaxud növlərdən cinsə qədər, ya da ki növlərdən növlərə qədər ola bilər, daha çox oxşarlıq

zəminində qurulur. [11] İngilis maarifçisi, ədəbi tənqidçisi İ.A.Riçardz daha da irəli getdi. O, dilə metaforalardan danışarkən bu gün də istifadə olunan bir terminologiya gətirdi. Onun fikrincə, metafora mövzu və vasitə adlanan iki termindən ibarətdir. İkincisi, məcazi mənada işlənən termdir və bu iki terminin təməl adlanan əlaqələri vardır. Məşhur Sovet dilçisi, leksikoloqu İ.V.Arnold metaforaya bu izahı vermişdir: metafora oxşarlıq əlaqələndirilməsinə əsaslanan adın köçürülməsidir və beləliklə, bu, əslində gizli bir qarşılaşdırma, yeni müqayisədir. Bu, bir şeyi digərinə bənzədərək sanki digəriymiş kimi istinad edən təsvir üsulunu bizə təqdim edir. Məsələn, hiyləgər adam tülkü kimi adlandırılır. Gördüyümüz kimi, bütün bu izahlar arasında oxşarlıqlar üzərində qurulmuş bir-biriylə bağlı olan iki termindən ibarət ortaq cəhət vardır. Amma onlar dili bəzəməklə metaforaların funksiyalarını da məhdudlaşdırmışlar. [5; s. 130]

Alman dilçisi H.Paul qeyd edir ki, metaforalar oxşarlıq və ya müqayisənin çox müxtəlif növlərinə əsaslanırsa bilər, məsələn, forma oxşarlığına: head of a cabbage-kələmin başı, the teeth of a saw- mişarın dişi. Bu oxşarlıq funksiyaya əsaslanırsa bilər. Köçürülmüş mənə kontekstdən asanlıqla tanınır: the head of the school-məktəbin başçısı, the key to the mystery-sirrin açarı. Oxşarlıq mövqə ilə də daşınıla bilər: foot of a page-səhifənin ayağı. Metaforik köçürmənin çoxsaylı halları zaman və məkan arasındakı oxşarlığa da əsaslanırsa bilər: long distance-long speech-uzun məsafə-uzun çıxış, a short path-a short time-qısa cığır-qısa vaxt.[5; s. 131]

Azərbaycan ədəbi dili zəngin və rəngarəng semantik sistemə malikdir və dilimizin semantik sisteminin öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında böyük vəzifələr qoyur. Semasioloji tədqiqat sahəsində Azərbaycan dilçilərinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də söz və ifadələrin mənalarının dəyişmə səbəblərini müəyyənləşdirmək məsələsini aydınlaşdırmaq olmuşdur. Azərbaycan dilindəki sözlərin mənasının dəyişmə və inkişafını göstərən cəhətlərdən biri də onların məcazi mənada işlənməsidir. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilində də sözlərin məcazi mənada işlənməsi şəkillərindən biri də metaforadır. Azərbaycan dilçiliyində də metaforalara aralarında oxşarlıq olan bəzi yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalar daha çox metaforalara Aristoteldən bu günümüze kimi gəlib çıxan ənənəvi yanaşmalara əsaslanır. Görkəmli Azərbaycan dilçisi Afad Qurbanov "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" kitabında qeyd edir: Əşya və hadisələrin oxşarlığı əsasında yaranan məcazlara metafora deyilir; məsələn:

Səhərdir...Darayır saçlarını gün,
Tərləyir Qafqazın qarlı dağları (S.V.)

Bu misalda günün saçlarını daraması, dağların tərləməsi metaforadır. Çünki günəşin saçları yoxdur, dağ da tərləməyə qabil deyildir. Bunun ikisi də canlılara məxsus əlamətlərdir. Metaforada bu və ya digər əşyanın rəngi, forması, xarakteri, hərəkəti və s. oxşar cəhətləri götürülüb başqasına aid edilə bilər. [3; s. 315]

Afad Qurbanov daha sonra həmin kitabda qeyd edir ki, metaforalardan xüsusən bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Metaforalar vasitəsilə bədii ədəbiyyatın dilində yüksək obrazlılıq yaradılır, bu və ya başqa hadisənin, əşyanın xüsusiyyətləri daha aydın və təsirli ifadə edilir. [3; s. 315] Gördüyümüz kimi, Afad Qurbanov metafora məsələsinə onun bədii ədəbiyyatda, şair və yazıçılar tərəfindən obrazlılığın yaradılması vasitəsi kimi yanaşmış və metaforaların dildəki və nitqdəki daha geniş funksiyası və rolunu gözədən qaçırmışdır.

Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilovun həmmüəllifləri olduğu "Azərbaycan dilinin semasiologiyası" kitabında metafora haqqında daha geniş fikirlərə rast gəlinir. Əsərdə qeyd olunur ki, metafora əşya və hadisənin daxili və xarici bənzərliyinə, habelə əlamətin

bənzərliyinə əsaslanan məna köçürülməsidir. Ən geniş yayılmış bu çoxmənalılıq növündə bənzər əşya və hadisələr eyni sözlə adlanır. Deməli, metafora bənzərlik üzrə məna köçürülməsidir. [4; s. 131] Aşkar şəkildə görünür ki, müəlliflər, alman dilçisi H.Paul kimi qeyd etdiyimiz müəlliflər də metaforanı oxşarlığın müxtəlif növlərinə əsaslanan məna köçürülməsi kimi yanaşırlar. Onlar daha sonra yazırlar:

Metafora xarici aləmin predmet və hadisələri arasındakı bu və ya digər bənzərlik əsasında meydana gəlir. Lakin metaforanın yaranması dildaxili hadisələrlə də əlaqədardır, yəni dilin leksik-semantik sistemində mövcud olan daxili əlaqələrdən asılıdır. [4; s. 133] Buradan görünür ki, müəlliflərin metaforaya yanaşması təkəcə dil məsələsi olaraq göstərilir.

A.M.Babayev “Dilçiliyə giriş” kitabında metaforaya belə təsvir verir: sözlər aid olduğu əşyanın əsas funksiyasına görə başqa əşyalara köçürülür, funksional köçürmədə əşyanın xarici forması deyil, onun daxili məzmunu-vəzifəsi əsas rol oynayır. Məsələn, ayaq sözü insan və ya başqa canlıların dayanmasını təmin edən bədən hissəsidir. Bu funksiyanı başqa əşyalarda da görmək olar. Belə ki mizin, sobanın, şkaflın və s. əşyaların bu funksiyasını yerinə yetirən hissəsinə də ayaq deyilir. [1; s. 301-302] Metaforalar çoxmənalılığın əlamət üzrə keçməsidir ki, burada həm konkret, həm də mücərrəd anlayışlar, yeni mənalar alır. [1; s. 303] Buradan yenə də biz metaforanın məhdudlaşdırılmış ənənəvi təsvirini görə bilirik.

H.Ə.Həsənov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabında sözün həqiqi və məcazi mənaları mövzusunda toxunur, sözlərin metafora yolu ilə də məcazi mənada işlədildiyini qeyd edir. O yazır: sözün məcazi mənasının işlənməsi və onun başa düşülməsi üçün həqiqi məna əsas olmalıdır. Sözü eşidən hər kəs əvvəl onun həqiqi mənasını, sonra məcazi mənasını dərk edir. Məsələn, tülkü sözü müəyyən bir heyvanın adıdır. Bu sözün məcazi mənada işlənməsi (hiyləgərlik) yalnız həqiqi məna əsasında mümkün ola bilər. [2; s. 27]

Biz Azərbaycan dilçiliyində metafora mövzusunda digər yanaşmaları da göstərə bilərik. Lakin Azərbaycan dilçiləri metaforaya şair, yazıçı, ümumiyyətlə, yaradıcı insanlar tərəfindən obrazlılığın yaradılması vasitəsi kimi yanaşır, əksər izahlar arasında oxşarlıq, bir-birini təkrar etmək, müqayisələr üzərində qurulmuş bir-biriylə bağlı olan sözün həqiqi və məcazi mənası arasındakı ortağ cəhəti görürük. Həmin araşdırmaların təhlili göstərir ki, metafora ilə bağlı ənənəvi yanaşmalarda metafora düşüncənin deyil, dilin poetik məsələsi kimi ortaya qoyulur. Ənənəvi yanaşmanı təmsil edən dilçilərin əksəriyyəti metaforaya dili bəzəmək, dildə obrazlılıq yaratmaq vasitəsi kimi yanaşmaqla onun dildəki funksiyalarını və rolunu məhdudlaşdırmışlar.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Corc Lakof və Mark Consonun tədqiqatlarında metaforanın mənası, işlənməsi, funksiyası, rolu geniş şəkildə ortaya qoyulur və sübut edilir ki, metaforalar gündəlik dilimizdə hərtərəfli, zəruridir və hər zaman hər yerdə işləyə bilər. Tədqiqatçılar yazırlar ki, metafora əksər insanlar üçün poetik (bədi) təsəvvür və linqvistik inkişafdır, daha doğrusu, adi dildən daha çox qeyri-adi dil məsələsidir. Bundan əlavə, metafora təkəcə dilin xüsusiyyəti kimi tədqiq olunur, yəni fikir və ya hərəkətdən daha çox söz məsələsidir. Bu səbəbdən əksər insanlar düşünür ki, onlar onlar metafora olmadan da keçinə bilirlər. Amma bizim fikrimizcə, əksinədir, metafora bizim gündəlik həyatımızda təkəcə dildə deyil, fikir və hərəkətlərdə də geniş yayılmışdır. Bizim adi anlayış sistemimiz bizim həm düşünmə, həm də hərəkət edə bilməyimiz baxımından əsaslı olaraq təbiətən metaforikdir (məcazidir).

Bizim fikrimizi idarə edən məhfumlar təkcə zəkamızın məsələsi deyil. Onlar həmçinin bizim gündəlik fəaliyyətimizi ən çox dünyəvi detallara doğru yönəldir. Bizim anlayışlarımız nə qavramağımızı, dünyada necə yolumuzu tapdığımızı, digər insanlarla necə əlaqə qurduğumuzu təşkil edir. Bizim anlayış sistemimiz bizim gündəlik həqiqətləri müəyyənləşdirməyimizdə mərkəzi rol oynayır. Əgər biz bizim anlayış sistemimizin metaforik (məcazi) olması fikrində doğruyuqsa, o zaman bizim düşünmə, yaşama və hər gün nə etmə yolumuz daha çox metafora məsələsidir. [6; s. 3] Onların fikrincə, bizim adi anlayış sistemimiz təbiətən metaforikdir və metaforalar bizim necə qavramağımızı, necə düşünməyimizi və nə etməyimizi təşkil edən koqnitiv strukturudur.

C.Lakof və M.Conson anlayışın metaforikliyi və gündəlik fəaliyyəti təşkil edən bir anlayış olması barədə təsəvvür yaratmaq üçün argument-“mübahisə” anlayışı və “Argument is war-mübahisə müharibədir” konseptual metaforasını nümunə göstərir və bu metaforanın çeşidli ifadələrlə gündəlik dilimizdə əks olunduğunu qeyd edir:

Argument is war. (Mübahisə müharibədir.)

Your claims are indefensible. (Sənin iddiaların müdafiəsizdir.)

He attacked every weak point in my argument. (O, mübahisəmin hər zəif nöqtəsinə hücum etdi.)

His criticisms were right on target. (Onun tənqidləri düz hədəfdə idi.)

I demolished his argument. (Mən onun sübutunu darmadağın etdim.)

I have never won an argument with him. (Mən onunla heç bir mübahisəni udmamışam.)

If you use that strategy, he'll wipe you out. (Əgər sən o strategiyanı istifadə etsən, o, səni silib yox edəcək.)

He shot down all of my arguments. (O, mənim bütün arqumentlərimi məhv etdi.)

Bizim məhz müharibə termini kimi arqumentə yanaşmadığımızı başa düşmək vacibdir. Mübahisə edərkən etdiyimiz çox şeyləri biz qismən müharibə anlayışına uyğun təşkil edirik. Baxmayaraq ki burada fiziki döyüş yoxdur, burada şifahi döyüş var, mübahisənin quruluşu, yəni hücum, müdafiə, əks-hücum və s. bunu əks etdirir. Bu, o mənaya gəlib çıxır ki, “Arqument-mübahisə müharibədir” metaforası bizim bu mədəniyyətin içində yaşadıklarımızdan biridir, bu biz mübahisə edərkən etdiyimiz hərəkətlərdir. [6; s.4] Burada metaforanın mahiyyəti bir şeyi başqa bir şey üzərindən başa düşmək və sınaqdan keçirməkdir.

Corc Lakof və Mark Conson daha sonra yazırlar: İndiyə qədər etdiyimiz ən vacib iddia odur ki, metafora təkcə dil məsələsi, yəni sadəcə söz məsələsi deyildir. Onlar, əksinə, iddia edirlər ki, insanın təfəkkür prosesləri geniş formada metaforikdir. Onlar bununla demək istəyirlər ki, o mənəni verir ki, insanın anlayış (konseptual) sistemi metaforik struktura malikdir və belə müəyyən edilmişdir. Metaforalar linqvistik ifadələr kimi məhz ona görə mümkündür ki, insanın anlayış sistemində metaforalar vardır. [6; s.6]

Beləliklə, ilk dəfə olaraq güclü ənənəvi nəzəriyyənin bütün aspektlərini əlaqəli və sistemə uyğun üsulla dəyişdirən metaforaya yeni baxış 1980-cı ildə “Metaphors we live by” (“Yaşadığımız metaforalar”) adlı tədqiqat əsəri ilə Corc Lakof və Mark Conson tərəfindən ortaya qoyuldu. Onların konsepsiyası metaforanın koqnitiv dil nəzəriyyəsi kimi tanınmaqdadır. Lakof və Conson əminliklə göstərdi ki, metafora həm düşüncəmizə, həm də gündəlik dilimizə geniş formada nüfuz etmişdir. Koqnitiv dilçilik nəzəriyyəsində metafora bir konseptual sahənin digər bir konseptual sahə baxımından başa düşülməsi kimi müəyyənləşdirilir.

Qeyd etməliyik ki, Aristotelin dövründən təxminən 2500 il ərzində əksər tədqiqatçılar metaforaya sadəcə mənası olan bir sözün ikinci bir məna verə biləcəyi bir dil hadisəsi kimi yanaşırdılar. Lakin 20-ci əsrin ortalarından məsələyə yeni yanaşma Corc Lakof və Mark Consonun tədqiqatında özünü göstərdi. Metaforanın empirik tədqiqatı konseptual metafora nəzəriyyəsi kimi tanınaraq metaforanın tədqiqatının əsasında durdu. Son empirik tədqiqatların təsirli antologiyası isə koqnitiv elmlə, nevrologiya, dilçilik, psixologiya, fəlsəfə, ədəbi və mədəni nəzəriyyələr ilə əlaqədardır. Hazırda Zoltan Koveçis [10], Raymond Gibbs [8], Gilles Fokonye və M. Törner kimi bir sıra müasir dilçilər də Lakof və Consonun ideyalarını əsas götürərək metafora məsələsinə aid müxtəlif problemləri konseptual yöndən tədqiq etmişlər və etməkdədirlər.

Ədəbiyyat

1. Babayev A.M.. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992.
2. Həsənov H.Ə.. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988.
3. Qurbanov Afad. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.
4. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979.
5. И.В.Арнольд. Лексикология современного английского языка. Москва, 1973.
6. George Lakoff. The Contemporary Theory of Metaphor. Cambridge University Press, 1992.
7. P.R.Wilkinson. Thesaurus of Traditional English Metaphors. London and New York, 2002.
8. Raymond W. Gibbs. The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought. Cambridge University Press, 2008.
9. Vyvyan Evans and Melanie Green. Cognitive Linguistics: an introduction. Edinburgh University Press, 2006.
10. Zoltan Kövecses. Metaphor. Oxford University Press, 2010.
11. <https://en.wikipedia.org/wiki/Metaphor>.

Resume

Mehdiyeva Aysel
Lankaran State University

Different approaches to metaphors in linguistics

It should be noted that the study of the metaphorical question or metaphorization connected with semasiology as a branch of a language has always been actual. Because metaphor represents the interaction of language with thought. Historical and metaphorical thoughts on Azerbaijani and English have been written, and traditional and contemporary theories and conceptual foundations in metaphorical systems have been studied. Comparative study of metaphor in different languages is a promising but difficult task. This is due to the fact that the comparable languages have different typological features and the degree of solving this issue in linguistics.

Резюме
Мехтиева Айсель
Лянкяранский государственный университет

Различные подходы к метафорам в лингвистике

Следует отметить, что исследование вопросов метафоры или метафоризации, относящиеся к разделу семасиологии языка, всегда были актуальными. Потому что метафора отражает взаимоотношения языка и мышления. В азербайджанском и английском языках исторически были написаны разные мысли о метафорах, проведены исследования по концептуальным основам системы метафоры, традиционной и современной теорий. Исследование сравнительного изучения метафор разных языков перспективно, но и трудно. А это зависит от степени разрешения этих вопросов в языкознании и от типологических особенностей разносистемных языков, которые сравниваются.

Məmmədova Günel,
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
Gunel2017m@gmail.com

Yenilikçi müəllimlərin pedaqoji texnologiyalardan istifadə bacarığı

Annotasiya: Müasir dövrdə interaktivlik, rahatlıq və İKT dəstəklənən mühit günün tələbidir. Tədris prosesində İKT verilən mövzuları öyrənməyə geniş imkan yaradır, çünki o, öyrənenlərə çox modalı kommunikasiya üslubunda fikirlər və məlumatları əldə etməyə, genişləndirməyə, çevirməyə və paylaşmağa imkan verir. Öyrənənə öyrənmə resursları, şagird mərkəzli və əməkdaşlıq prinsiplərini inkişaf etdirməyə, tənqidi düşüncə, yaradıcı düşüncə və problemlərin həlli bacarıqlarını artırmağa kömək edir. Yenilikçi müəllimlərin də yeni təlim metodlarından istifadə etməsi artıq vacib bir məsələ halına gəlmişdir. Pedaqoji texnologiyaların dərsin gedişatına hansı müsbət təsirləri göstərməsi müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: təlim texnologiyaları, təlim metodları, pedaqoji biliklər, təhsil, kommunikativlik.

Key words: educational technology, teaching methods, pedagogical knowledge, education, communication.

Ключевые слова: технологии обучения, методы обучения, педагогические знания, образование, коммуникативность

“Pedaqoji texnologiya” XX əsrin II yarısından etibarən təhsil sisteminə inteqrasiya etmiş termindir. “Pedaqoji texnologiya” sözü yunanca, “techne” incəsənət, “remesto” elm, “logos” isə anlayış, təlim deməkdir. Pedaqoji fəaliyyət pedaqoji ustalıq tələb edir. Pedaqoji ustalıq dedikdə hər bir müəllimin özünəməxsus təlim metodu başa düşülür. Bu metodlar təlimin daha da effektiv olmasına xidmət edir. Lakin müəllim işləyən bütün insanlarda pedaqoji ustalıq eyni dərəcədə ola bilməz və hətta bəzilərdə heç olmaya bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, uzun müddət müəllimlik təcrübəsi olan müəllim belə dərslər səmərəli keçirilməsində müəyyən çətinliklər yaşayır. Uzun illər boyu istifadə edilən ənənəvi təlim metodu artıq təhsildə keyfiyyəti təmin edə bilmir. Belə ki, zamanın tələbinə uyğun olaraq dərslərdə istifadə olunan metodlar daha da modernləşdirilməli və müasir texnologiyaların istifadəsi təlim sistemində daxil edilməlidir. Müəyyən edilmişdir ki, fəal təlim metodları ilə dərslər keçən müəllimin keyfiyyət göstəricisi, ənənəvi təlim metodu ilə dərslər keçən müəllimin göstəricilərindən daha yüksəkdir.

Amerika professoru Li Şulmanın tədqiqatlarında bildirilir ki, son zamanlarda nəyi tədris etdiyindən çox necə tədris etdiyini önəmli hesab edir [3]. Belə ki ənənəvi təlim metodlarından istifadə edən müəllimlər tələbələrin diqqətini cəlb etməkdə, onlara informasiyanın tam verilməsində çətinliklərlə qarşılaşırlar. Li Şulman qeyd edir ki hansı fənni tədris etməsindən asılı olmayaraq müəllim pedaqoji biliklərə sahib olmalıdır. 1986-cı ildən etibarən Şulmanın tərtib etdiyi proqrama əsasən müasir texnologiyalar təlim prosesində istifadə edilməyə başlandı. Bununla ənənəvi təlim metodundan müasir təlim metodları ilə təlimin təşkili dövrünə keçid başlandı. Onun fikrincə, müəllim üç əsas biliyə yiyələnəlməlidir: *baza biliklər, pedaqoji və texnoloji biliklər*. Baza biliklər müəllimin tədris etdiyi fənnə aid sahib olduğu elmi biliklərdir. Pedaqoji biliklər isə müəllimin sahib olduğu bilikləri tələbələrə tədris etmək üçün lazım olan yeni təlim metodlarıdır. Müəllim tədris edəcəyi mövzunu əvvəlcədən araşdırmalı və dərslərin gedişatını qurmalıdır. O, əvvəlcədən müəyyən etməlidir ki hansı metoddan istifadə edəcək. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün mövzuları eyni metodla keçmək də dərslərin keyfiyyətinə təsir göstərir. Belə ki, yeni təlim metodundan istifadə etsəniz belə, daima eyni üsuldən istifadə etməyiniz öyrənmələrin diqqətinin yayınmasına və dərslərin keyfiyyətinin azalmasına səbəb ola bilər [7]. Texnoloji biliklər isə müəllimin pedaqoji biliyini tələbəyə öyrətməsi üçün lazım olan bacarıqlardır. Bu bacarıqlara müasir təlim texnologiyalardan istifadə daxil edilir. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərinə kimi dərslər prosesində ənənəvi təlim metodundan istifadə olunurdu. Bu zaman tələbənin yeni bilikləri toplamaq üçün yeganə mənbə yalnız müəllim idi. Buna görə də tələbənin diqqətini yeni biliklərə cəlb etmək çətin deyildi. Ətrafımıza nəzər yetirdikdə hər şeyin sürətli şəkildə dəyişdiyinin şahidi oluruq. Ənənəvi təlim metodu yaddaşa əsaslanırdı və tələbə yalnız eşitdiklərini qeyd etməklə yeni bilikləri qavramağa çalışırdılar. İndi isə tələbələr müəllimi dinləməklə yanaşı həm də mövzuya aid videomateriallar izləməklə yeni informasiya həm də göz yaddaşı ilə beyinə həkk olur. Gördüyümüz kimi sadalanan biliklər bir-biri ilə bağlı olan məzmunlardır. Şulmanın fikrinə əsasən, bu bilik və bacarıqlara sahib müəllimlər dərslər daha səmərəli təşkilinə nail ola bilərlər.

Şulmanın nəzəriyyəsinə əsasən müəllim təlim prosesi zamanı tələbə ilə əməkdaşlıq etməlidir. Belə ki, yeni biliklər tədris edilərkən tələbənin maraq dairəsinə uyğun olmalı və lazım gələrsə yeni mövzu birlikdə araşdırılmalıdır. Lakin daha sonra *Mishra and Koehler (2006) and Koehler and Mishra (2008)* yeni nəzəriyyə irəli sürdülər. Bu nəzəriyyə Şulmanın fikirlərinin əsasında formalaşmış olsa da, burada tədqiqat bir az daha dərinləşməyə başladı. Onların nəzəriyyəsinə əsasən müəllimlər eyni zamanda bir-birləri ilə əməkdaşlıq etməlidirlər. Araşdırmalar göstərir ki təcrübəli müəllimlər texnoloji biliklərə yiyələnərkən çətinliklərlə qarşılaşırlar, bu da onların müasir təlim dövründə uğur qazanmalarına mane olur. *Mishra and Koehler (2006)* tədqiqatlarında qeyd edirdilər ki,

istənilən fənn müəllimləri informatika müəllimləri ilə əməkdaşlıq etməli və İKT ilə bağlı qarşılaşdıqları çətinliklərdə onların köməyindən istifadə etməlidirlər.

Yenilikçi müəllim təlim prosesində uğurlu olmaq istəyirsə, o daha çox akademik fəaliyyətlə məşğul olmalı, dərstdən kənarında dərslərin planını qurmalı və xüsusi diqqətə ehtiyacı olan tələbələrə və dərsləri qavramaqda müəyyən çətinlikləri olan tələbələr üçün fərdi proqram tərtib etməlidir (Conaway, 2010). Konaveyin fikrinə əsasən, fənnin sevilməsində müəllim önəmli faktordur. Müəllimin motivasiya bacarığı tələbədə öyrənmə istəyinin artmasına səbəb olur. Pedaqoq müəllim uğurlu hesab etdiyi metodları proqramlaşdırmalı və öyrənenlər üçün daha çox öyrənmə mənbəyi yaratmalıdır. Məlumatı əldə edərkən tələbə nə qədər çox və fərqli üslubda bilik toplasa, bu onların marağının daha da artmasına səbəb olacaqdır.

XX əsrin 70-80-cı illərindən artıq kompüterlər təlim prosesinə daxil oldu və yeni təlim texnologiyasının əsası qoyuldu. Kompüter təliminin əsasında kompüterlərdən istifadə etməklə proqramlaşdırılmış təlim ön plana keçdi. Yeni təlim texnologiyası dedikdə, işin qrup vasitəsilə görülməsi və bu zaman subyektlər arasından təbii, ünsiyyətin bərqərar olması və bu şəraitdə müxtəlif didaktik materiallardan, hərəkət alqoritmlərindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, dərslərin gedişində komputer və digər texnoloji alətlərin istifadə edilməsi tələbələrin daha çox diqqətini cəlb edir və tələbələr istədiyi məlumatı asanlıqla internet mənbələrindən əldə edə bilirlər. Bir sıra alimlərin fikirlərinə görə gələcəkdə tələbə və şagirdlər öyrədiciyin iştirakı olmadan müstəqil bilik əldə etmə bacarığına malik pıcaqlar. Bu zaman (Voogt, Almekinders, van den Akker & Moonen, 2005) bir sıra pedaqoq alimlərmaraqlı bir tədqiqat işi aparmağı qərara aldılar və qrupdakı tələbələrə iki hissəyə böldülər. Tələbələrədən bir qisminin yalnız internet mənbələrindən istifadəsinə şərait yaradıldı, digər tələbələr isə ənənəvi təlim metodu ilə dərslər keçdi. Qruplardan fərqli nəticələr əldə edilirdi. Belə ki, ənənəvi təlim metodu ilə öyrənən tələbələr mövzuları qavrasalar da, müəllimədən kənarında problemi həll etmək qabiliyyətinə sahib deyillər və qarşılaşdıqları hər bir çətinlikdə müəllimin köməyinə ehtiyac duyurlar. İkinci qrupda isə çətinlik yaranarkən tələbələr bir-birləri ilə müzakirə edir, qrup işləri təşkil edirlər. Amma problemlə mövzunu tam həll edə bilmirdilər. İstənilən materialı birlikdə axtarırlar və yeni məlumatları bir-birləri ilə paylaşırırlar. Aparılan bu araşdırmadan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təlim prosesini müəllimsiz təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Lakin qrup işinin təşkil edilməsi və tələbəyə sərbəst işləmə imkanının verilməsi daha yaxşı nəticənin əldə edilməsinə səbəb olur. Sınıfdə qrup işinin təşkili fəal təlim metodunun bir hissəsidir. Amma fəal təlim metodları ilə təlim texnologiyalarını eyniləşdirmək olmaz. Pedaqoji texnologiyalardan istifadə fəal təlim metodlarına əsaslanır. Zenfira Əsgərova fəal təlim metodlarının aşağıdakı xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir.

1. Şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi
2. Təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi
3. Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət
4. Həyatı məqsədlərə nail olmaq üçün biliklərin yaradıcı tətbiqi.

Bildiyimiz kimi, təhsilin keyfiyyətinin artırılması bir növ həmin ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial inkişafı deməkdir. "Bu məqsədlə Azərbaycan hökuməti maliyyə üçün ABŞ, İngiltərə, Yaponiya, Çin, Almaniya, Rusiya, Hollandiya kimi inkişaf etmiş ölkələrlə və Dünya Bankı,

UNİSEF, SOROS Fondu kimi təşkilatlarla iş birliyi qurmuşdur. Odur ki, 1999-cu ildən Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı həyata keçirilməyə başlanmış və bu layihə təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və səmərəliliyinin artırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətinə yönəldilmişdir. Təlim informasiya texnologiyaları uzaqdan, yaxından, müxtəlif mənbələrdən, sinifi tərk etmədən bilik alma şəraiti yaradır. Təsadüfi deyildir ki, ilkin pedaqoji texnologiya anlayışı təlimdə texniki vasitələrin tətbiqi ilə əlaqədar olmuşdur. Sonralar yapon alim pedaqoqu T.Sakomotonun verdiyi səciyyəyə görə pedaqoji texnologiya sistemli təfəkkür vasitələrinin pedaqogikaya tətbiqi formasında təsəvvür olunmağa başlamışdır.

Tələbələr məlumat toplamaq, məlumatı seçmək, təhlil etmək, genişləndirmək, transformasiya etmək və informasiyalı və aktiv öyrənmə paradıqlarında təqdim edə bilmək bacarığına sahib olmalıdırlar. Müəllimlər interaktiv, eksperimental və multimedia əsaslı çatdırılma sistemləri ilə yeni, çevik və açıq öyrənmə mühiti yaratmağı bacarmalıdırlar.

Araşdırmalarımızdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müəllim daima axtarışda olmalıdır. XX əsrdə artıq müəllimlərin ancaq baza biliklərinə sahib olmaları kifayət etmir, onlar eyni zamanda pedaqoji və texnoloji biliklərinə də yiyələnməli və təlimin gedişatında istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Nəzərov A., Məmmədov R. Pedaqoji ustalıq. (Mühazirə xülasələri) Dərs vəsaiti. Bakı, 2008
2. Shulman , L.S. (1987). Knowledge and teaching: Foundations of the new reform. Harvard Educational Review, 57(1), 1-22
3. Shulman , L.S. (1986). Those who understand: Knowledge growth in teaching. Educational Researcher, 15(2) , 4-14
4. What Is Technological Pedagogical Content Knowledge? Matthew J. Koehler and Punya Mishra Michigan State University.
5. Sources of Teaching Efficacy Beliefs in Pre-service Science Teachers. Hediye Can. (page 1044)
6. Zenfira Əsgərova. Azərbaycan müəllimi.- 2010.- 15 oktyabr.- S.22.
7. Curriculum Vitae, John Yinger, page 2
8. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/91133>

Summary
Məmmədova Günel
Lankəran Dövlət Universiteti

Innovative teachers' ability to use pedagogical technologies

In this research, it was investigated that the teacher had more effective teaching methods in organizing class. It has been established that planning the lesson with new learning technologies will result in a better way. It was defined the using pedagogical technologies during lesson increased the quality of the lesson.

Резюме
Мамедова Гюнель
Лянкяранский государственный университет
Способность использования педагогическими
технологиями учителей-новаторов

В этой статье рассматриваются проблемы улучшения качества урока. В статье анализируются уроки, проведенные путём интерактивного метода. Определена важность использования педагогической технологии обучения в улучшении качества урока.

Məmmədzadə Ülkər,
doktorant
Bakı Dövlət Universiteti
Ulkar_m23@hotmail.com

Ümummillî lider Heydər Əliyevin irsi, müstəqil Azərbaycan
dövlətinin milli sərvətidir

Annotasiya: Azərbaycanın tarixində XX əsrin son otuz ili və XXI əsrin başlanğıcı həmin dövrdə ölkəmizə rəhbərlik etmiş görkəmli dövlət və siyasi xadim, Ümummillî lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, qeyd edilən dövrdə Sovet Azərbaycanına rəhbərlik etmiş, 1993-cü ilin iyunundan 2003-cü ilə kimi isə müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı olmuşdur. Azərbaycana rəhbərlik etmişdir. Hər iki ictimai-siyasi quruluşda məhz onun rəhbərliyi altında Azərbaycan iqtisadiyyatı möhkəmlənmiş, onun şöhrəti, nüfuzu yüksəklərə qalxmış, milli mənafeyi, milli mentaliteti, mədəniyyət və mənəviyyatı qorunub saxlanmış və inkişaf etdirmişdir.

Açar sözlər: Qafqaz, Azərbaycan, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, prezident

Keywords: Caucasus, Azerbaijan, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, president

Ключевые слова: Кавказ, Азербайджан, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, президент

İstər Sovetlər Birliyi, istərsə də müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə Vətəninə, xalqına sədaqətlə, ləyaqətlə xidmət Ulu öndərin mübarizə devizi və həyat ideali olmuşdur. O, əmək və ictimai fəaliyyətinin ilk dövrlərindən özünün şəxsi keyfiyyətləri ilə fərqlənmiş, bir sıra məsul vəzifələrdə çalışaraq ən yüksək rəhbərlik səviyyəsinə qalxmışdır.[1]

Heydər Əliyev deyirdi: “Belə bir yüksək və məsuliyyətli vəzifəni öz üzərimə götürərkən, birinci növbədə Azərbaycan xalqının zəkasına, müdrikliyinə, qüdrətinə güvənirəm, arxalanıram”. Tarix təsdiqlədi: Ulu öndərimizin güvəndiyi, arxalandığı bu yenilməz qüvvə sonralar qarşıya çıxan neçə-neçə təhlükəni sovuşdurmağa, keçilməz maneləri dəf etməyə imkan verdi. Xalqın öz sevimli rəhbəri ilə birliyi, həmrəyliyi sayəsində iki dövlət çevrilişi cəhdinin, digər ciddi təxribatların qarşısı alındı. Çox keçmədən ölkədə ictimai-siyasi sabitlik bərqərar edildi və həmin sabitlik bu gün də etibarlı şəkildə qorunur.

Bütün həyatını Vətəninə, xalqına həsr etmiş ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi və dövlət xadimi kimi zəngin fəaliyyəti tariximizdə dərin iz buraxaraq, əsl dövlət idarəçiliyi məktəbinə çevrilib. Azərbaycan xalqı daim bu böyük məktəbdən, ulu öndər Heydər Əliyevin zəngin siyasi irsindən ölkəmizin inkişafı, xalqımızın rifahı naminə faydalanacaq. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev öz parlaq siyasi zəkası və istedadı sayəsində müasir, müstəqil, qüdrətli Azərbaycanı, onun bugünkü gerçəkliklərini yaratmış, xalqımızı xoşbəxt gələcəyə aparən yolları müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycanın uğurlu gələcəyi naminə təkmil inkişaf konsepsiyasını hazırlayan və davamlı uğurlara imza atmasına nail olan dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin “Nə qədər ki, Azərbaycan var, mən də varam. Mən isə Azərbaycanda əbədi olacağam!” fikirləri dahi liderin dövlətimiz, xalqımız qarşısındakı misilsiz xidmətlərinin aydın ifadəsidir.

Azərbaycanın istər iqtisadi-siyasi, istərsə də hərbi cəhətdən Qafqazın ən güclü və qüdrətli dövlətinə çevrilməsi artıq danılmaz faktır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin bünövrəsini qoyduğu və bu gün onun layiqli davamçısı olan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin uğurla həyata keçirdiyi daxili və xarici siyasət dövlətimizi həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan bütün dünya üçün cəlbedici edir, onun dünya miqyasında əhəmiyyətini get-gedə daha da artırır.

Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyev ulu öndərimiz Heydər Əliyev şəxsiyyətinin böyüklüyünü önə çəkərək deyib: “O, tarixi perspektivləri qabaqcadan görmüş, ən çətin məqamlarda yeganə düzgün qərarlar qəbul etmək bacarığı ilə çoxlarını heyran qoymuşdu. Məhz onun dövründə Azərbaycan özünün coğrafi-siyasi vəziyyətinin nadir imkanlarından istifadə edə bildi. Bu yol nə qədər enişli-yoxuşlu olsa da, Azərbaycan xalqı öz gələcək inkişafının üfqlərini məhz Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi sistemli fundamental dəyişikliklər çərçivəsində görür. Şübhəsiz ki, Heydər Əliyev öz xalqının psixologiyasının xüsusiyyətlərini, mentalitetini çox gözəl bilən xarizmatik liderdir. Onun həyatında hadisələrin sanki öncədən müəyyənləşdirilmiş gedişini təkcə sözün gücü ilə dəyişdirə bildiyi hallar çox olmuşdur. Heydər Əliyevin şəxsi nümunəsi bizim hamımızı, onun həmvətənlərini ruhlandırır və qurub-yaratmağa həvəsləndirir”. [6]

Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə gəlişi keçmiş SSRİ-nin geridə qalmış respublikalarından biri sayılan Azərbaycanda həyat ritmini büsbütün dəyişdi, ölkədə görünməmiş canlanma və yüksəliş, tikinti-quruculuq işləri başlandı. Heydər Əliyevin gərgin fəaliyyəti nəticəsində iqtisadiyyat, sənaye və kənd təsərrüfatında, mədəniyyət və təhsil sahəsində böyük uğurlar əldə edildi, çoxsaylı sənaye müəssisələri, mədəniyyət və təhsil ocaqları, tibb müəssisələri inşa edildi, yeni yaşayış massivləri salındı, yollar tikildi, ucqar rayonlara qaz xətləri çəkildi.

Respublikamızın siyasi və mədəni həyatında böyük əhəmiyyəti olan saraylar, özünün görkəmi ilə şəhərə gözəllik verən neçə-neçə yaraşılıq binalar, xalqımızın tarixində mühüm rol oynamış şəxslərə, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinə əzəmətli heykəllər ucaldıldı.

Məhz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi o illərdə bugünkü dövlət müstəqilliyimizin möhkəm təməli qoyuldu, milli ruh, azərbaycançılıq məfkurəsi yüksəlməyə başladı, kadr korpusunun milliləşdirilməsi istiqamətində qətiyyətli addımlar atıldı, hər il yüzlərlə gənc müxtəlif mühüm, o cümlədən hərbi ixtisaslara yiyələnmək üçün SSRİ-nin ən qabaqcıl ali məktəblərinə göndərildi, azərbaycanlılar mühüm dövlət vəzifələrinə irəli çəkildilər.

Bu gün müşahidə etdiyimiz gerçəklikləri o dövrün çətin reallıqları ilə müqayisə etdikdə görürük ki, Heydər Əliyev ölkəmizin qarşısında duran problemlərin həllinə nail olmağı, dövləti böhranlı durumdan çıxarmağı bacarmışdır. Bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, o zaman zərgər dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirilmiş, xarici siyasət kursu özünü bütün mənalarda doğrultmuşdur. Əgər ötən əsrin sonlarında qazanılmış dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanın, sadəcə, siyasi kuluarlarda tanınan bir ölkə olduğunu nəzərə alsaq, bu gün aypara ulduzlu, üç rəngli bayrağın hansı dövlətin rəmzi olduğunu artıq bütün dünyanın dərk etməsinə, sadəcə, sevinməklə kifayətlənməyib, bundan həm də qürur hissi keçirməliyik. Nəticə isə ondan ibarətdir ki, ulu öndər Heydər Əliyevin və hazırda onun siyasi kursunun layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin siyasi və diplomatik səyləri nəticəsində Azərbaycan haqqında vaxtilə formalaşmış mənfi rəy artıq tamamilə dağıdılmışdır. İndi artıq Azərbaycan üzərinə götürdüyü öhdəlikləri məsuliyyət və qətiyyətlə yerinə yetirdiyinə görə beynəlxalq təşkilatlar üçün çox önəmli tərəfdaşlardan biridir. Rəsmi Bakı beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin inkişafına böyük önəm verir. Dünyanın 192 dövlətini öz sıralarında birləşdirən BMT-yə Azərbaycan 17 il əvvəl -1992-ci ildə üzv olub. Bu, Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq miqyasda tanınması baxımından ilk ən böyük uğurlardan biri olmaqla yanaşı, həm də mötəbər tribunadır.

Eyni zamanda Azərbaycanın MDB, GUAM, Qara Dəniz iqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, İƏT və bütün digər təşkilatlarla da əlaqələri inkişaf edir və bu münasibətlər təşkilata üzv ölkələrlə əlaqələrimizə, problemlərin həllinə kömək göstərir. Son illər Bakının bir çox nüfuzlu, müxtəlif səpkili, yüksək səviyyəli beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etməsi dövlətimizin beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Qafqazın danılmaz lideri kimi qəbul olunduğuna əyani sübutdur.

Ulu öndərimizin bəşəri əhəmiyyətli iki tarixi xidmətinin üzərində xüsusi dayanmaq istərdim. Onun biri dünya miqyasında nəhəng dövlətlərin Azərbaycanla bağladığı neft kontraktlarıdır. “Əsrin müqaviləsi” adlanan bu möhtəşəm kontraktlar Xəzərin Azərbaycana məxsus hissəsindəki zəngin təbii sərvətlərin birgə işlədilməsini nəzərdə tuturdu və iqtisadi müstəqilliyimizin təməl daşına çevrilərək, ölkəmizin dünyanın geosiyasi güc mərkəzlərindən biri kimi qəbul olunmasına yol açdı. Təbii ki, Azərbaycanın iqtisadi qüdrətinin artmasında neft və qaz kimi təbii sərvətlərimizin, ondan ölkəmizin və xalqımızın mənafeyinə uyğun düzgün istifadə olunması mühüm rol oynayır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müdrikcəsinə və uzaqgörənliklə işləyib hazırladığı, mərhələ-mərhələ reallaşdırdığı milli neft strategiyası ötən əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın uzunmüddətli uğurlu inkişaf epoxasının təməlini qoyub.[4]

Heydər Əliyevin ikinci mühüm xidməti isə qədim İpək Yolunun bərpasıdır. Bu qüdrətli şəxsiyyət İpək Yolunun bərpasını reallaşdırmaqla qarşısında həm tarixi ənənələri yaşatmaq, həm də Azərbaycanın strateji mövqeyini daha da gücləndirmək məqsədi qoymuşdu. İndi bu global, dünyamiqyaslı layihələrin bəhrəsindən yalnız xalqımız deyil, bütün dünya bəhrələnir.[3]

Azərbaycan bir çox dünya dövlətləri ilə, Avropa İttifaqı və digər beynəlxalq təşkilatlarla müştərək işlər görərək, tarixi İpək Yolunun bərpa olunması sahəsində - TRASEKA Proqramının hazırlanması və yaradılmasında yaxından iştirak edib. Müstəqil Azərbaycan dövləti 1993-cü ilin may ayında Brüssel şəhərində keçirilmiş konfransda Avropa Komissiyasının TRASEKA Proqramının yaradılmasının təşəbbüskarlarındanır. Konfransın yekunlarına əsasən, TRASEKA regionlararası proqramının fəaliyyətinin əsaslarını qoymuş Brüssel Bəyannaməsi qəbul edilib.

Azərbaycanın TRASEKA Proqramında iştirakı ölkəmiz üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir və Azərbaycanın Avropa ilə iqtisadi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevrilməsi üçün böyük imkanlar yaradır.

TRASEKA Proqramı və Böyük İpək Yolunun bərpa edilməsi bu gün və XXI əsr üçün ən böyük proqramlardandır. Bu proqramın hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ölkələrinin Avropa ilə inteqrasiyasını daha da sürətləndirəcəkdir.

Ölkəmizin hərtərəfli inkişafında dəmir yolunun da rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu keçmiş İttifaqın ən qocaman polad maqistrallarından biri olmuşdur. Hazırda Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun yenidənqurulması və inkişafı istiqamətində genişmiqyaslı işlər görülür.[2]

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarında hər zaman bildirir ki, hüquqi və demokratik cəmiyyət quruculuğunun ən başlıca şərtlərindən biri də yeni dövrün tələblərinə cavab verən hüquqi islahatların həyata keçirilməsi, qanunun aliliyinin bütün səviyyələrdə qorunmasıdır. Bu sahədə aparılan islahatlar göstərir ki, Azərbaycanda qanunun aliliyi, demokratiya və insan hüquqlarının təminatı dövlət başçısının xüsusi diqqət mərkəzindədir. Prezident İlham Əliyevin inamla həyata keçirdiyi məhkəmə–hüquq islahatları qanunçuluğun, hüquq qaydalarının daha da möhkəmlənməsinə, habelə Azərbaycanın beynəlxalq arenadakı demokratik imicinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Son 15 ilin Azərbaycanda dinamik sosial–iqtisadi inkişaf, demokratik və müasir dövlət quruculuğu sahəsində mühüm mərhələ olduğunu vurğulayan Prezident cənab İlham Əliyev bildirib ki, biz ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursuna, yaratdığı ictimai–siyasi sabitliyə və iqtisadi bazaya, xalqın möhkəm dəstəyinə söykənərək çox böyük uğurlara imza atmışıq: “Həm ölkənin ümumi inkişaf konturlarını, həm də ayrı ayrılıqda hər bir sahədə görüləcək işləri əhatə edən çoxsaylı dövlət proqramları qəbul olundu və uğurla icra edildi. Bu işlərin görülməsi daxili sosial–iqtisadi inkişafın təminatına, vətəndaşların rifahının yüksəlməsinə və cəmiyyət qarşısında duran digər problemlərin həllinə mühüm təsir göstərdi. Azərbaycanın yeni neft strategiyasının işə düşməsi bizə bütün gələcək planlarımızı reallaşdırmağa geniş imkanlar açdı. 2006–cı ildə Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsasneft ixrac boru kəmərinin, daha sonra Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəmərinin istifadəyə verilməsi, Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının ixrac infrastrukturunun yenilənməsi və genişləndirilməsi Azərbaycan neftinin və qazının birbaşa Avropa və dünya bazarına çıxışını təmin etdi ki, bu da təkcə keçən 15 ilin deyil, bütövlükdə müstəqillik tariximizin ən önəmli hadisələri sırasına daxil olmuşdur”. [5]

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan uzunmüddətli inkişaf strategiyasının son 15 ildə cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilməsi öz bəhrələrini verir. Prezident İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi inkişaf yolu Azərbaycanın davamlı tərəqqisini təmin etməyə yönəlmişdir. Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzvlüyü və beynəlxalq təşkilatların tədbirlərində fəal iştirakı da bu strategiyanın bir hissəsidir.

Müstəqil Azərbaycanın memarı, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müasir dövlət quruculuğu prosesinin bütün istiqamətlərində tarixi xidmətləri çox böyükdür. Bunlardan ən önəmlisi ulu öndərimizin müstəqil dövlətimizin əsasını qoyması və onun qorunub saxlanılmasına nail olmasıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 21 yanvar 2013–cü il tarixdə imzaladığı “Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi haqqında” Sərəncamda deyilir: “Dahi Heydər Əliyev şəxsiyyətinin Azərbaycan dövlətçilik tarixində müstəsna yeri vardır. Azərbaycançılıq məfkurəsinin parlaq

daşıyıcısı kimi Heydər Əliyev öz müdrik siyasəti, dönməz əqidəsi və tarixi uzaqgörənliyi sayəsində milli dövlətçilik ideyasının gerçəkləşdirilməsinə, müasir Azərbaycan dövlətinin qurulmasına və xalqımızın müstəqillik arzusuna çatmasına nail olmuşdur. Məhz Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan özünün geostrateji, iqtisadi və mədəni potensialından istifadə edərək Şərqlə Qərb arasında etibarlı körpü rolunu oynamağa başlamış və dünyanın ən dinamik inkişaf edən ölkələrindən birinə çevrilmişdir”.

Azərbaycanın bütün uğurları dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Odur ki, Heydər Əliyev adı əbədi olaraq Azərbaycanın adı ilə yanaşı olacaqdır. Qəlbi həmişə Azərbaycanla döyünmüş ümummilli liderin ideyaları əbədi olaraq yaşayacaq, onun əziz xatirəsi daim anılacaq, yad ediləcəkdir. Bu gün ümummilli liderin davamçısı olan Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev böyük öndərin ideyalarını uğurla və qətiyyətlə həyata keçirir.

Heydər Əliyev Azərbaycanın şərəfli tarixində əbədi yaşayacaq. Onun bütün fəaliyyəti xalqımızın həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, müstəqil Azərbaycanı dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sırasına qoşmağa köklənmişdi. Ulu öndərin yarımçıq qalmış ideyalarının layiqincə reallaşdırılması ölkəmizi daha yüksək zirvələrə qaldırır. Sevinirik, fəxr edirik və qürur hissi keçiririk ki, bu gün dövlət idarəçiliyi müdrik siyasi xadimin ən layiqli yetirməsi möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevə etibar edilib. Xalq bu etibarını, inamı yekdilliklə dəstəkləyir. Bu gün Azərbaycan 20 il əvvəlki Azərbaycan deyil. Artıq müstəqil dövlətimiz beynəlxalq aləmdə söz, nüfuz sahibidir.

Möhtərəm Prezidentimizin Azərbaycanın milli maraqlarını hər şeydən üstün tutması, dövlətimizin mənafeələrinə zidd siyasətin həyata keçirilməsinə imkan verməməsi bir daha təsdiqləyir ki, Azərbaycan dövləti, onun başçısı öz iradəsini reallaşdırmaq üçün yüksək siyasi potensiala malikdir. Biz ötən il dünyanı global maliyyə və iqtisadi böhran bürüyən zaman da bunun şahidi olduq. İnkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatına güclü zərbə dəysə də, əksinə Azərbaycan öz inkişaf tempini qoruyub saxladı. İndiki mürəkkəb bir şəraitdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması istiqamətində, habelə Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin açılması ilə əlaqədar qardaş Türkiyəyə güclü təzyiqlər edilən zaman da möhtərəm Prezidentimiz əsl siyasi liderə xas olan yüksək siyasi iradə, uzaqgörənlik nümayiş etdirdi. Bunun nəticəsi olaraq, hazırda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında proseslər bizim xeyrimizədir.

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın xalqımızın rifahı, respublikamızın inkişafı və dövlətçiliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi yolunda möhtərəm Prezidentimizlə birgə fəaliyyəti ölkəmizin beynəlxalq aləmdəki nüfuzunu daha da artırır.

Bu gün Azərbaycan nüfuzlu, mötəbər beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi üçün inamlı, etibarlı bir dövlətə çevrilib. Artıq bütün dünya Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır və dəstəkləyir. İnanırıq ki, bu yüksəliş bundan sonra da davam etdiriləcək, ölkəmizin qarşılaşdığı münaqişələr bizim istədiyimiz səviyyədə həll olunacaq və Azərbaycan dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərindən birinə çevriləcək.

İqtisadi və siyasi islahatların vəhdətinin qorunması fonunda Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində də yerini və rolunu möhkəmləndirdi. Dahi şəxsiyyətin uğurlu daxili və xarici siyasəti nəticəsində Azərbaycanın ətrafında yaradılmış informasiya blokadası yarıldı, dünya ictimaiyyəti əsl həqiqətlərin öyrənilməsinə və düzgün dəyərləndirilməsinə maraq göstərdi. Ən əsası, dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş soydaşlarımızın birliyi, həmrəyliyi təmin edildi. Ulu öndər Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə 2001-ci ilin noyabrın 9-10-da Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayının keçirilməsi bu istiqamətdə atılan

mühüm addım oldu. Bu gün böyük qürur hissi keçiririk ki, soydaşlarımız yaşadıkları ölkələrin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edirlər və dünyada cərəyan edən proseslərə təsir imkanlarına malikdirlər.[8]

Dahi şəxsiyyətin xalqımız və dövlətimiz qarşısında əvəzolunmaz xidmətlərindən danışarkən onun ölkənin ictimai-siyasi həyatında aparıcı rol oynayan Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradıcısı olduğunu xüsusi qeyd etməliyik. Müstəqil Azərbaycanın keçdiyi inkişaf yolunun bələdçisi olan Yeni Azərbaycan Partiyası təsis konfransını 1992-ci il noyabr ayının 21-də müxtəlif regionlardan təşəbbüs qruplarının 550-dən artıq nümayəndəsinin iştirakı ilə keçirdiyi halda, bu gün öz sıralarında 750 minə yaxın üzvü birləşdirir. Bu, Heydər Əliyev ideyalarına sədaqətin, hazırda Ümummilli Liderin siyasi kursunu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevə inamın təsdiqidir.[7]

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyevin dövlətimiz, xalqımız qarşısındakı xidmətlərinə qısa baxış bir daha belə bir ümumiləşdirməyə və reallığı təsdiqləməyə əsas verir ki, bugünkü müasir müstəqil Azərbaycan Ulu Öndərin şah əsəridir. Bu əsəri ulu öndər Heydər Əliyevin siyasətinə sadıqlığı ilə zənginləşdirən Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan bu gün ən yüksək zirvədədir.

Dünya təcrübəsi təsdiqləyir ki, dövlətin və xalqın davamlı inkişafını taleyüklü mərhələlərdə ona rəhbərlik etmiş fenomenal keyfiyyətlərə malik lider müəyyənləşdirir. 1993-cü ildən başlayaraq ulu öndər Heydər Əliyevin xilaskarlıq missiyası nə qədər önəmli idisə, 2003-cü ildən sonrakı dövrdə də belə bir gərəklilik ortada idi. O vaxt hətta ulu öndərimizdən sonra ölkəmizin taleyinin necə olacağı barədə düşüncələr də az deyildi. Xalqımızın bəxti onda gətirdi ki, Heydər Əliyev özündən sonra onun müdrik siyasi kursunu davam etdirmək iqtidarında olan siyasi varisini, xalqın yeni liderini yetişdirmişdi. Cənab İlham Əliyev xalqın istəyi ilə Prezident seçildikdən sonra ulu öndərimizin əsasını qoyduğu inkişaf strategiyasını layiqincə davam etdirmək, onu zamanın tələblərinə uyğun olaraq daha da zənginləşdirmək, Azərbaycanın sürətli tərəqqi yolunda irəliləməsini təmin etmək iqtidarında olduğunu sübuta yetirdi. Bu mənada cənab İlham Əliyevin missiyası ulu öndərin həyata keçirdiyi işlərin miqyası qədər vacib xarakter daşımış və onun lider keyfiyyətlərini təsdiqləmişdir. 2003-cü ildən sonrakı dövrdə ölkənin möhkəmlənməsi, vahid bir siyasi xətt üzrə irəliyə aparılması, milli həmrəyliyin qorunub saxlanması, çevik manevrlər, regionda həyata keçirilən xarici siyasətə yönələn adekvat reaksiyalar və digər amillər bir daha sübuta yetirdi ki, Prezident İlham Əliyevin malik olduğu keyfiyyətlər onun lider statusunu önə çəkir. Ümummilli liderin ciddi elmi təməllərə söykənən inkişaf strategiyasını inamla davam etdirən cənab İlham Əliyev qısa müddətdə Azərbaycanı Qafqaz regionunun ən sürətlə inkişaf edən, sabit və qüdrətli dövlətinə çevirməyə müvəffəq oldu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2013-2003: əsrə bərabər illər: İqtisadiyyat inkişaf və tərəqqi amili kimi. Bakı, 2013, 276 səh
2. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası, Bakı, 2012, 39 səh
3. Elnur Hacaliev, "Müstəqil inkişaf yolu", "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 2016
4. Heydər Əliyev "Müstəqilliyimiz əbədidir", XXIII cild, Bakı, 2008, 217 səh
5. Hüseynova İ. "Qafqazın xarici siyasəti" Bakı, 2016
6. Mehdiyev Ramiz. Modernləşmə xətti yenə də gündəlikdədir. Bakı, 2008

7. Məhərrəm Məmmədov “III Respublika: Milli inkişaf modeli və strategiyası”, Bakı, 2008, 216 səh
8. Ramiz Mehdiyev “Yeni siyasət: inkişafa doğru” I cild, Bakı, Oskar NPM, 2008, 581 səh

Резюме
Мамедзаде Улькяр
Бакинский государственный университет

Наследие национального лидера Гейдара Алиева является национальным богатством независимого Азербайджана

Стратегическое мышление и политический профессионализм Гейдара Алиева преодолели историческое значение нашей государственности. В прошлом Азербайджан строил и конструктивно развивал отношения со странами региона. В результате умелого руководства страной и предотворая в жизнь политический курс национального лидера Гейдара Алиева его достойный преемник Ильхам Алиев поднял нашу страну на международный уровень, в результате чего Азербайджан продолжает оставаться одной из самых быстрорастущих стран в регионе и во всем мире.

Summary
Mammadzada Ulkar
Baku State University

The heritage of national leader Heydar Aliyev is the national wealth of independent Azerbaijan

Heydar Aliyev's strategic thinking and political professionalism have overcome the historic significance of our statehood. In the past, Azerbaijan has built and developed its relations with the region and the non-region countries in a constructive way. As a result of the internationally-funded course of national leader Heydar Aliyev and his dignified political successor, Ilham Aliyev, he continues to be one of the fastest growing countries in the region and throughout the world.

Mirzəyev Elman,
filologiya elmləri namizədi, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
Mirzayev_or@mail.ru

Bir dialekt sözün izahı
(müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında)

Annotasiya: Məqalədə Azərbaycan dilində işlənən bir dialekt sözün mənşəyindən bəhs olunur. Aparılan etimoloji təhlil müxtəlif sistemli dillərin materiallarına əsaslanır.

Məqalədə bir çox dillərdə işlənən fonetik, leksik paralellərin müqayisəsi verilərək, oxşar sözlərin başlanğıc formalarına dair bəzi mülahizələr yer alır.

Açar sözlər: dialekt, şivə, termin, mikrotoponim, semantika, etimologiya

Ключевые слова: диалект, говор, термин, микротопоним, семантика, ЭТИМОЛОГИЯ

Key words: dialect, accent, term, microtoponim, semantics, etymology

Dilçilik ədəbiyyatında dil tarixi, müqayisəli dilçilik, etnogenez problemi və s. məsələlərinin araşdırılmasında dilin dialekt sisteminin öyrənilməsinin əhəmiyyəti dənə-dənə qeyd olunmuşdur. Akad.A.Axundova görə, "... qohum dillərin faktları müqayisə üçün nə qədər böyük əhəmiyyətə malikdirsə, dialekt faktlarının müqayisəsinin də müqayisəli-tarixi dilçilik üçün o qədər böyük əhəmiyyəti vardır". Müəllif daha sonra yazır: "Azərbaycan dilinin digər türk dilləri ilə müqayisəsinin əsasını da məhs Azərbaycan dialektləri təşkil edir. Eyni sözləri müxtəlif türk dilləri, ümumiyyətlə, bütün dillər haqqında söyləmək mümkündür" (1, 250-251).

Respublikamızın Yardımlı və Cəlilabad rayonlarından topladığımız şivə materialları arasında tərkibində *tiy//tic* komponenti olan iki mikrotoponim diqqəti cəlb edir. Yardımlı rayonunun Anzov kəndinin cənub hissəsində qeydə aldığımız bu adlardan biri *Tiydaş* adlanır ki, sıldırım qayalıq olan həmin ərazidə iti, şiş daşlar mövcuddur. İnformatorlar yerli şivədə *tiy//tic* sözünü "iti, sivri" mənasında izah etdilər. Digər bir mikrotoponim isə Cəlilabad rayonunun Şatırlı kəndi ərazisində təsadüf olunan *Ticbin* adıdır. İnformatorların məlumatından aydın olur ki, formaca dik, hündür bir yer olan toponimin birinci tərəfi olan *tic* sözü yerli şivədə "hündür, dik" mənasını ifadə edir.

Müxtəlif sistemli dillərə dair faktlar *tiy//tic* sözünün bir çox fonetik və semantik çalarda qədim və müasir türk, o cümlədən hind-İran mənşəli dillərdə mövcudluğunu üzə çıxarır. Lakin çoxsaylı dil faktlarına baxmayaraq, bu sözün konkret olaraq hansı dilə aid olduğunu söyləmək, mənşəyi haqqında qəti nəticəyə gəlmək bir qədər çətinidir.

Qədim türk yazılı abidələrində "itiləmək", "ağzı diş-diş olan alətləri itiləmək, dişəmək" mənalarında *tişä//tişə* sözü qeydə alınmışdır (15, 563; 5, 549). V.V.Radlovun lüğətində "dişəmək, itilənmək" kimi izah olunan həmin söz quruluşuna görə *mjw + ä* tərkibində göstərilmişdir: *mjwä* [*mjw + ä*] "зазубрить, наточить" – *ташмјwädi* – онь точиль жерновъ; *урактјwä* зубри серпы!; *пычкы тјwädi* - онь точиль пилу (26, 1420). Lüğətdə *mjw = miw* "diş" mənasında verilmişdir.

Bu söz müasir türk dilləri və dialektlərində aşağıdakı semantik çarlarda izlənilir: müasir Azərbaycan dilində *dişəmək* "ağzı diş-diş olan alətləri itiləmək", Azərbaycan dili şivələrində *tişəməx//dişəmax* "dişli kəsici alətləri (mişar, oraq və s.) itiləmək" (Zəngibasar, Şəki) (2, 137-499), özbəkçə *tuşamox* "itiləmək (mişarı)" (30, 450), qazaxca *тұжыру* "bir şeyin ucun iti hamaralamaq, düzləşdirmək" (21, 348). Fonetik və semantik yaxınlıq bu sıraya aşağıdakı sözləri daxil etməyə də imkan verir. Nümunə üçün: Azərbaycan dili şivələrində *dişə* "daşyonan alət (Füzuli)" (müq.et: V.V.Radlovun lüğətində *diwä* "dəyirman daşının üstündə dərin izlər çəkmək, açmaq", *mjwäyç* "dəyirman daşını dişəmək, diş-diş etmək üçün alət" (26, 1420), Azərbaycan dilində *tişə* "daş və s. üzərində naxış qazımaq üçün ucuiti alət" (3, 345), *tiy//tic* "iti, sivri bir şey (*tiydaş*)", "nəyinsə (daşın, dəmirin) iti, şiş çıxıntısı" (Cəlilabad, Masallı, Yardımlı, Lerik), *tic//ticvan* "şiş, şişman (Salyan), dik, hündür, ortası dik, qabarıq daş" (Yardımlı, Salyan) (4, 193; 8, 154; 2, 497), *tiş* "təkərdə topla şini birləşdirən hissə, təkərin dəndənəsi" (Göygöl), *tişəx'* "vəlin taxtasında alt tərəfdən açılmış oyuqlara keçirilən daş parçaları" (Qazax), *til* "uc, zirvə", "hündür (tərəf)" (Hamamlı, Göygöl,

Kəlbəcər, Tovuz), *tilan* “sürtülmüş, sürtülüb hamarlanmış, cilalanmış”, “sürtülmüş aşıq” (Lənkəran, Salyan) (2, 497-499).

Oxşar fonetik tərkibə və semantikaya malik sözlər hind-Avropa dilləri ailəsinin hind-İran dilləri qrupunda aşağıdakı formalarda izlənilir: qədim hinddə *tējatē*, *tikta*, avestada *taēya*, *tæža* “iti, kəskin” (23, 272), müasir fars və tacik dillərində *tiz//tez* “iti” (6,523; 17, 382), kürdcə *tuj* “iti, itilənmiş”, *tiş* “sıra dağlardan ayrılan qollar” (19, 352-354), talış və xələc dillərində *tij* “iti, itilənmiş” (20, 31), giləkcə *tij//tiz* “iti” (16, 247), talışca, *tij karde*, giləkcə *tij//tiz kudən* “itiləmək” (16, 247), Pamir yarımqrupuna daxil olan İran dillərində -vahanca *tayd//tiz//tēz*, yazqulyamca *tayd*, şuqnanca *tēz*, işkaşımca *tez* “iti” (23, 272-274), bəlucca *tey* “iti”, osetincə *tīg//teğæ* “qılıc (dağda)” “(iti) çıxıntı, künc, tin”, “(iti) uc”, “qabarıq”, “sərhəd, hüdud” (10, 291-292).

V.İ.Abaevin qənaətinə görə, osetin dilindəki *tīg//teğæ*, o cümlədən “soymaq, sıyımaq, dərinə soymaq” mənasındaki *stīgyn* : *styğd//*(æ)*st’eğun* : (æ)*st’iğd* sözlərietimoloji cəhətdən İran dillərindəki (s)*teig*, (s)*tig* “iti”, “sancmaq” əsası ilə bağlıdır. Müəllif “sancmaq, silahın ucu, ağzı ilə çərtmək, kəsmək, yarmaq” başlanğıc mənasının yunan və alman dillərində yaxşı mühafizə olunduğunu göstərmiş, hind-Avropa dillərindən nümunələr verməklə kifayətlənmişdir (10, 151-152).

Fonetik və semantik paralellik İran dillərində sərbəst işlənən bir çox leksik vahidlərdə də özünü göstərir. Məsələn üçün: talışca *tık* “uc”, “dimdik (quşda)”, *tıkne* “sancmaq, çalmaq”, müasir farsda *tığ*, talışca *teğ* “tikan”(6, 522), müasir fars və tacik dillərində *tīg//teğ*, vahan dilində *tīy//tēy//tīyək//tēyək* “uc, tiyə, ülgüc” (6, 522; 17, 383; 23, 273), müasir farsda *tığ*, bəlucc və əfqan dillərində *tēy* “qılınc” (6, 522; 10, 292), vahan dilində *tış* “gavahın (kotanın və ya xışın ağzı)”, orta farsda *tēj/š* “balta” (23, 273), müasir farsda *tişə*, tacikcə *teşə*, talışca *tişə* “kiçik balta, dəhrə, kərki” (6, 522; 17, 383). Qeyd olunan mənələrdən bənzətmə üsulu ilə bəzi coğrafi terminlər də yaranmışdır. V.İ.Savinanın lüğətdə İran toponimlərində işlənən *tiq//teq* “zirvə, pik, dağ zirvəsi” coğrafi termini semantik cəhətdən “qılınc”, “tiyə” sözləri ilə əlaqələndirilir (27, 212).

Bununla belə, bu mənələrin türk dillərində işlənən müxtəlif sözlərdə ifadə olunması da aydın görünür. Məsələn, müasir türk dillərində - qırğızca *тык* “sancmaq”, “iti uc, ucluq” (12, 790), türkməncə *тык* “tiyə, ülgüc, uc”, “soyuq silah”, *тыкламак* “sancmaq (bıçaq, qılınc, süngü)” (29, 651), türkcə *tığ* “mil, iynə, biz”, *tig//tiğ* “qılınc”, *tığlamak* “iynə sancmaq” (11, 436-437), özbəkçə *муф* “tiyə, ülgüc, uc”, “soyuq silah (tiyə, qılınc, xəncər)” (30, 451), Azərbaycan dilində *tığ* “ucu iti balıq sümüyü”, “itiuclu tikan”, *tilişkə* “taxtanın iynə kimi iti uclu kiçik hissəsi”, *tiyə* “qılınc, bıçaq, və s. kəsici alətlərin kəsən (iti) tərəfi, ağzı” (3, 336-347).

L.V.Dmitrievaya görə, qədim türkdə *tikän* ~ *tikkän* “tikan” sözü *tik* “sancmaq, çalmaq” + *-kän* “şəkilçi” tərkibindən ibarətdir və paralel variantları müasir türk dillərində - qazax, türkmən dillərində *тикен*, Azərbaycan, başqırd, özbək dillərində *тикан*, türkcə *diken*, tuvaca *ten*, qazax, qırğız dillərində *тикенек* (*тикен* “tikan” + *-ек* “şəkilçi”), xakasca *тигәнек*, noqayca *тегәнек* “tikan”, tatarca *чәнечке* (*чәнч* “sancmaq, batırmaq” + *-ке* “şəkilçi”), başqırdca *сәнскәк* (müq. üçün: Azərbaycan dilində *sancaq* – E.M.) (*сәнч* “sancmaq, batırmaq” + *-кәк* “şəkilçi”) “tikan”, “iynə” və s. formalarda dəyişir (14, 159-160).

“İti” mənasına gəlincə, zənnimizcə, müxtəlif sistemli dillərdə yaxın fonetik formalarda qeydə alınan bu çoxmənalı söz semantik cəhətdən “çəkmək, dartmaq” mənalı bir kökə əsaslanır. Məlum mənbələrdə “çəkmək, dartmaq” mənasına müvafiq olaraq, qədim hind dilində *tanōti*, avestada *tan* sözü göstərilmişdir. (23, 273). Fikrimizcə, bu sərəya

türk abidələrində qeydə alınan *ticāt* “sürtmək, çəkmək, yaxmaq” (26,1396) sözünü də daxil etmək olar. Oxşar formalar Pamir yarımqrupuna daxil olan müasir İran dillərində daha yaxşı mühafizə olunmuşdur. Müqayisə üçün: ruşan və huf dillərində *tāž*;, *tēžd*, *tižd*, sarıkolca *tož*;, *tižd* “çəkmək, dartmaq, sürtmək, çəkib sürtmək” (28, 260-264;), vahanca *tanz*;, *tanzd* “dartmaq, gərmək, çəkmək” (25, 175-177), şuqnanca *tān*, yazqulyamca *tan* “ərişi çəkmək, dartmaq (toxuculuqda)” (23 ,272).

M. Fasmerə görə, rus dilindəki *тащить, тянуть, тяга* və digər oxşar slavyan sözləri ulu slavyanda tığ, tığnoiti şəklində olmuşdur. M.Fasmer əminliklə qeyd edir ki, avestadakı *uanjayeiti* “dartmaq, çəkmək (arabanı)”, yay, kaman çəkmək, osetin dilindəki *t’ynjyn* “çəkmək, dartmaq” və s. qohum sözlər də bu sırada yer alır (31, 139-140).

Bu mülahizə “iti” sözünün sinonimi olan “sivri” sözünün etimoloji izahında da öz təsdiqini tapır. Azərbaycan dilinin cənub ləhcəsinə daxil olan bəzi şivələrdə *siv* özündə aşağıdakı mənaları ehtiva edir: Yardımlı, Cəlilabad, Masallı şivələrində “ev və ya hər hansı bir tikilidə dam örtüyünün aşağı künc tərəfinin iti, şiş hissələri”, “çöl divarın künc hissələri, tin”, Yardımlı rayonunun Gügəvar, Honuba, Zeynəlzir şivələrində “ayaqqabının alt hissəsinin kənara çıxan çıxıntısı” Cəlilabad rayonunun dağətəyi kənd şivələrində “balta sapının əyri hissəsində iti, şiş çıxıntı”, *sivləməy* “itiləmək”, “xarmanda döyülmüş taxılın bir yerə yığılması, toplanması”.

Bundan başqa, *siv* Yardımlı və Cəlilabad rayonunun dağ və dağətəyi kənd şivələrində coğrafi termin olaraq, həm də “dağ tirəsi, iki dərə arasında sərt, iti hissə, çıxıntı” mənasına müvafiqdir və bölgədə məhdud sayda mikrotoponimin tərkibində iştirak edir.

Qədim türk yazılı abidələrində *süvrä//süwrä* “iti”, *süvrit* “itiləmək” (15, 519), “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində *sür* “iti, sivri” (9, 331) mənasında qeydə alınmışdır (müq. üçün: dastanın dilində *sügilik* “şiş, kabab şişi”, *sügü* “ucuşiş silah”, müasir Azərbaycan dilində *süngü* “tufəng lüləsinin başına taxılan ucuşiş silah”). Türk dillərinin etimoloji lüğətində isə müasir türk dillərində işlənən *сүрүл/сүрү, сүрүл/сүр, сү:pү, сү:p, uëëp//uyp//uypë* variantları beş mənada təqdim olunmuşdur: 1. iti, şiş (bütün mənbələrdə), sivriüclü, itilənmiş; 2. konusşəkilli; 3. uzunsov; 4. təpə, kiçik dağ, dağın şiş təpəsi, zirvəsi, dik, sıldırım; 5. çökə balığı (32, 252).

Dil faktları birmənalı şəkildə təsdiq edir ki, *siv* etimoloji baxımdan çəkmək, uzatmaq, dartmaq mənasına əsaslanır. Qədim türk abidələrində həmin əsas mənə *sul//şul//sun* sözü ilə ifadə olunmuşdur (15, 512-524). Müqayisə üçün: “Divanü lüğət-it-türk”də *subı* “incələmək, sivri olmaq”, *subıla* “çəkmək, dartmaq, uzatmaq”, “sivriləşdirmək, nazikləşdirmək (5, 475), “Kitabi Dədə Qorqud”un dilində *sünmək* “uzanmaq, çəkilib uzanmaq”, Azərbaycan dili dialekt və şivələrində *so:lamağ//sovlamax//sov verməğ*(müq.et: Naxçıvan şivələrində *sov* “bülöv”) “bülövü, yeyəni dəryazın ağzına uzanmasına çəkməklə itiləmək”.

Azərbaycan dilində *sivirmək//sıyırmaq*feillərindən bəhs edən professor Qəzənfər Kazımov müqayisə üçün qədim abidələrdə *sıdığ* – sıyılmə, soyulma, sürüşmə; M.Kaşğaridə *soyul* – açılmaq, dağılmaq, soyulmaq, *soyuş* – bir şeyi soymaqda yardım etmək, *sök* – sökmək, yarmaq, yırtmaq; *subıla* – sivriltmək, enli şeyin yanlarını daraltmaq, *subit* – sivriltmək; *suçul* – soyunmaq, çıxartmaq; *suvik//suvuk* –qıpçaq dilində ağac və quyruq kimi şeylərin uzun və çılpaq halı; *süvri* –sivri,*süvrit*–sivriltmək kimi sözləri təqdim etmişdir. Müəllif gəlidiy nəticəni belə ümumiləşdirir: “Bunlar göstərir ki, sözün kökü *sol//sı//sul*//söşəkillərində soymaq, sivirmək, uzunsov şəklə salmaq və s. mənalarda işlənən çoxmənalı bir söz olmuşdur; *b>v >y* ad və feil düzəldən şəkilçi olmuşdur, *-ir* feil düzəldən

şəkilçidir” (7, 16).

Müasir İrən dillərində isə qeyd olunana formalar belə dəyişir: müasir farsda *sudən//saidən* “sürtmək, ovxalamaq, hamarlamaq” (22, 270-296), tacikcə *sovidən//soidən//sudən* “sürtmək, ovxalamaq, yaxmaq” (17, 351-355), talışca *süye* “itiləmək”, “sürtmək, qaşmaq”, *sıvne* “sürtmək üsulu ilə bir şeyin yanlarını incələmək, daraltmaq”, *sol//sov doy* “bülövü, yeyeni dəryazın ağzına uzanmasına çəkməklə itiləmək”, kürd dilinin sorani dialektində *swandin* “sürtmək, ovxalamaq, sürtüb təmizləmək”, “itiləmək” (18, 382).

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, “Şərq-qərb” nəşriyyatı, 2006
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-qərb” nəşriyyatı, 2007
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, IVc., Bakı, “Şərq-qərb” nəşriyyatı, 2006
4. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası” nəşriyyatı, 1955
5. Divanü lüğət-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əsgər. 4 cildə, IVc., Bakı, “Ozan”, 2006
6. Farsca-Azərbaycanca lüğət. Tərtib edən: prof.Nəyyerzaman Səqəfi (Hatəmi). İc.,Tehran, “Naser” nəşriyyatı, 1999
7. Kazimov Q.Ş. Kök və şəkilçiyə ayrılı bilməyən ikihecalı sadə feillər//Filologiya məsələləri №4, 2015, səh. 3-40
8. Məmmədov Ş. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayonu şivələri. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2007
9. Rəhimova E. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycanca-rusca izahlı lüğət. Bakı, “Qarabağ” nəşriyyatı, 2009
10. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том III, Ленинград, Издательство «Наука», Ленинградское отделение, 1979
11. Большой турецко-русский словарь. Русско-турецкий словарь. Москва, 2009
12. Гиргизско-русский словарь. Москва, Издательство «Советская энциклопедия», 1965
13. Грюнберг А.Л. Языки восточного гиндукуша. Мунджанский язык. Ленинград, Издательство «Наука», Ленинградское отделение, 1971
14. Дмитриева Л.В. Названия растений в тюркских и других Алтайских языках. - В кн.: Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Ленинград, Издательство «Наука», Ленинградское отделение, 1972
15. Древнетюркский словарь. Ленинград, Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1969
16. Керимова А.А., Мамедзаде А.К, Расторгуева В.С. Гилянско-русский словарь. Москва, Издательство «Наука», 1980
17. Краткий таджикско-русский словарь. Москва, 1955
18. Курдоев К.К., Юсупова З.А. Курдско-русский словарь (сорани). Москва, Издательство «Русский язык», 1983
19. Курдско-русский словарь. Составил/Ч.Х.Бакаев. Москва, 1957
20. Мамедов М.А. Хәләджский язык (в плане сравнения). Баку, Издательство «Elm və təhsil», 2018
21. Махмудов Х., Мусабаев Г. Казахско-русский словарь. Алма-Ата, 1987

22. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. Москва, 1960
23. Пахалина Т.Н. Ваханский язык. Москва, Издательство «Наука», 1975
24. Пахалина Т.Н. Ишкашимский язык. Москва, Издательство «Академии наук СССР», 1959
25. Пахалина Т.Н. Сарыкольско-русский словарь. Москва, Издательство «Наука», 1971
26. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том III, часть 2. С. Петербург, 1905
27. Словарь географических терминов других слов, формирующих топонимию Ирана / Составитель В.И.Савина. Москва, Издательство «Наука», 1971
28. Соколова В.С. Рушанские и хуфские тексты и словарь. Москва-Ленинград, Издательство «Академии наук СССР», 1959
29. Туркменско-русский словарь. Москва, Издательство «Советская энциклопедия», 1968
30. Узбекско-русский словарь. Ташкент, 1988
31. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х т. Т IV, Москва, «Прогресс», 1986
32. Этимологический словарь тюркских языков. Ответственный редактор А.В.Дыбо. Москва, Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003

Резюме

Мирзоев Эльман

Лянкяранский государственный университет

Толкование одного диалектного слова (на основе материалов разносистемных языков)

В статье, рассматривается микропоним с составами *tiy//tic*. Проведенный этимологический анализ основан на материале разносистемных языков, дается сравнение фонетической и лексической параллели, обсуждаются некоторые сходства начальных форм слов.

Summary

Mirzayev Elman

Lankaran State University

Explanation of one dialect word (on the basis of multisystemic language materials)

The research object of this article is some microtoponyms with *tiy//tic* components that are observed in elementary area of the dialectal lexicon of the Azerbaijani language.

Some facts concerning to multi - systematic languages proves that in some Turkic languages and dialects as well as in Indian – Iranian languages the phoneme versions of this component are used as independent words in close proximity like “sharp”, sharp edge, corner, top, peak, mountain range.

Qaybaliyeva Nigar,
doktorant
Bakı Dövlət Universiteti
qaybaliyeva.nigar@mail.ru

Ulu Öndər Heydər Əliyevin milli dövlətçiliyin qorunub saxlanması uğrunda mübarizə tədbirləri

Anotasiya: Ordusu və iqtisadiyyatı güclü olan dövlət Milli dövlətçiliyinin qorunub saxlanması uğrunda mübarizəyə hər zaman hazırdır. Müasir Azərbaycanın qurucusu ulu öndər Heydər Əliyevin güclü əsaslarla qurduğu dövlət bu gün güclü orduya və güclü iqtisadiyyata əsaslanır. Bu gün müstəqilliyimizin, dövlətçiliyimizin qarantı təməli ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Milli Ordumuzdur. İnkişaf və tərəqqisinin yeni mərhələsinə qədəm qoyan nizami ordumuz regionda ən güclü orduya və xalqın güvənc yerinə çevrilib. Ümummilli liderimizin ordu quruculuğu sahəsində müəyyənləşdirdiyi siyasətin uğurla həyata keçirilməsi ordumuzun qüdrətini günü-gündən artırır. Azərbaycan qüdrətli ordunun hesabına itirilmiş torpaqları ilə yanaşı tarixi torpaqlarını da geri qaytaracaq. Zəngin hərbi tarixə malik Azərbaycan xalqı öz Silahlı Qüvvələrinin əzm və qüdrətinə arxalanaraq dövlət quruculuğu yollarında daha inamla addımlayacaq və yeni zəfərlər qazanacaq.

Açar sözlər: ordu, dövlətçilik, siyasət, inkişaf, müstəqillik

Ключевые слова: армия, государственность, политика, развитие, независимость

Key words: army, statehood, politics, development, independence

Milli dövlətçiliyin qorunub saxlanılmasında əsas mübarizə tədbirləri dövlətin nizami ordusunun güclənməsi və iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsidir. Hər bir müstəqil dövlətin suverenliyinin təminatçısı onun ordusudur. Sevindirici haldır ki, son illər ərzində ölkəmizdə ordu quruculuğu yolunda böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Silahlı Qüvvələrimizin formalaşması isə müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, Milli Ordumuzun yaradılması hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti dövrünə təsadüf edir. O vaxtlar Rusiya imperiyasının müsəlman xalqlarına həqarətli münasibəti, onların orduda xidmətdən “azad” edilməsi bu xalqların hərbi işləri yadırgamasına gətirib çıxarmışdı. 1917-1918-ci illərdə erməni təcavüzünün güclənməsi Azərbaycan türklərini fiziki cəhətdən məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdu. Yaranmış vəziyyət təcili olaraq ordu quruculuğuna başlamağı tələb edirdi. **1918-ci il 26 iyun tarixli fərmanla Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasına başlandı.** Avqustun 1-də AXC-nin Hərbi Nazirliyi təsis edildi. İstedadlı general Səməd bəy Mehmandarov dekabrın 25-də hərbi nazir, general-leytenant Əlağa Şıxlinski nazir müavini təyin edildilər. [4, 115]

AXC süqut etdikdən sonra bolşevik hökuməti Milli Ordunu ləğv etdi. Onun rəhbərlərinin əksəriyyəti Nargin adasına aparılıb güllələndi.

Əsası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qoyulmuş Azərbaycan ordusunun ənənələri müasir dövrdə də qorunub saxlanılır və inkişaf etdirilir. Bu isə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ciddi səyləri nəticəsində mümkün olmuşdur. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Silahlı Qüvvələr quruculuğu sahəsində aparılan işlər ölkəmizdə mütəşəkkil, qüdrətli

ordu yaratmağa imkan vermiş, onun gələcəkdə daha da möhkəmlənməsi üçün əsaslı zəmin yaratmışdır.

Lakin hələ yaxın keçmişdə Azərbaycan ordusu yaradılmasına başlanıldığı vaxtdan müxtəlif təzyiqlərə məruz qaldı. Həm xaricdən, həm də daxildən göstərilən təzyiqlərin əsas məqsədi ordu quruculuğunun qarşısını almaqla Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi mövcudluğuna yol verməmək idi. Belə ki, sovet hakimiyyəti dövründə də Rusiya imperiyasının azərbaycanlılara qarşı hərbi siyasəti dəyişməmişdi. Sovet dövründə çar dövründən fərqli olaraq azərbaycanlı gənclər hərbi xidmətə çağırılırdılar. Lakin onlar döyüş üçün nəzərdə tutulmuş hərbi hissələrdə yox, əsasən tikinti batalyonlarında xidmət edirdilər. Məqsəd aydın idi – azərbaycanlılar arasında hərbi elminə dərinlən yiyələnən, müasir silahlarla rəftar etməyi bacaran hərbiçilərin yetişdirilməsinə imkan verməmək. Bu siyasətin mahiyyətini yaxşı başa düşən Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra, 1971-ci il iyunun 20-də C.Naxçıvanski adına ixtisaslaşdırılmış hərbi məktəbi təşkil etdi. O dövrdə bu addımı atmaq çətin bir iş idi. Məşhur Suvorov adına, Naximov adına hərbi məktəblərin mövcud olduğu bir zamanda kiçik respublika olan Azərbaycanda hərbi məktəbin yaradılması müşkül idi. Lakin burada da dahi liderimizin əvəzolunmaz siyasəti köməyə yetir. O, azərbaycanlı tələbələrin rus dilini pis bildikləri üçün həmin məktəblərdə yaxşı təhsil ala bilmədiklərini bəhanə gətirir. Və həmin tələbələrin öz dillərində təhsil almalarının və bunun üçün də Azərbaycanda hərbi məktəbin yaradılmasının vacibliyini bildirir. Əslində o zaman Heydər Əliyev gələcəkdə azərbaycanın müstəqil olacağına daxilən inanmış və bunun üçün də Azərbaycanda milli hərbi kadrların yetişdirilməsi üçün var qüvvəsi ilə çalışmışdır.

Sonralar H.Əliyev deyirdi:

“Biz Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseyin ilk bünövrə daşlarını qoyanda o bizim üçün nəzəriyyə deyildi, böyük gələcəyə, Azərbaycanın gələcəyinə baxış idi. Azərbaycanın milli zabıt kadrlarının hazırlanması üçün ilk uğurlu addımlar idi. Biz bu addımları atarkən düşünürdük ki, zaman gələcək, Azərbaycan xalqı öz milli azadlığına qovuşacaq, öz dövlət müstəqilliyini əldə edəcək, müstəqil Azərbaycan dövləti yaranacaq. Yarandı da. Məhz bugünkü müstəqilliyimizə görə mən bu məktəbi yaratdım, yaşatdım, böyütdüm. Bilirsiniz, sizə səmimi deyirəm, C.Naxçıvanski adına lisey mənim üçün bir övladdır. Ona öz övladım kimi baxıram və nə qədər yaşayıramsa, ona bax, bu cür baxacağam”. [3, 152]

Ulu öndərimiz o dövrdə azərbaycanlı gənclərin Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq və Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəblərinə, eləcə də SSRİ-nin digər hərbi məktəblərinə güzəştli şərtlərlə qəbul olunmasına nail olmuşdu. Bu gün C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin milli zabıt kadrlarımızın yetişdirilməsində və o dövrdə ali hərbi məktəbləri bitirmiş şəxslərin silahlı qüvvələrin formalaşmasında müstəsna rolu vardır. Bu məktəblərdə yetişən Azərbaycan hərbiçiləri Birinci Qarabağ müharibəsində misilsiz igidliklər göstərmişlər. Lakin bu nailiyyətlər asanlıqla əldə edilməmiş, çox mürəkkəb və çətin tarixi inkişaf yolu keçmişdir.

Tarix boyu Azərbaycana qarşı ərazi iddiasında olan ermənilər onlara havadarlıq edən və ölkəmizi parçalamaq, onun müstəqilliyinə mane olmaq istəyən digər qüvvələrlə birlikdə bir hissəsini işğal etmişdilər. O zaman Azərbaycana rəhbərlik edən şəxslər qətiyyətsizlikləri üzündən Silahlı Qüvvələri yarada bilmədilər.

1991-ci ilin sentyabrın 5-də Müdafiə Nazirliyinin yaradılması barədə qərarın və həmin ilin oktyabrın 9-da Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti tərəfindən Silahlı qüvvələrin yaradılması haqqında qanunun qəbul edilməsinə baxmayaraq, Respublika rəhbərliyi bu qərarların həyata keçirilməsi üçün heç bir səy göstərmirdi.

SSRİ-nin tərkibində qalmağa, ittifaq orqanlarının himayəsi altında yaşamağa və onun vahid ordusunun saxlanması meyləli olan Ayaz Mütəllibov Azərbaycanın müstəqil ordusunun formalaşmasında heç də maraqlı deyildi. Ona görə də orduya dövlət səviyyəsində lazımı diqqət yetirilmir, onun təşkilatlanması üçün zəruri tədbirlər görülmürdü.

AXC-Müsavət hakimiyyəti dövründə də ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunması üçün lazımı tədbirlər həyata keçirilmirdi. O vaxtkı iqtidar səriştəsizliyi üzündən düşünülmüş hərbi siyasət yeritmək qabiliyyətində olmadığına görə ölkəni və əhalini hər cür silah və hərbi texnika ilə təchiz edilmiş düşmənin ordusundan qoruya bilmir, onun qarşısında aciz qalırdı.

Belə vəziyyətin yaranmasında günahkar olan o zamankı dövlət rəhbərləri sonralar bu halı etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Hərbi iş üzrə heç bir biliyi və səriştəsi olmayan Fəhmin Hacıyevin və bu baxımdan ondan fərqlənməyən Tahir Əliyevin, Rəhim Qaziyevin, Surət Hüseynovun Silahlı Qüvvələrdə yüksək vəzifələrə təyin edilməsi ordunun mənafeələrinə ciddi ziyan vurmuşdu. Bu şəxslər peşəkar zabit kadrlarına inamsızlıq göstərir, onları ordudan uzaqlaşdırır, ordu quruculuğunda səriştəsi olmayan öz yaxın adamlarını şəxsi sədaqət əsasında yüksək vəzifələrə təyin edirdilər.

Cəmiyyətin bütün qatlarını sarsıdan daxili qeyri-sabitlik, siyasi çəkişmələrin geniş vüsət alması, cinayətkar mafioz dəstələrin fitnələri, xarici xüsusi xidmət orqanlarının qarşısı alınmayan keşfiyyət-təxribat fəaliyyətinin ordu quruculuğu prosesinə göstərdiyi dağıdıcı təsiri 1993-cü ilin ortalarında artıq ordunu məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qoydu.

Bütün bunların nəticəsində erməni silahlı qüvvələri Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini zəbt etmiş, 1 milyondan artıq vətəndaşımızı öz yurdlarından didərgin salmış, on minlərlə insanı məhv etmişdi.

Ölkə daxilində hakimiyyətsizlik, qarışıqlıq və xaos, siyasi çəkişmələr, ordunun iflic vəziyyətində olması, ərazilərin işğalı, ölkənin parçalanması və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi əhalidə ruh düşkünlüyü, vahimə və qorxu, dövlətə və orduya, sabahkı günə inamsızlıq hissləri yaratmışdı.

Məhz belə bir ağır böhranlı şəraitdə Azərbaycan xalqı öz müstəqil dövlətinin məhv edilməsi təhlükəsi qarşısında üzünü Naxçıvana, xalqın layiqli oğlu Heydər Əliyevə tutaraq onu hakimiyyətə gətirdi.

Yalnız Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gəlməsi və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi vəziyyəti kökündən dəyişdi, respublikamızda ordu quruculuğu sahəsində mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə güclü təkan verdi, cəbhədə vəziyyətin müsbət istiqamətdə inkişafına şərait yaratdı. Bu dövrdən etibarən ölkədəki silahlı qüvvələr dövlətin tam nəzarətinə keçdi. Görülmüş tədbirlər nəticəsində qısa zaman kəsiyində Füzuli və Ağdam rayonlarının bir sıra yaşayış məntəqələri işğaldan azad edildi, cəbhədə təşəbbüs Azərbaycan ordusunun əlinə keçdi. Bu uğurların müvəqqəti olduğunu güman edən düşmən öz havadarlarının köməyindən və silahlı sursatından istifadə edərək 1994-cü ilin ilk aylarında bütün cəbhə boyu irimiqyaslı hücum əməliyyatlarına başladı. Lakin Azərbaycan ordu hissələrinin Füzuli, Beyləqan, Ağdam və Tərtər istiqamətlərindəki müqaviməti ilə rastlaşan və Azərbaycan əsgərinin qəhrəmanlıq nümunələrinin şahidi olan düşmən cəbhədə atəşkəsə razılıq verməli oldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev hərbi təhsil sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə 1999-cu il yanvarın 20-də Hərbi Akademiyanın yaradılması haqqında fərman imzalamışdır. Prezidentin 20 avqust

2001-ci il tarixli fərmanı ilə Silahlı Qüvvələr üçün kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi məqsədilə Müdafiə Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən məktəblər Azərbaycan Hərbi Dənizçilik Məktəbi və Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarçilik Məktəbi adlandırılmışdı. [2, 95]

Bu gün Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin zabitləri həmçinin Türkiyənin, Ukraynanın, Rusiyanın, Pakistanın, Çinin, Almaniyanın, Böyük Britaniyanın, İtaliyanın, Rumıniyanın, Macarıstanın hərbi akademiya və dinləmə kurslarında da təhsil alırlar. Zabitlərimizin Amerika Birləşmiş Ştatlarında təhsil alması haqqında artıq razılıq əldə etmişdir.

2003-cü il aprelin 19-da Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseydə keçirilən yubiley mərasimində çıxış edən Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev liseydə təhsil alan kursantların ali hərbi məktəblərə daxil olmaq üçün lazımi biliklər toplayacaqlarına və gələcəkdə Azərbaycanın dəyərli zabitləri olacaqlarına inandığını qeyd edib. Ulu öndərimizin son çıxışı da elə həmin mərasimdə oldu. Və bu çıxış zamanı baş verən hadisə gənc hərbiçilərimiz üçün əsl mətinlik nümunəsi oldu. İki dəfə kəskin ürək ağrısı ucbatından nitqini dayandırmalı olan Heydər Əliyev sonadək böyük iradə nümayiş etdirdi. Və yenidən tribunaya qayıdıb çıxışını sona yetirdi. Bu, addım gənc zabitlərimiz üçün əsl örnək olacaq bir addım idi.

Bu gün Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin quruculuğu prosesi davam etdirilir və ordumuz inkişaf, təkmilləşmə dövrünü yaşayır. Hər tərəfli güclənən, hərbi qüdrəti, döyüş qabiliyyəti artan Azərbaycan ordusu böyük inkişaf yolu açıb. Silahlı Qüvvələrimizin kadrları NATO standartları səviyyəsində hazırlanmışdır. Bu ordu işğal olunmuş ərazilərimizi düşməndən azad etməli, ölkəmizin ərazi bütövlüyünü qorumalıdır.

Əminik ki, artıq Azərbaycan əsgəri öz sözünü deməyə qadirdir və Ali baş komandanımızın əmri ilə hər an torpaqlarımızı erməni işğalçılarından azad etməyə hazırdır. Bu gün Azərbaycan ordusuna göstərilən qayğı və diqqət onu deməyə əsas verir ki, qüdrətli ordumuz tezliklə vətənin torpaqlarını düşməndən xilas edəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Mehdiyev R. XXI əsrdə Milli Dövlətçilik: Demokratik inkişaf və müxalifət // Dirçəliş - XXI əsr jurn., Bakı, №62, s.236.
2. Məmmədov Ə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı: Elm, 1999, 360 s.
3. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: Azərneşr, 2002, 217 s.
4. Vəliyev X Heydər Əliyev və Ordu Quruculuğu Bakı, 2006 s480

Резюме

Гайыбалыева Нигяр

Бакинский государственный университет

Меры борьбы Гейдара Алиева за сохранения национальной государственности

Современный Азербайджан, основателем которого является общенациональный лидер Гейдар Алиев, сегодня имеет сильную армию и стойкую экономику. Устойчивый фундамент нашей независимости и государственности

заложен нашим великим лидером Гейдаром Алиевым. Наша регулярная армия, которая приступила к новому этапу развития и прогресса, стала оплотом нашей государственности в мире. Успешное осуществление политики национального лидера в области создания национальной армии увеличивает силу и мощь нашего народа с каждым днем.

В данной статье рассматривается выдающий роль общенационального лидера Гейдара Алиева в создании национальной армии.

Summary
Kaybaliyeva Nigar
Baku State University

**Measures on fight for the preservation of national statehood by
Great leader Heydar Aliyev**

The state, founded by the founder of modern Azerbaijan, national leader Heydar Aliyev, is based on a strong army and strong economy today. Today, the national foundation of our independence and statehood is laid by our great leader Heydar Aliyev. Our regular army, which has embarked on a new stage of development and progress, has become a stronghold of the strongest army and people in the region. Successful implementation of the national leader's policy in the field of army building increases the power of our army day by day. Azerbaijan will return its historical lands along with the lands lost to the mighty army. The Azerbaijani people, having a rich history of military history, relying on the determination and power of their Armed Forces, will be more confident in the way of state building and gain new victories.

Quliyev İbrahim,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
quliyev.ibrahim.78@mail.ru

Azərbaycan Səfəvilər dövlətində elmi-mədəni həyat (XVII əsr)

Annotasiya: XVII əsr Azərbaycan Səfəvilər dövrünün tarixini, xüsusən də elm və mədəniyyət tarixinin araşdırıldıqca, burada zəngin mədəniyyət irsinin mövcudluğu, həmin irsin qonşu xalqların da inkişafına təsiredəcək gücdə olması ortaya çıxır. Azərbaycan dili başda olmaqla, müxtəlif dillərdə, o cümlədən ərəb və fars dillərində də əsərlər yazan Səfəvi dövrünün ədib və şairləri, mütəfəkkir və filosofları o dövrün elmi-mədəni həyatının zənginliyi haqqında xəbər verirlər.

Beləliklə, XVII əsr Azərbaycan Səfəvilər dövlətində elm və mədəniyyət yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Məhz bu dövrdə Azərbaycan alimləri ilə yanaşı, qeyri-azərbaycanlı alimlər də elm və mədəniyyətin inkişafın öz böyük töhfələrini vermişlər.

Açar sözlər: İslam, fəlsəfə, hədis, Peyğəmbər.

Ключевые слова: Ислам, Философия, Хадис, Пророк.

Key words: İslam, Philosophy, Hadiths, Prophet.

Azərbaycan tarixinin, xüsusən də mədəniyyət tarixinin orta əsrlər dövrü araşdırıldıqca, burada zəngin mədəniyyət irsinin mövcudluğu, həmin irsin qonşu xalqların da inkişafına təsiredəcək gücdə olması şübhəsizdir. Azərbaycan dili başda olmaqla, müxtəlif dillərdə, o cümlədən ərəb və fars dillərində də əsərlər yazan Səfəvi dövrünün ədib və şairləri, mütəfəkkir və filosofları o dövrün elmi-mədəni həyatının zənginliyi haqqında xəbər verməkdədirlər.

XVII əsr Səfəvi dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının iki görkəmli nümayəndəsi –Qövsi Təbrizi və Saib Təbrizinin həyat və yaradıcılıqları xüsusi vurğulanmalıdır. Çünki onların həm azərbaycanca, həm farsca yazıb-yaratdıqları əsərləri təkcə ədəbiyyatşünaslıq baxımından deyil, eyni zamanda dini-fəlsəfi fikir baxımından da böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. Dövrün məşhur nümayəndələri arasında Qövsi Təbrizi, Saib Təbrizi, Fə dai Təbrizi, Məsihi, Mevci Təbrizi, Tərzi Əfşar, Məlik Bəy Ovçu, II Şah Abbasın tarixçisi və II Şah Səfinin isə vəziri olan Mirzə Tahir Vahidi Qəzvini, Məhəmməd TəqiDehargani Təbrizi, Vali Kirman, Murtuza Qulu Xan Qövmü XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynayan və həmin əsrdə Füzuli məktəbini davam etdirən şairlər arasında yer alırlar. Çünki bu əsrdə yazılan qəzəllərin çoxunda Füzulinin üslubu və dilinin qorunması böyük bir ustadlıq sayılmışdır.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz bu və ya digər şair və ədiblərin XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan yazı dili və ədəbiyyatı üzərində də olduqca böyük təsirə sahibdirlər.

Bu dövrdə yetişən mütəfəkkir şairlərdən biri də Qövsi Təbrizidir. O, 1568-ci ildə Təbrizdə doğulmuşdur. O, XVII yüzildə Azərbaycanın alim, mütəfəkkir və görkəmli şairlərindəndir. Sənətkar ailəsində dünyaya göz açan şairin “Divan”ının iki nüsxəsi məlumdur. Nüsxələrdən birincisi Britaniya muzeyində, ikincisi isə Gürcüstanın Dövlət muzeyində saxlanılır. 400-dən artıq qəzəl və başqa şeirlərindən ibarət olan “Divan”ı 1925-ci ildə Bakıda nəşr edilmişdir. Əsərin 2005-ci ildə yeni nəşrini isə görkəmli alim, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Paşa Kərimov həyata keçirmişdir [1, 4-13].

Tədqiqatçılar haqlı olaraq Qövsi Təbrizini Füzuli ədəbi məktəbinin görkəmli davamçısı kimi təqdim edirlər. Onun lirik qəzəllərində mənəvi azadlıq, insanların arzu və istəkləri tərənnüm olunur. Bir sıra şairə, xüsusilə, Füzuliyə nəzirələr yazmışdır. Onun yaradıcılığı Azərbaycan şerinin inkişafında önəmli rol oynamışdır. Onun əsərlərinin əlyazma nüsxələri Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı və Gürcüstanda saxlanılır [2].

Dövrün digər bir görkəmli şəxsiyyəti Saib Təbrizidir. Mirzə Məhəmməd Əli Saib Təbrizi 1601-ci ildə Təbriz şəhərində doğulmuş və ibtidai təhsilini də burada almışdır. XVI əsrin axırlarında, I Şah Təhmasibin zamanında Təbriz Osmanlılar tərəfindən işğal olunmuşdu. Şəhər azad edildikdən sonra I Şah Abbas bir çox təbrizliləri İsfahana köçürür. Saibin atası da köçürülənlərin arasında idi. Saib öz təhsilini və poetik fəaliyyətini İsfahanda davam etdirir. O, dövrün görkəmli alimlərindənKaşi və Şəfaidən dərs alır. Təhsilini bitirəndə artıq onu İsfahanda savadlı ziyalı və istedadlı şair kimi yaxşı tanıyırdılar. Bundan sonra Saib dövrünün ənənələrinə uyğun olaraq, təhsilini səyahətlərdə davam etdirir. O, Məkkə və Mədinə ziyarətində olur, buradan da Osmanlıya gedir. Burada o, ölkənin tanınmış şair və alimləri ilə tanış olur, yaradıcılıq söhbətləri aparır. Az sonra yenidən İsfahana qayıdan Saib burada soyuq qarşılandığından 1625-ci ildə Hindistana gedir. Yolüstü Kabula dönür. Kabul hökmdarı, şeir aləmində Zəfərxan təxəllüsü ilə tanınan Mirzə Əhsənulla Nəvvab Saibi əziz bir dost kimi qarşılayaraq, öz sarayında qonaq saxlayır. 1630-cu ildə ZəfərxanSaibi də özü ilə birlikdə moğol hökmdarı Şahcahanın sarayına aparır. (Şahcahan sonralar bütün

dünyada öz arvadının şərəfinə tikdirdiyi Tac Mahal məqbərəsi ilə tanınıb). Sarayda Saib görkəmli həkim və şair, Azərbaycan türkcəsində yazılmış məşhur “Vərqa və Gülşə” poemasının müəllifi Məsihi ilə rastlaşır. Məsihi burada şahın həkimi kimi çalışırdı. Bir çox təzkirəçilərin Məsihini Saibin tələbəsi hesab etmələrinə baxmayaraq, onların dostluğu hər iki şairin yaradıcılığına müsbət təsir edir və uzun müddətli olur. Saib Məsihinin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir və onun ölümündən sonra dostunun “Divan”ının ilk tərtibçilərindən olur. Təzkirəçi Mirzə Tahir Nəsrabadinin yazdığına görə, Saibin evində Məsihinin on “Divan”ı varmış.

Saib Təbrizinin atası onun dalınca Hindistana gəlib, İsfahana aparmaq üçün icazə istəyir. 1633-cü ildə artıq Kəşmir hökmdarı olan Zəfərxan Sahibin vətənə dönmək arzusunun yerinə yetirir. Lakin bir sıra səbəblər ucundan şair İsfahanda çox duruş gətirə bilmir və yenə səyahətə yollanır. O, Məşhəd, Qum, Qəzvin, Yəzd, Ərdəbil şəhərlərini gəzərək yenidən İsfahana dönür. Bu dəfə II Şah Abbas (1642-1666) şairi ehtiramla qarşılayır və sarayına dəvət edir. Saib sarayda məliküş-şüəra – şairlərin başçısı olur. O, burada lirik qəzəllər və qəsidələr yaradır.

Saib Təbrizi İran tədqiqatçılarının “İsfahan üslubu” adlandırdıqları yeni poetik cərəyan yaradır. Qeyd olunmalıdır ki, Hindistanda onu farsdilli poeziyanın “Hindistan məktəbi”nin banisi kimi tanıyırlar. Sarayda ikən Saib öz qəsidə və epik əsərlərində şahın hərbi hünərlərini tərənnüm edir. “Qəndəharnamə” poeması bunların arasında bədii dəyərinə görə xüsusi yer tutur. Bu poema II Şah Abbasın Əfqanıstan yürüşünə və 1649-cu ildə Qəndəharı tutmasına həsr olunub.

Şah Süleyman (1666-1694) hakimiyyətə gəldikdən sonra sarayda Saibə münasibət pis tərəfə doğru ciddi sürətdə dəyişməyə başlayır və o, sarayı tərk edir.

Saib ömrünün son on ilini öz əsərlərinin sistemləşdirilməsinə və qaydaya salınmasına həsr edir. O, öz şeirlərini mövzular üzrə ayıraraq “Miratül-camal”, “Arayişə-nigar” və “Vacibül-hifz” adlı toplular halında təşkil etmişdir.

Saib böyük bir poetik irs qoyub getmişdir. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, onun irsi təqribən 300 min beyt təşkil edir. Görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd Əli Tərbiyət özünün “Azərbaycanın görkəmli adamları” kitabında yazır ki, o özü Saibin 120 min beytlik “Divan”ını (poemaları daxil olmadan) gözü ilə görüb.

Saib Təbrizi 1677-ci ildə İsfahan şəhərində vəfat edib və orada da dəfn edilib [3, 6-22].

XVII əsrdə anadilli ədəbiyyatımızın inkişafında müəyyən rol oynamış digər iki şair – Mövci Əhəri və Mirzə Saleh Təbrizi yüksək rütbəli din xadimi - şeyxülislam olmuşlar. Mirzə Salehin bu yaxınlarda əldə edilmiş farsca divanında onun türkcə şeirləri də vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Salehin divanının nüsxəsi Tehranın Məclis Kitabxanasında saxlanılır. Mirzə Saleh Təbrizi barədə məlumat çox azdır. Vəliqulu bəy ibn DavudquluŞamlı 1661-ci ildə bitirdiyi “Qisəsül-xaqani” adlı təzkirəsinin 132-ci səhifəsində şair haqqında yazırdı: “Mirzə Saleh Təbrizin şeyxülislamıdır. O, bəzən Füzuli təbiətlidir və Nəvai kəlamının ardınca gedir... Bu alimin doğulduğu yer Təbrizdir... O, cənabın türkcə və farsca şeirlərinincənnətnişan ölkəmizdə çox böyük şöhrəti var”. Göründüyü kimi, Vəliqulu bəy şairin Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı olduğunu qeyd etmişdir. Məhəmməd Tahir Nəsrabadi (1623-1711) 1672-1679-cu illərdə yazdığı “Təzkireyi-Nəsrabadi” əsərində Mirzə Saleh barədə yazır: “Təbriz kübarlarından. O, yüksək insan, səlahiyyətə və yumşaq bir şəxsdir. Təbrizin şeyxülislamı vəzifəsində elə bir yol götürmüşdür ki, bir kimsənin ondan şikayəti yoxdur. Türk və fars nəzmində təbi, qüdrəti olan bir şairdir...” [4].

XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi fikirlə yanaşı, fəlsəfi fikrin inkişafı da xüsusi mərhələ hesab edilir. Bu dövrlərə qədər artıq fəlsəfi fikrin təməl cərəyanları formalaşmış, ölkədə fəlsəfənin sonrakı inkişafı İslam mədəniyyətləri məcrasında davam etmişdir. Qeyd edilən XVII-XVIII əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı filosoflar içində ƏbuTalib Təbrizi, Mirzə Məhəmməd Ordubadi, Yusif Qarabaği kimi filosoflar yaşamışlar. Amma təəssüfedicidir hal budur ki, adı çəkilən filosoflardan ƏbuTalib Təbrizi və Mirzə Məhəmməd Ordubadi panteist sufi fikirlərinə görə I Şah Abbasın hökmü ilə edam edilmişlər. Yusif Qarabaği isə təqibdən qaçaraq Orta Asiyaya mühacirət etmişdi.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinin ən məşhur ideoloqlarından biri, riyaziyyata, astronomiyaya, məntiqə aid əsərlərin müəllifi ilahiyyatçı Ağa Hüseyn Xalxalı (?–1606) idi. O, İslam Şərqi və Azərbaycanında dini azad fikirliliyi, xüsusilə fəlsəfədə Mənsur Həllac, Cəlaləddin Rumi, Mahmud Şəbüstəri və başqa mütəfəkkirlərin panteist dünyagörüşünü tənqid edirdi.

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərindən biri də XVIII əsrdə yaşamış ilahiyyatçı, oncılıq "Riyazül-üləma" ("Alimlər bağçası") əsərinin müəllifi Mirzə Abdullah Əfəndi Təbrizi (1653-1719) idi.

XVII-XVIII əsrlər fəlsəfəsinin nümayəndələri Yusif Qarabaği, Saib Təbrizi, ƏbdürrəzzaqDümbuli və Hacı Zeynalabdin Şirvaninin fəlsəfi görüşləri, əsasən sufizmin panteistik "vəhdət əl-vücut" fəlsəfəsi ilə bağlı idi. Sufi panteist fəlsəfənin nümayəndələri Məlik Seyid, Nəbibəddin Rza, Mirzə Həsən Zunuzi Fani və başqa mütəfəkkirlər öz əsərlərində sosial-fəlsəfi, etik və estetik problemləri ön plana çəkirdilər. Fəlsəfə və ədəbiyyat tarixinin nəzəri məsələləri ƏbdürrəzzaqDümbulinin irsində, realist estetik fikir təmsilçisi, məşhur rəssam, alim və mütəfəkkir Sadıq bəy Əfşarın "Qanunus-Süvər" risaləsində əksini tapmışdı. Sosial-mədəni şəraitdən asılı olaraq sufi fəlsəfəsi XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan fəlsəfi fikrində xüsusi yer tutur. Bu dövrün görkəmli sufi filosoflarının əsərlərində sosial fəallıq, dünyəvi elmlərə və mədəniyyətə maraq və rəğbət, rasionalizmə meyil diqqəti cəlb edir. Kəskin ideoloji qarşıdurmada qeyri-ortodoksallığı ilə səciyyələnən fəlsəfi irsin qorunması (təbliği və nəsilərə çatdırılması), bir tərəfdən, geniş fəlsəfi şərhlərin (şərh və haşiyələrin, bəzi hallarda şərhlərə şərhlərin) yazılması, digər tərəfdən isə müxtəlif formalardan (səyahətnamə və s.) istifadə olunaraq qeyri-ortodoks fəlsəfi fikrin obyektiv təsvirini vermək yolu ilə yerinə yetirilirdi[4].

XVII-XVIII əsrlərdə Səfəvilər dövlətində yaşamış qeyri-azərbaycanlı filosofların da rolu qeyd edilməli, onların yaratdığı elmi-fəlsəfi irsə qiymət verilməlidir. Onların içində Bəhaəddin Amili (1547-1622), Mirməhəmməd Bağır Mirdamad(?-1632), Sədrəddin Şirazi (1571-1640), Seyid Əhməd, Hüseyn Tənkabuni və başqalarının xüsusi yeri vardır.

Mir Məhəmməd Bağır MirdamadAstarabadi İbn Sina və Sührəverdinin "neoplatonizm" fəlsəfəsini mənimsəyən, İslam peripatetik(məşşailik) fəlsəfi ənənələrini daşıyan və İsfahan fəlsəfə məktəbinin banisidir. O, Səfəvilər dövründə Aristotel və Əl-Fərabidən sonra "Üçüncü müəllim" ("Müəllim əs-Salis") kimi tanınmışdır.

İslam fəlsəfəsinə öz böyük töhfəsini verən bu dəyərli alimin çoxlu traktatları vardır. "Taqviməl-iman", "Qabasatəl-ilahiyyat", "Sirat əl-müstəqim", "Risalə məfahimil-vücut", "Risalə hudusil-ələm" əsərləri onun öz fəlsəfi konsepsiyasını irəli sürdüyü əsərlər sırasına daxildir.

Mirdamadın ən mühüm fəlsəfi əsəri "Qabasatəl-İlahiyyat"dır. Əsər onun fəlsəfəsinin mahiyyətini ehtiva edir. Əsərin əsas mövzusu dünyanın yaranması və Allah tərəfindən onun genişlənməsinin mümkünlüyüdür. Onun bu əsəri Tehrandə hicri 1315 ildə nəşr

olunmuşdur. Onun elmi nəşri 1997-ci ildə “Kitabül-Qabasat” adıyla Mehdi Mühəqqiq tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Müəllif “Risalə hudusil-ələm” əsərində Əflatuna (Platona) qarşı çıxaraq Aristotelin yolunu izləmişdir. Həmçinin o, bu traktatında Fərabini də tənqid etmişdir. Əsər “Heft Risalə” içində Tehrandə hicri 1315-ci ildə nəşr edilmişdir.

Mirdamad “Risalə məfahumil-vücuda” əsərində varlıq anlayışını izah etmişdir. Bu traktat “Kəlimatül-mühəqqiqin” içində Tehrandə hicri 1315-ci ildə nəşr olunmuşdur.

O, həmçinin “İşraqilik” təxəllüsü ilə şeir də yazırdı.

Mirdamad 1632-ci ildə vəfat etmişdir.

XVII əsr Səfəvilər dövrünün digər bir görkəmli filosofu Məhəmməd Sədrəddin bin İbrahim Şirazidir. O, təkcə Səfəvi dövrünün deyil, dünya fəlsəfi fikir mədəniyyətinin ən qüdrətli nümayəndələrindəndir. Molla Sədra 1571-ci ildə Səfəvilərin elm mərkəzlərindən biri olmuş İranın Şiraz şəhərində anadan olmuşdu. Fəlsəfə, kəlam, hədis və təfsir elmlərini öyrənmək üçün 1591-ci ildə Qəzvinə, daha sonra isə 1597-ci ildə İsfahana səyahət etmişdi.

Molla Sədra özünü intellektual fənlərin, o cümlədən İbn Sinanın, Sührəverdininneoplatoniklərin, xüsusilə İbn Ərəbinin fəlsəfəsini öyrənməyə həsr etmişdir. Ənənəvi islami elmlər sahəsindəki təhsilini Şirazda tamamladıqdan sonra İsfahana gedərək Bəhəddin Amili və MirdamadAstarabadi kimi alimlərdən də dərslər almışdı. Müəllimləri arasında filosof ƏbülqasimFindiriskinin də olduğu güman edilsə də, onun əsl fəlsəfə müəllimi Mirdamad olmuşdur.

Molla Sədra İsfahanda təhsilini başa vurduqdan sonra Qum şəhərinə getmiş və orada öz fəlsəfi nəzəriyyəsini əsaslandırıdığı “Əsfarül-ərbəə” (dörd səfər) adlı əsərini yazmışdı.

XVII əsrdə müsəlman dünyasının ən böyük filosofu olaraq qəbul edilən Molla Sədra “Hikmətül-mütəaliyə” fəlsəfi nəzəriyyəsini yaratmışdır. Molla Sadranın fəlsəfəsi İbn Sinanın “məşşailik”, Sührəverdinin “İşraqilik” fəlsəfəsi və İmamların (ə) bəzi hədislərindən təsirlənmişdir.

XVII əsrin nəhəng filosoflarından biri Seyid Əhməd Ələvi İsfahanidir. Xatırladaq ki, Seyid Əhməd Mirdamadın xalası oğlu olmuşdur. O, İbn Sinanın “Şifa” əsərinə geniş şərh yazmış, onun “sudur” nəzəriyyəsinin elmi-fəlsəfi tərifini vermiş və öz görüşlərini dəlilləndirmək üçün böyük Azərbaycan filosofu və “İşraqilik” cərəyanının banisi Sührəverdinin görüşlərindən istifadə etmişdir. Bu da bir daha onu göstərir ki, Seyid Əhməd “Məşşailik” və “İşraqilik” fəlsəfi cərəyanlarının mahir bilicisi olmuşdur. Maraqlı burasıdır ki, filosof fəlsəfənin predmetlərinə tənqidi yanaşmış, bəzi sufilərin “vəhdəti-vücuda” məsələsində xətəyə düşdüklerini və onu düzgün başa düşmədiklərini qeyd etmişdir. Bundan başqa o, İbn Sinanın “Şifa” əsərini şərh edərkən, dünya fəlsəfi fikir mədəniyyətində mühüm mövzulardan biri olan “kamil insan” məsələsini fundamental şəkildə şərh etmişdir. Həmçinin Seyid Əhmədin fəlsəfə tarixindəki xidmətlərindən biri də onun təfsirşünaslıqda nadir hadisələrəndən olan Qurani-Kərimə irfani-fəlsəfi şərh yazmasıdır.

Səfəvilər dövrünün ən qüdrətli dinşünas-filosoflarından, həmçinin ibrani (ivrit) dilinin mükəmməl bilicilərindən olan Seyid Əhməd xristian ilahiyyətinin ən böyük tənqidçilərindən, xristian filosoflarının İslama qarşı apardıqları əks təbliğatın qabağını alanlardan və onları elmi-fəlsəfi dəlillər qarşısında aciz qoyan yeganə filosoflardandır. Onun bu sahədə yazdığı əsərlərindən “Misqalüs-səfa”, “Ləvami-rəbbani” və “Şəvəriqi-Rəhmani” əsərlərini qeyd etmək olar.

XVII əsrin digər tanınmış filosoflarından, İslam elmi-fəlsəfi mədəniyyətinin əvəzilməz nümayəndələrindən biri də Hüseyn Tənkabunidir. O, Molla Sədranın yetirməsidir və onun təlimlərinin ən gözəl bilicisi və şərhçisi idi. Həmçinin Hüseyn Tənkabuni kosmologiya anlayışı İslam fəlsəfəsindəki ənənəvi bölgü əsasında olmasına baxmayaraq, bu sahəni geniş şərh edən filosoflardan biri olmuşdur.

Fəlsəfə tarixçiləri onu mühacir filosof adlandırırlar. Çünki o, Səfəvilərin bütün ərazilərini gəzərək mədəresələrə gedər və fəlsəfəyə aid mühazirələr oxuyardı.

Hüseyn Tənkabuninin bir çox əsərləri vardır. Yazdığı əsərlər içində "Cismani məad"ın xüsusi yeri vardır. Müəllif bu əsərində ustadı Molla Sədranın görüşlərini izah etmiş, ustadının məad haqqındakı baxışlarını "lətif cism" əsasında şərh etmişdir. Ona görə cismani məadla ruhani məad arasında heç bir fərq yoxdur. Xatırladaq ki, onun irəli sürdüyü "lətif cism" anlayışı nyuplatonçu filosof Proklusun qəbul etdiyi nəfs anlayışının davamı hesab olunur. Bundan başqa, bu fikir Molla Sədranın yaradıcı təxəyyül fəlsəfəsi ilə sıx bağlıdır.

Hüseyn Tənkabuni ənənəvi İslam fəlsəfəsindəki kosmologiya anlayışını aşağıdakı üç yerə bölmüşdür:

Əql aləmi (cəbərut aləmi), İdeya aləmi (mələkut və ya nəfs aləmi) və Maddə aləmi (hiss və ya mülk aləmi).

Qeyd etmək lazımdır ki, Hüseyn Tənkabunin irəli sürdüyü ideya aləmi əslində yaradıcı təxəyyül aləmidir.

Nəticə olaraq bunu qeyd etmək olar ki, XVII əsr Azərbaycan Səfəvilər dövlətində elm və mədəniyyət yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Məhz bu dövrdə Azərbaycan alimləri ilə yanaşı, qeyri-azərbaycanlı alimlər də elm və mədəniyyətin inkişafının öz böyük töhfələrini vermişlər.

Ədəbiyyat

1. Təbrizi Qövsü. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi P. Kərimov. Bakı, Lider nəşriyyat, 2005.
2. İran-Tehran İslam Şura Məclisi I. Ktb., nr.7082.
3. Təbrizi Saib. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycanca şeirlərin tərtibçisi, qəzəllərin, qəsidələrin, təkbeytlərin fars dilindən tərcüməçisi, ön sözün, çıxarıqların və şərhlərin müəllifi B. Azəroğlu. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2014.
4. <http://az.wikipedia.org>

Summary İbrahim Guliyev

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS Scientific and cultural life in Azerbaijan Safavid state (XVII century)

Researching the history of Azerbaijan Safavid State on XVII century, particularly its scientific and cultural history, appear the existing of rich cultural heritage and its ability of influence to the development of neighboring nations. The writers and poets, thinkers and philosophers of Safavid state writing their works mainly in Azerbaijan language, including other languages too, as well as Arabic and Persian languages, inform the affluence of scientific-cultural life of that period.

Thereby, the science and culture in Azerbaijan Safavid state on XVII century has entered a high stage of development. Namely on this period, along with Azerbaijani scientists, non-Azerbaijani scholars also have made a great contribution to the development of science and culture.

Резюме
Гулиев Ибрагим
Институт рукописей имени Мухаммада Физули
Национальной академии наук Азербайджана (НАНА)

Научно- культурная жизнь государства Сефевидов Азербайджана (17 век)

При изучении истории государства Сефевидов Азербайджана 17 века, особенно историю научно-культурной жизни, обнаруживается богатое культурное наследие, которое может оказать влияние на развитие культур соседних государств. Написанные произведения литераторов, поэтов, философов периода Сефевидов на азербайджанском, арабском и персидском языках дает подробную информацию о богатой научно-культурной жизни того периода.

Таким образом, государство Сефевидов Азербайджана 17 века положило начало периода высокого развития науки и культуры. В этом периоде, наряду с другими учеными, азербайджанские ученые внесли достойный вклад в развитие науки и культуры.

Qurbanova Günel,
müəllim
Bakı Slavyan Universiteti
g.gurbaova@mail.ru

Oğuz qrupu türk dillərində abreviaturlar formalı maliyyə terminləri

Xülasə: Terminlərin yaranma üsullarından biri də abreviaturlar, başqa sözlə desək, ixtisarlardır. Abreviasiya hadisəsinin tədqiqi göstərir ki, müxtəlif dillərdə abreviaturlar dilin lüğət tərkibinin və terminoloji fondunun zənginləşdirilməsində fəal iştirak edən vahidlərdir. Əsasən, 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə abreviaturlar sistemli şəkildə təsir edir; abreviaturların müxtəlif sahələrə aid olması ədəbi dilin lüğət tərkibinin də müxtəlif istiqamətlərdə, başlıcası isə elmi-texniki planda zənginləşməsinə gətirib çıxarır.

Açar sözlər: termin, abreviaturla, alınma söz, termin yaratma, maliyyə.

Ключевые слова: термин, аббревиатура, заимствованное слово, терминообразование, финансы.

Key words: term, abbreviations, borrowed word, termin creating, finance.

Terminlərin yaradılması üsullarından biri də sözlərin ixtisarı, yeni abreviaturlar hesab edilir. Abreviaturla sözü italyan mənşəli sözdür: ab Azərbaycan dilindəki – dan çıxışlıq hal şəkilçisi məzmunundadır, brevio // breviot “qısaldıram” mənasındadır, ur bu üsulun adını yaradan şəkilçidir (6, s.123). Termin yaradıcılığında abreviaturla üsulu digər

üsullardan fərqlənir. Çünki bu üsulda bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq deyil, terminologiyada artıq mövcud olan terminləri eyni məzmununda, lakin qısaldılmış şəkildə əlverişli şəkllə salmaq nəzərdə tutulur. Digər dillərlə müqayisədə Azərbaycan dilində abreviaturaların tarixi çox qədimə gedib çıxmır. Belə ki, ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbsında müəyyən ixtisarlar olsa da, mütəxəssislər bunu abreviatura kimi qəbul etmirlər. N. Xudiyev yazır: “Tədqiqatlar göstərir ki, abreviasiya dünya dillərində yazı əsasında meydana gəlmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan yazısı öz tarixi ərzində ərəb, latın və rus qrafikalarına əsaslanmışdır. Ərəb qrafikası daha böyük bir dövrü əhatə etsə də, bu dövrdə ixtisar hadisəsi başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dili üçün də səciyyəvi olmamışdır” (7, s. 18).

Bu yolla terminlərin çoxalması dildə söz yaradıcılığının digər üsullarından kifayət qədər fərqlənir. Belə ki, digər üsullarla termin yaratma zamanı dilin leksik qatı bu və ya digər yeni vahidlərlə zənginləşirsə, abreviatur dildə hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinin eyni məzmununda, lakin başqa formada – qısaldılmış şəkildə meydana çıxmasıdır. Y.Məmmədli abreviaturalara sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir qolu kimi yanaşır və həmin sözləri bu istiqamətdən təhlil edir. (9, s.177). Bənzər fikrə M.Adilovun əsərində də rast gəlirik. Belə ki, Azərbaycan dilində abreviaturaları tədqiq edən M.Adilov ixtisarların dilin digər sözlərinə aid bütün xüsusiyyətlərə malik olduğunu və abreviasiya hadisəsinin məhsulu olan abreviaturaların dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rola malik olduğunu qeyd edir (1, s.12). “Müasir Azərbaycan dili” əsərində “mürəkkəb ixtisarlar” adı altında təqdim olunan abreviaturalar sintaktik üsulla söz yaradıcılığının bir növü kimi qeyd edilir: “Sintaktik üsulla yaradılan yeni sözlərin bir hissəsini də mürəkkəb ixtisarlar təşkil edir” (10, s.236). Abreviaturaların əhəmiyyətini nəzərə alaraq hələ I Ümumittifaq Türkoloji qurultayında türk dillərində bu üsulla termin yaradılması təklif olunmuşdur.

Abreviaturaların müsbət cəhəti bundan ibarətdir ki, terminlərin xarakterik cəhətlərindən sayılan lokonizm tələblərinə cavab verir, fikrin yığcam və dəqiq ifadəsi üçün əlverişlidir: türkcə *UPF* – **Uluslararası Para Fonu (BTS)**, *TCMB* – **Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (BTS)**, *FTT* – **Finans Tablo Türü (VTS)**, *YBD* – **Yapısal Bütçe Dengesi (TCMBTS)**, *ROK* – **Rezerv Opsiyonu Katsayısı (TCMBTS)**; azərbaycanca *AVS* – **Avropa Valyuta Sistemi (MTİTL, 159)**, *ƏDV* – **Əlavə Dəyər Vergisi (MTL, 387)**, *MHS* – **Milli Hesablar Sistemi (MTL, 728)**; türkməncə *AMBB* – **Afrika Merkezi Banklar Birlişigi (YDBTS, 14)**, *AYT* – **Afrika Ykdysady Topary (YDBTS, 25)**, *PBG* – **Pul Bazarynyn Gaznasy (YTS,186)**, *SPI* – **Spekulyativ Pul Islegi (YTS,202)**, *ŞPH* – **Şahsy Pensiya Hasaplary (YDBTS,208)**; qaqauzca *DB* – **Devlet Bankası (GRRS,74)**, *MK* – **Mastraf Kitantası (GRRS,458)**, *PV* – **Patent Vergisi (GRRS,513)**. “Lakin başqa leksik vahidlərdən fərqli olaraq mürəkkəb ixtisarlar anlayışın yeganə ifadəsi deyildir. Mürəkkəb ixtisar sözlə yanaşı, dildə onun tam izahını təşkil edən söz birləşmələri də mövcud olur.” (10, s. 236).

Dilçilikdə abreviaturalara yanaşma tərzı müxtəlifdir. Tədqiqatçıların müəyyən qismi abreviaturaların söz yaratma üsullarından biri olması fikrini qəbul etmir. Onların fikrincə bu üsul hər hansı bir anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmır, sadəcə terminologiyada artıq mövcud olan terminləri eyni məzmununda, lakin qısaldılmış formada əlverişli şəkllə salır. Azərbaycan dili terminologiyasının əsas tədqiqatçılarından olan prof. İ. Qasimov haqlı olaraq abreviaturaların termin yaratma üsullarından biri olmadığı qənaətinə gəlir: “Terminologiyada abreviaturalar yeni terminlərin yaranma üsulu yox, yeni formaların

yanma üsulu adlandırılrsa daha məqsədəuyğun və məntiqi səslənər” (8, s. 71).

S.Sadıqova abreviaturları terminlərin yanma üsullarından biri kimi qəbul etsə də, onun digər üsullardan fərqləndiyini göstərir və haqlı olaraq abreviaturların sözyaratma üsullarından biri olmasına şübhə ilə yanaşır: “Abreviatur üsulu termin yaradıcılığında başqa üsullardan fərqlənir. Çünki bu üsulda bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün termin yaratmaq deyil, terminologiyada artıq mövcud olan terminləri əlverişli şəkə salmaq nəzərdə tutulur” (11,s.122). Doğrudan da, abreviaturlar dilə yeni mənalı leksik vahidlər gətirməyib dildə mövcud olan hazır leksik vahidlərin əvəzində qısaldılmış şəkildə işlənərək onun tələffüzünü, işlədilməsini asanlaşdırır.

Bu formaların ətraflı təhlil olunması müasir türk dillərində çox aktiv işlədilən mürəkkəb quruluşlu termin söz birləşmələrinin bir çoxunun qısaldılmasına və beləliklə asan tələffüz olunmasına və söz kimi işlədilməsinə olan ehtiyacdən doğur. Mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin ixtisar olunmuş formalarının yanması dildə sadələşməyə doğru olan daimi meyldən çoxsözlü, çətin tələffüz olunan adların bir dil vahidi şəklinə salınaraq qısaldılmasına edilən cəhdədən, anlayışı təsviri yolla deyil, qısa, müxtəsər bir leksik vahidlə ifadə etmək tələbatından irəli gəlir. Deməli, maliyyə terminlərinin yanmasında abreviaturlar yeni terminlərin yanma üsulu yox, yeni formaların yanma üsulu adlandırılrsa daha məqsədəuyğun və məntiqi səslənər.

Oğuz qrupu türk dillərində mövcud olan maliyyə terminlərini işlədilmə xüsusiyyətlərinə və ya struktur-fonetik prinsipə görə üç qrupa ayırmaq olar:

1. Hərflər inisialları şəklinə formalaşan abreviaturların tərkibi yalnız samitlərdən ibarət olur: türkcə *BDDK* - Bankacılıq Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BT), *TBB* - Türkiye Bankalar Birliğı (BT), *SPK* - Sermaye Piyasası Kurulu (BT), *BSMV* - Banka Sigorta Muamele Vergisi (BT), *KKDF* - Kaynak Kullanım Destekleme Fonu (BT), *KMH* - Kredili Mevduat Hesabı (BT), *GSMH* - Gayri Safi Milli Hasıla (BTS), *SPK* - Sermaye Piyasası Kurulu (BTS); azərbaycanca *BVF* - Beynəlxalq Valyuta Fondu (BMTİL, 82), *DB* - Dünya Bankı (BMTİL, 128), *MHBS* - Maliyyə Hesabatlığının Beynəlxalq Standartları (BMTL, 282); türkməncə *BHK* - Bank Holding Kompaniyası (YDBTS, 29), *DYMG* - Daşary Yurt Maya Goyum Gaznası (YDBTS, 56), *HHB* - Halkara Hasaplaşyklar Bankı (YTS,104); qaqauzca *SF* - Sotial Fondu (GRRS, 260), *HP* - Hazna Parası (GRRS, 310), *BP* - Banka Pravleniyası (GRRS, 529) inisiallarının ümumi qaydalarına görə, onların tələffüzü zamanı hər bir hərflərin əlifbadakı adına əsaslanmaq lazımdır: *TCMB* - *Te-Ce-eM-Be*, *BHB* - *Be-He-Be*, *BVF* - *Be-Ve-Fe*, *FRB* - *Fe-eR-Be*. Hərflər əlifbadakı adına əsasən tələffüz edildiyinə görə bu cür inisiallara bəzən «alfabetizmlər» də deyilir. Azərbaycan dilçiliyində, tarixilik baxımından yanaşsaq, bunlara «əlifbaizmlər» demək olar.

2. Ümumi dilçilikdə səs inisiallarına akronimlər də deyilir. Akronimlər ən uğurlu inisiallar hesab olunur.

Əlifbeizmlərdən fərqli olaraq, akronimlər də samitlərlə yanaşı müxtəlif saitlərdə çıxış edir: *AİB* - Avropa Investisiya Bankı (MTL, 156), Onlar tərkibindəki hərflərin ifadə etdiyi səsələrin məcmusundan alınan söz kimi tələffüz edilir, başqa sözlə, orfoepiyaya görə akronimlər dilin adı sözlərindən fərqlənmir, yazıldığı kimi oxunur: türkcə *AOF* - **Ağırlıqlı Ortalama Fiyatı (BTS)**, *TÜP* - **Tezğah Üstü Piyasa (BTS)**, *API* - Açıq Piyasa İşlemləri (TCMB), *EGE* - Ekonomik Güven Endeksi (TCMB), *FİK* - Finansal İstikrar Kurulu (TCMB), *ROM* - Rezerv Opisyonu Mekanizması (TCMB), *TÜFE* - Tüketicici Fiyat Endeksi (TCMBTS); azərbaycanca *ABA* - Amerika Bankirlər Assosiasiyası (BMTİL, 23), *FES* - Federal Ehtiyat Sistemi (MTL, 402), *AİB* - Asiya İnkişaf Bankı (MTL, 125), *İZÇA* -

İnvestiya Zəmanəti üzrə Çoxtərəfli Agentlik (MTİTL, 550); türkməncə *GIB* – Gaytadan İndekslenyan Borçlar (YDBTS,81), *BYW* – Byujetın Ykdysady Wezipesi (YDBTS, 48), *HÖS* – Harajatlary Özgerdiş Syyasaty (YTS,106), *GIS* – Goşmaça Import Salgydy (YDBTS,88), *HEB* – Hyzmat Ediji Bank (YTS,107), *IAM* – İçerki Audit Müdırlığı (YTS,116), *OBYT* – Obligasiya Boyunça Ynanylan Tarap (YTS,167); qaqauz dilində akronimlərə təsadüf edilmir.

3. Qarışıq inisialların tərkibi isə hərf və səs inisiallarının kombinasiyasından ibarət olur: türkcə *APB* – Avrupa Para Birliğı (MTS), *EFT* – Elektronik Fon Transferi (BT), *UPF* – **Uluslararası Para Fonu (BTS)**, *AHB* – Avrupa Hesap Birimi (EMTS), *CDVİV* – Cari Dönem Vergisiyle İlgili Varlıklar (VTS), *UFK* – Uluslararası Finans Kurumu (EMTS); azərbaycanca *AKP* – Avtomatlaşdırılmış Klirinq palatası (BMTL, 35) *ASF*-Avropa Sosial Fondu (MTL, 158), *ƏDV* – Əlavə Dəyər Vergisi (BMTİL, 387), *UFK* – Uluslararası Finans Kurumu (EMTS, 20); türkməncə *DTU* – Durnuksyz Topar Ulgamy (YDBTS, 66), *GDU* – Gazna Dalandyryş Ulgamy (YDBTS, 82); qaqauzca *TGÖ* – Tarife Göre Ödek (GRRS, 643).

Heca abbreviaturalarının abbreviasiya texnikasına görə iki növü vardır:

1. Tam ixtisarlər;
2. Yarımqıç ixtisarlər (heca ixtisarları) (7, s.376).

1. Tam ixtisarlər – tam ixtisarlər digər abreviaturalara nisbətən yaranma tarixinə görə əvvəllərə təsadüf edir. İnsiallar bütün dillərdə olduğu kimi Oğuz qrupu türk dillərində də geniş yayılmış abreviaturalardan hesab edilir. Maliyyə terminlərinin abbreviasiyası zamanı inisiallar əsasən hərfi ixtisarlər şəklində özünü göstərir: türkcə *MB* – Merkez Bankas (EMTS), *UPF* – Uluslararası Para Fonu (EMTS, 20), *BMTKK* – Birləşmiş Milletlər Ticaret ve Kalkınma Konferansı (MTS, 42); azərbaycanca *ABA* – *Azərbaycan Banklar Assosiasiyası*, *BHB* – *Beynəlxalq Hesablama Bankı*, *FES* – *Federal Ehtiyat Sistemi*, *BVF* – *Beynəlxalq Valyuta Fondu*, *ƏDV* – *Əlavə Dəyər Vergisi*, *ƏİB* – *Avropa İqtisadi Birliyi*, *DB* – *Dünya Bankı*, *İPO* – *İlkin Açıq Təklif*, *ABA* – *Amerika Bankirlər Assosiasiyası*, *MMC* – *Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət*, *ÜDM* – *Ümumi daxili məhsul*, *MHBS* – *Maliyyə hesabatlığının Beynəlxalq standartları*, *AKP* – *Avtomatlaşdırılmış Klirinq Palatası*; türkməncə *FRB* – *Federal Rezerw Bankı* (YDBTS,76), *GKB* – *Gymatbaha Kagyzlar Bazary* (YTS,97), *GKMGG* – *Gymatbaha Kagyzlara Maya Goyum Gaznasy* (YTS,98), *MBT* – *Maya Bazary Topary* (YTS,153), *TBGM* – *Tajirçilik Banklaryny Gaytadan Maliyeleşdirme* (YDBTS, 212); qaqauzca *DK* – *Dönme Kapital* (GRRS,352).

2. Dillərin ümumi leksik tərkibində olduğu kimi iqtisadi terminoloji qatda heca ixtisarlardan da istifadə olunur. Belə ixtisarlər zamanı termin – söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən sözlərin müəyyən hecaları ixtisar olunur ki, bu da onların tələffüzünün xeyli dərəcədə sadələşməsinə səbəb olur.

Onu da qeyd edək ki, müasir türk dillərinin maliyyə terminoloji sistemində bu tip ixtisarlara çox az təsadüf etmək olar. Bu da maliyyə terminoloji vahidlərinin əsasən alınmalardan ibarət olması və tam milli keyfiyyət daşıması ilə əlaqəlidir.

Müxtəlif dillərdə abbreviasiya hadisəsinin tədqiqi göstərir ki, abbreviaturalar dilin lüğət tərkibinin və terminoloji fondunun zənginləşdirilməsində fəal iştirak edən vahidlərdir. Əsasən, 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə abreviaturalar sistemli şəkildə təsir edir; abreviaturaların müxtəlif sahələrə aid olması ədəbi dilin lüğət tərkibinin də müxtəlif istiqamətlərdə, başlıcası isə elmi-texniki planda zənginləşməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya, nam. dis., Bakı, 1986.
2. Ağayev A. Maliyyə terminləri lüğəti. Bakı, 2005.
3. Bank – maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2011.
4. Finansal Terimler sözlüğü. Capital yayıncılık, İstanbul, 2012.
5. Gagauzça – Rusça – Romınca sözlük. Kişnyov, 2002.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008.
7. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Bakı, 2012.
8. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı, 2000.
9. Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı, 1997.
10. Müasir Azərbaycan dili, I c., Bakı: Elm, 1978.
11. Sadıqova S. Azərbaycan dilində fizika – riyaziyyat terminlərinin formalaşması və inkişafı. Bakı, 1997.
12. Ykdysadyet we Dolandyryş Bilimleri Terminologiya sözlüğü. Aşgabat, 2010.

Резюме

Гурбанова Гюнель
Бакинский славянский университет

Финансовые термины в форме аббревиатуры в огузской группе тюркских языков

Одним из методов создания терминологии является сокращение слов, то есть аббревиатуры. Изучение сокращений на разных языках указывает на то, что аббревиатуры являются единицами, которые активно участвуют в обогащении словарного запаса и терминологии языка. В основном, начиная с 50-х годов, систематически затрагивает сокращения для обогащения состава азербайджанского литературного языка; Тот факт, что аббревиатуры находятся в разных областях, приводит к обогащению литературного языка в разных направлениях и в научно-техническом плане.

Summary

Gurbanova Gunel
Baku Slavic University

Financial terms in the form of an abbreviation in the Oguz group of Turkic languages

One of the methods for creating terminology is to abbreviate words, that is, abbreviations. Studying abbreviations in different languages indicates that abbreviations are units that are actively involved in vocabulary enrichment and language terminology. Basically, starting from the 1950s, it has systematically affected cuts to enrich the composition of the Azerbaijani literary language; The fact that abbreviations are in different areas leads to the enrichment of the literary language in different directions and in scientific and technical terms.

**Rəsulova Sevinc,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rasulova.s@mail.ru**

Maarifçi-realist uşaq nəsrimizdə vətənpərvərlik mövzusu və xalq məişətinin təsviri

Annotasiya: Məqalədə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaranan uşaq nəsrimizdə iki mövzu və ideya istiqaməti izlənilir: 1. Vətənpərvərlik mövzusu; 2. Xalq həyat və məişətinin təsviri. Dediymiz dövrdə uşaq nəsrimizdə xatırladığımız mövzularda dəyərli nəsr nümunələri meydana gəlmişdir. Həm də həmin əsərlər mahiyyət etibararı ilə maarifçi-realist sənət nümunələridir.

Məqalədə dediyimiz mövzuda yazılan əsərlər təhlilə cəlb edilmiş, onların uşaq ədəbiyyatımızın inkişafındakı rolu aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: Maarifçilik, realizm, Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq nəsr, vətənpərvərlik, xalq məişəti

Keywords: Enlightenment, realism, Azerbaijani literature, child prose, patriotism, folk life

Ключевые слова: Просвещение, реализм, Азербайджанская литература, детская проза, патриотизм, народный быт

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq nəsrinin ideya-mövzu axtarışlarında dayanan hədəflərdən biri də vətənpərvərliklə bağlı idi. Əlbəttə, bu dövr xalqımızın tarixi inkişafında geniş mənada milli oyanış, milli intibah epoxası idi. Milli intibahı şərtləndirən mühüm amillər sırasında vətəndaşların qəlbində vətənpərvərlik və xalqsevərlik duyğusunun pərvərişi və qərarlaşması vacib missiyadır. Çünki bu hiss və duyğular olmadan vətən övladını, vətənin, millətin hürriyyəti, istiqlalı və istiqbalı uğrunda mübarizəyə, mücadiləyə cəlb etmək mümkün deyil. Həmin duyğu və istəklər olmadan vətəndaşlar adi, ətalət və süstlük içərisində yaşayan passiv kütləyə çevrilir. Bu həqiqəti aydın dərk edən mütərəqqi baxışlı bədii düşüncə sahiblərimiz böyüməkdə olan nəslə vətənpərvər, yurdsevər, torpaq və millət sevgisi ilə yaşayan vətəndaşlar kimi yetişdirməyi günün və bədii ədəbiyyatın vacib vəzifəsi hesab edirdilər. Uşaq ədəbiyyatında bu səpkidə yaranan məzmunlu, dəyərli əsərlər də bunu aydın şəkildə sübut edir. Diqqətəlayiq cəhətdir ki, vətənpərvərlik ideyası ərsəyə gələn nəsr nümunələrinin bəzisinin elə sərlövhəsində özünün qabarıq təcəssümünü tapır. Həmin əsərlərdən bəzilərinin adlarına nəzər salaq: R.Əfəndizadə – “Doğma yurd” [4, 80]; Cəfər Bünyadzadə – “İgid oğul, yaxud vətən məhəbbəti” [2]; Həsən Şeyxzadə Reyalist – “Qonaqlıqda yaxşıdır, evdə daha yaxşıdır” [5, 1911, №1]; Q.Nərimanzadə – “Vətən hamıya əzizdir” [5, 1914, №13]; Vəlixanov – “Vətən məhəbbəti” [5, 1914, №11]; Abid Mətləbzadə – “Vətənin üç igid balası” [5, 1914, №20]; Qafur Rəşad Mirzəzadə – “Vətən məhəbbəti” [5, 1916, №7-8] və s.

R.Əfəndizadənin “Doğma yurd” adlı miniatür hekayəsində məşhur “vətənə gəldim, imana gəldim” fəlsəfəsi ilə bağlı hikmətli əhvalat izhar olunur

Cəfər Bünyadzadənin “Məktəbdə” [5, 1911, №3] hekayəsi müəllimlə şagirdin mükaliməsi şəklindədir. Müəllim öz şagirdinə nə öyrətmişdir və ya lazım olan şeylər öyrədə bilmişdirmi? Dialoqdan bəlli olur ki, müəllimin əməyinin meyvəsi olan şagird vətən, millət, elm, dövlət, namus, məktəb, həyat və s. anlayışlar, onların mahiyyət və dəyəri barədə

kifayət qədər işıqlı təsəvvürə yiyələnmişdir. Müəllim öz şagirdindən adını çəkdiyimiz bu anlayışların nə olduğunu soruşur. Şagird isə suallara dolğun, sərrast və dəqiq cavablar verir. Məsələn, müəllimin “Vətən nədir?” sualına cavabı belədir: “Vətən o yerdir ki, şəxsin əqvamı o yerdə yaşayır, ata-babaları o yerdə basdırılmışdır”. Şagirdin fikrincə “vətənsiz, millətsiz, elmsiz, dövlətsiz, namussuz həyatın olmaması olmasından daha gözəldir!” Əslində sənətkar hekayəni dialoq şəklində qurmaqla öz mətləblərini daha yığcam və təsirli şəkildə oxuculara başa salmaq məramı güdür.

1912-ci ildə ayrıca kitabça halında çap olunan “İgid oğul və yaxud vətən məhəbbəti” hekayəsində C.Bünyadzadə yuxu alleqoriyasından bəhrələnmişdir. Romantik üslubda yazılmış bu hekayədə müəllif hadisələri rüyada gördüyü “xəyali səyahət” şəklində təqdim edir. Əsas qayə elmin faydasını və vətənin, doğma torpağın müqəddəsliyini oxucuya başa salmaqdır. Müəllif insana nemət verən, onun doğulub böyüdüüyü yurdun gözəlliyini, müqəddəsliyini, əziz bir məkan olduğunu kövrək bir dillə, qəhrəmanın təsirli, yanğılı sözləri ilə izhar edir. Vətən, vətənin halı, düşmənlərin əlində qalan doğma yurdun müztərib, pərişan vəziyyəti qəhrəmanı onun azadlığı uğrunda mübarizəyə, fədakarlığa sövq edir.

H.Ş.Reyalistin “Qonaqlıqda yaxşıdır, evdə daha yaxşıdır” [5, 1911, №1] təmsilində “Gəzməyə qürbət ölkə, ölməyə vətən yaxşı” məntiqinə müvafiq bir əhvalat təsvir olunur. Daha doğrusu, müəllif təmsilin süjetini xalq bayatısında ifadə edilən həmin fikrə uyğun qurur. Xoruz və toyuq kasıb qarının evində rahat, firavan həyat sürürlər. Ancaq xoruz toyuğu yoldan çıxarıb varlı tacirin həyətinə aparır. Günlərinin orda daha yaxşı keçəcəyini söyləyir. Xoruz və toyuğun səfəri maraqlı olsa da, tacirin həyətinə elə bir xoş vəziyyət görmür, təkrar öz vətənlərinə – qarının evinə qayıdırlar. Əski vətən onlar üçün daha doğma, daha cazibədar və əziz görünür.

İbrahim bəy Musabəyovun “Cəhalət fədailəri” əsəri yeniyetmələr üçün yazılmış təsirli bir hekayədir. 1914-cü ildə ayrıca kitabça halında işıq üzü görmüş bu əsəri müəllif “Cavanlar üçün hekayə” qeydi ilə çap etdirmişdir. “Cəhalət fədailəri”ndə maarifçi-realizmin ciddi təsiri hiss olunmaqdadır. Daha doğrusu, əsər maarifçi-realizmin ideya-estetik prinsipləri çərçivəsində qələmə alınmışdır. Doğrudan da: “Əsər müsbət qəhrəmanların məhvi ilə bitmə də, o, elmə, biliyə, maarifə qüvvətli çağırış pafosu ilə aşılannmışdır. İ.Musabəyov Rəşid və Minanın faciəli ölümünü onların məğlubiyyəti kimi yox, mənəvi qələbəsi kimi mənalandıra bilmişdir. Bu ölüm yazıçının köhnəliyə, geriliyə etirazının bədii ifadəsidir. Ədib bütün əsər boyu qəhrəmanlarının dili ilə öz humanist arzularını tərənnüm etmişdir” [7, 8].

“Cəhalət fədailəri”nin qəhrəmanları gimnaziya şagirdi Rəşid və qız məktəbinin şagirdi Minadır. Hər iki şagird daim “millət, vətən, məktəb” eşqi ilə yaşayan vətənpərvər, millətsevər gənclərdir. Bu maarifçi gənclər məktəbi, maarifi ona görə sevirilər ki, öz vətən və millətlərinin xoşbəxt gələcəyi yolunda onu bir məşəl, hidayət yolu hesab edirlər. Yazıçı əsərdə bu iki gəncin vətənə, millətə xidmət göstərmək barədə arzu və istəklərinin təsvirinə geniş yer verir. Rəşidin arzusu oxuyub gimnaziyanı bitirmək, sonra ali təhsil alıb həkim olmaq və bir həkim kimi öz vətəninə xidmət göstərməkdir. Mina isə istəyir ki, “ünas məktəbi”ni bitirib atası varlı tacir Pənahnın maddi köməkliyi ilə millət qızları üçün bir məktəb açsın, qızları məktəbə, maarifə cəlb etsin. Çünki milləti, vətəni düşdüüyü bu zillətdən, “naxoşluqdan”, əsarətdən, zəlalətdən qurtarmağın yolu maarif və məktəbdən keçir. Bu qurtuluş kişilərlə bərabər qızların da maariflənməsinə bağlıdır. Rəşidlə Mina eyni əqidənin, eyni məslək və məfkurənin daşıyıcılarıdır. Onları yaxınlaşdıran, tanış edən, bir-birinə bağlayan da vətən və millət sevgisidir. Bu sevgi onların öz aralarında da eşq macərəsinin

pərvərişinə səbəb olur. Hər iki gənc öz arzuları uğrunda mübarizə aparır və buna nail olurlar. Rəşid Xarkovda tibb universitetini bitirir, vətəninə qayıdıb bir həkim kimi fəaliyyətə başlayır. Yoxsulları, imkansızları pulsuz müalicə edir. Mina isə orta məktəbi bitirib qız məktəbi açır. Burada imkanlı adamlarla yanaşı kasıb qızları da təhsil alır. O, kasıb qızlarına pulsuz dərs keçir. Bu qəhrəmanların ideallarının gerçəkləşməsinə onların valideynləri də yardımçı olur. Valideynlər bu iki gəncin arasındakı eşq macərəsinə də anlaşıqlı yanaşır, onu təqdir edirlər. Nəhayət, iki gənc ailə qurub xoşbəxt yaşamağa başlayırlar. Hər şey gözəl, nizamlı bir axarda baş verir. Lakin bu xoşbəxtlik uzun sürmür. Faciə ilə üzləşir. Çünki mühit hələ cəhalətdən qurtuluş tapmamış, nadanlıqdan tam şəkildə xilas ola bilməmişdir. Hələ ictimai mühitin cəhalət qaranlığından əsən ruzigarlar davam etməkdədir. Hekayədə belə bir qaranlığın, cəhalətin təmsilçisi tacir Abbasəlinin oğlu Rəhimdir. O, Mina ilə evlənmək istəyir. Lakin nadan, elmsiz, maarifsiz olduğundan Mina ona ərə getməyə razılaşmır. Həm də əvvəldən Rəşidi sevir və öz ilk məhəbbətinə sadıq qalır. Bunun kin-küdurətini qəlbində saxlayan Rəhim Rəşidlə Mina evlənəndən az sonra xəyanət və paxıllıqdan onları öldürür. Işıqlı arzularla yaşayan gənclərin taleyi faciə ilə sona yetir.

Hekayədə yazıçı bu iki gəncə edilən qəsdə vətən və millət eşqi ilə yaşayan, onun tərəqqisi naminə çalışan insanlara cəhalətin vurduğu zərbə kimi mənalandırır. Bildirmək istəyir ki, cahil düşüncə sahibləri vətən, millət və ona xidmət hisslərindən çox-çox uzaqdırlar. Biz bu tipli əsərlərə N.Vəzirovun, N.Nərimanovun, Ə.Haqqverdiyevin və b. realist sənətkarlarımızın yaradıcılığında da rast gəlirik.

Süleyman Əbdülrəhmanzadənin "Qüreyş tərənləri" [3, 1906, №5-8] hekayəsinin mövzusu tarixdən götürülmüşdür. Müəllif əsərdə ərəb tayfaları arasındakı çəkişmələrin onların birliyini pozduğunu, birliyin pozulmasının isə vətənə böyük zərər vurduğunu göstərir. Tayfaların nüfuz uğrunda çəkişmələri ərəbləri zəiflədir və onları düşmənin hədəfinə çevirir.

Abbasqulu Vəlixanovun "Vətən məhəbbəti" [5, 1914, №11] hekayəsinin mövzusu da tarixi hadisə ilə bağlıdır. Hekayədə göstərilir ki, vaxtilə fransızların, yəni Napoleon ordusunun Vyanaya hücumu zamanı fransız sərkərdəsi bir macar qocadan onun qoşununa yol göstərməyi tələb edir. Bütün təhdid və təzyiqlərə baxmayaraq qoca bundan imtina edir. Belə bir hərəkəti vətənə xəyanət, satqınlıq hesab edir. Vətən yolunda ölümə belə hazır olduğunu bildirir. Qocanın belə bir alicənab hərəkəti fransız generalını heyretləndirir və o, qocanı bağışlayır.

Onu da əlavə edək ki, vətənpərvərlik mövzusunda qələmə alınmış nəsr nümunələri sənətkarlıq baxımından daha səviyyəli təsir bağışlayır. Belə əsərlərdə "mövzuların rəngarəngliyi, ifadə tərzinin, məzmunların, fərdi üslubun müxtəlifliyi də uşaq nəsrinin ümumi axarını yekrənglikdən qurtaran cəhət kimi" [6, 195] diqqəti cəlb edir.

Həsənəli Əliyevin "Quş nəğməsi" [5, 1914, №11] hekayəsi lirik, kövrək bir ahəngə malikdir. Kiçik həcmli bu hekayə vətəninə ayrı düşüb həbsə düşmüş bir məhbusun quşla dərdləşməsi şəklindədir. Quş azaddır, hara istəsə, gedə bilər, harada istəsə nəğmə oxuya bilər. Talesiz məhbus isə vətən yanğısı, doğma yurdu görmək həsrəti ilə yaşayır. Lakin bu istəyə qovuşmağa onun imkanı yoxdur. Yeganə təsəllisi quşcuğazla söhbət, bu qürbət və tənhalıq içində el-oba həsrətini, nisgilini quşcuğaza söyləməkdir. Hekayənin ümumi məzmun və ovqatındakı nisgil əsərin dilində dolğun şəkildə ifadə olunmuşdur.

Abid Mətləbzadənin vətənpərvərlik mövzusunda qələmə alınmış "Vətənin üç igid balası" [5, 1914, №20] hekayəsi romantik pafosa malikdir. Hekayə iki hissədən ibarətdir.

Birinci hissədə bir qış gecəsində tonqal başında oturub şirin-şirin söhbət edən iki qardaş bir bacı və onların arzusu təsvir olunur. Böyük qardaş Sətvətın istəyi kitab yazmaq, onu satıb pul qazanmaq, həmin pula xəstəxana açıb öz həmvətənlərinə xeyir vermək, xidmət göstərməkdir. Ortancıl qardaş Nəcdətın diləyi vətən uğrunda vuruşmaq, qəhrəmanlıqlar göstərmək, bu yolla vətənə olan borcunu ödəmək, istəyini nümayiş etdirməkdir. Kiçik bacı Məsrurə isə, əsasən, özünün şəxsi səadətini düşünür və istəyi də şəxsi həyatı ilə bağlıdır. Hekayənin ikinci hissəsində iyirmi il sonrakı söhbət verilir. İlk söhbətdən iyirmi il keçmişdir. Yenə hər üç qardaş-bacı eyni yerdə toplaşib söhbət edirlər. Hər üç insan öz arzusuna çatmışdır. Sətvət və Nəcdət millətsevər, vətənpərvər fərd kimi. Məsrurə isə şəxsi və səadətə qovuşmaq istəyən insan kimi. Hekayənin təhkiyə və süjetində hadisələrin özü yoxdur. Biz baş verənləri yalnız qəhrəmanların söhbətlərindən öyrənirik. Əlbəttə, bu ideyanı çatdırmaq məqsədilə müəllif tərəfindən istifadə edilən bədii üsuldur.

O.R.Mirzəzadənin nağıl üslubunda yazdığı “Vətən məhəbbəti” [5, 1916, №7-8] əsərində də yüksək vətənpərvərlik ruhu hakimdir.

XX əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan uşaq nəsrində yazıçılar xalqın həyat və məişəti ilə bağlı mövzulara da əl atırlar. Bununla onlar kiçik oxucuları xalqın həyat və məişətinin müxtəlif tərəfləri ilə tanış edirlər. Əlamətdar cəhətdir ki, həmin mövzuda qələmə alınmış əsərlər yalnız ideya-məzmun baxımından deyil, sənətkarlıq məziyyətləri, bədii siqləti etibarlı ilə də daha uğurlu alınmışdır. Belə əsərlərdən bir neçəsi bu gün də uşaq nəsrimizin klassik nümunələri kimi öz dəyər və bədii təravətini hişz etmişdir. Həmin söz sənəti örnəklərindən Abdulla bəy Divanbəyoğlunun (Sübhanverdixanov) “İlan” [3, 1907, №7], “Fəhlə” [3, 1906, №16], Abdulla Şaiqin “Murad” [8], “Şələquyruq” [10], “Köç” [9] və s.hekayələrini göstərə bilərik. “Ə.” imzalı müəllifin “Novruz” [5, 1915, №5] hekayəsində də xalqımızın novruz bayramı ilə bağlı adət-ənənəsi, uşaqların həmin bayramda gördükləri əyləncəli işlər əsərin mövzu hədəfinə çevrilmişdir. O zamankı məktəb dərsləklərində də bu mövzuda qələmə alınmış kiçik hekayələrə rast gəlmək mümkündür.

A.Divanbəyoğlunun “İlan” hekayəsində xalq məişətinin, inancının maraqlı bir mənzərəsi və detallı dolğun, əyləncəli, yumorlu bir şəkildə özünün bədii təcəssümünü tapır. Belə ki, xalq arasında xurafat və mövhumatdan yaranan bəzi saxta, gülüş doğuran, heç bir həyatı və elmi məntiqə söykənməyən inanclar vardır. “İlan”da həmin inanclardan birini yazıçı əsərin mövzu obyektinə çevirir, onu şən, şux, yumorla dolu bir qiyafədə təsvir edir. Ümumiyyətlə, hekayədəki hadisələr nikbin, dramatik, şən bir aurada, kiçik oxucuların zövq və maraqlarını oxşayan bir tərzdə təqdim edilir. Əsərdə həm dəyişən hadisələr, həm də canlı dialoqlar bolluq təşkil edir. Süjet boyu hər addımda anbaan əhvalatlar təzələnir, kino lenti kimi bir mənzərə digərini, bir xəbər başqasını əvəz edir. Beləliklə, biz süjet boyu tez-tez, sürətlə dəyişən çeşidli mənzərələrin, əyləncəli dialoqların şahidi oluruq. Dialoqlar isə yığcam və konkretir. Təfərrüat isə canlı və cazibədardır.

Hekayə biçindən gəlmiş Aslan bəyin və nöker Kazımın yuyunub yemək istəməsi əhvalatı ilə başlayır. Mələk xanımın “Əhmədin yolunu ilanlar kəsibdirlər” xəbəri ilə düşünlənir, dramatikləşir, ailə üzvləri arasında bir vahimə, çaxnaşma yaranır, hər şey bir-birinə qarışır, həyəcan və gərginlik artır. Diribaş və zirək nöker Kazımın qızıl ilanlardan birini öldürməsi, digər ilanın qaçması ilə müvəqqəti rahatlıq yaranır. Amma çox keçmədən mövhumi inancdan doğan yeni bir narahatlıq baş qaldırır. Bu, Əhmədin (ilanlardan Kazımın xilas etdiyi uşaq) anası Hürü xanımın narahatlığıdır. Onun ictimai mühit və məişətdə əxz etdiyi təsəvvürə, inama görə qızıl ilan yeddi qardaş olur. Birinə bir kimsə xəter yetirdikdə o birilər təqsirkarı tapıb cəzalandırır. İndi həmin xof, qorxu bir ana kimi

Hürü xanımı tərک etmir, onun bütün fikir və varlığına hakim kəsilir. Hekayənin əsas məzmunu və ideyası da Hürü xanımın bu saxta inamı üzərində qurulmuşdur. Yazıçı məhz bu cür mövhumi inamlara gülür. Oxucu qəlbində də ona gülüş doğurur. Lakin hekayədə müəllifin məsələyə münasibəti ikilidir. Yəni o, xalq arasında xurafat və mövhumatla bağlı mənasız inancları tənqid edir, onlara gülür. Amma göstərir ki, çox vaxt cəmiyyətə ziyan gətirən belə baxışlar bəzən xeyirə səbəb olur. Necə ki, “İlan”da canına qızıl ilan xofundan vəsvəsə, qorxu düşən Hürü xanım “ixtiyar nənənin” sözü ilə qurban kəsib kasıblara paylayır, nəzir və sədəqə verib yoxsulları sevindirir. Sənətkar həmin mənzərəni və xeyiri belə bir yumorla izhar edir: “Bəli, nəzir və sədəqə yolu açıldı. İşimiz belə olmasa, yetimlər, əsirlər, fəqirlər və aclar acından qırılarmışlar. Qızıl ilan nəzir, sədəqə və qurban heç tutmayır... Zərəri nədir? Füqəralara xeyirdir... Bu da bəsdir...” [3, 1906, №7] “İlan” hekayəsi ilə bağlı bir məsələni də xatırlatmaq lazım gəlir. A.Divanbəyoğlunun tədqiqatçısı İ.Bəktaş sənətkarın həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafiyasında hekayənin təhlili zamanı yazır: “O zaman Azərbaycan məişətində dərin kök salmış dinin, mövhumatın, puç etiqadın əsiri olan avamlar və dindarlar ağızdan-ağıza gələn əfsanələrdən öz xeyirləri üçün istifadə edirdilər” [1, 126]. Göründüyü kimi, alim cəmiyyətdə sadələvh insanların bəzi gülməli, əsassız inamlarını, o cümlədən Hürü xanımın, “ixtiyar qarının” qızıl ilan xofuna olan etiqadını dinlə, dindarlıqla əlaqələndirir. Bunu “çürük dini etiqadlara” inamla, müsəlmançılıqla, islamla bağlayır. Əlbəttə, belə bir mövqə, baxış və təhlil ideoloji yanlışlıqdır. Heç cür obyektiv sayıla bilməz. Dinə sovet rejiminin diktəsi, ideoloji prizması nöqtəyi-nəzərindən yanaşmağın nəticəsidir. Çünki istər “İlan”da ortalığa qoyulan, istərsə də bu tipli sadələvh inamların fəlsəfəsində, mahiyyətində din, sağlam dini baxış yox, yalnız mövhumat və xurafat dayanır. Mövhumat və xurafatın isə islam dini ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əksinə islam bu cür saxta, mövhumi etiqadlara qarşı çıxır və onları qəbul etmir.

İ.Divanbəyoğlunun “Dəbistan” jurnalında [1906, №16] “A.S.” imzası ilə çap olunmuş “Fəhlə” hekayəsində insanın məişət həyatı ictimai mühit hadisələri ilə məharətlə sintez edilmişdir. Məişət həyatında maddi çətinlik ucbatından sıxıntı çəkən zəhmət adamlarının – fəhlələrin sosial gerçəklikdə də əzaba məhkum olunduqları əsərdə realist planda, tərərüatlı və canlı təcəssümünü tapmışdır. Daha doğrusu, burada ictimai yuxarılar və ictimai aşağılar arasındakı sinfi-silki barışmazlıq, ziddiyyət, maddi və mənəvi qarşıdurma maraqlı şəkildə əks etdirilmişdir. Əslində deyilən problem daha çox “böyüklər üçün” ədəbiyyatın mövzu obyektini kimi diqqəti cəlb edir. Lakin sənətkar böyük uğur və məharətlə onu uşaq nəsrinin mövzu hədəfinə çevirmişdir. Fəhlə həyatını, ictimai yuxarılar və ictimai aşağılar, bunların barışmaz mövqeyi problemini sadə, aydın, kiçik oxucuların dərk edəcəyi bir tərzdə təsvir etmişdir. Bunun üçün yazıçı belə bir bədii fəndə əl atmışdır: fəhlə həyatının tipik bir detalını mənzərə-lövhə şəklində canlandırmışdır. Tamamilə realist meyarlar əsasında canlandırılan mənzərə-lövhədə sənətkar hadisələrə heç bir müdaxilə etmədən baş verənlərin fonunda burjuva-kapitalist mühitində əzən və əzilən münasibətlərini bir rəsm tablosu kimi aydın, parlaq, real rənglərlə ortalığa qoymuşdur. Əsərdə heç nə mətnaltı qatda gizlədilmir. Hər şey üzdədir, hər şey baş verən hadisə və dialoqlardan görünür və dərk edilir.

Hekayədə üç obraz diqqəti cəlb edir: podratçı, qoca fəhlə, cavan fəhlə. Podratçı hakim burjuva-kapitalist sinfini, sahibkarları təmsil edir. Çünki onların buyruqlarını, tapşırıqlarını yerinə yetirir, onların iradə və mənafeyinə təmsilçisidir. Qoca fəhlə fəhlələrin dünənini, keçmişini, cavan fəhlə isə bu gününü, indisini təmsil edir.

Podratçı hökm-fərmadır, amiranə göstərişlər verir, “fəhlələr aləmində istirahət yoxdur”, “iş vaxtı istirahət haramdır” fəlsəfəsi ilə yaşayır. Çünki iş vaxtı fəhlənin kiçik bir istirahəti də sahibkara ziyan vurur. Fəhlə sahibkar üçün insan yox, gəlir, qazanc mənbəyidir. Hakim təbəqənin ictimai aşağılara münasibəti və meyarı belədir. Bu dünən belə olmuş, bu gün belədir, bir inqilab, global sosial partlayış və dəyişiklik baş verməsə, sabah da belə olacaqdır. Yazıçı fəhlənin bu üç zaman çərçivəsindəki məhkum, əzablı, acınacaqlı vəziyyətini yığcam və dəqiq detallarla çox sərrast şəkildə təqdim edir. Bu mənada keçmiş təmsil edən qoca fəhlənin vəziyyətini, səciyyəsinə müəllif belə çatdırır: “Qoca fəhlə çubuğunu yerə qoyub, qaz yağ qurtarmış çırağa bənzər gözlərini binalar ağasına tikib ciyərindən bir ah çəkib əllərini çəkicə uzatdı, qolları bənd-bənd sızıldadı”. Qocanın bütün fəhlə həyatı bu cür məşəqqətlər içərisində keçmişdir.

Cavan fəhlənin qocaya dedi sözlərdə onun da fəhlə güzəranı əks olunur: “Baba, qollarım hərəkətdən düşübdür, çəkici qaldırmağa ixtiyarım yoxdur, balıq ət patlamağa hazırdır...” “Cavan fəhlə çirkli qabaqlığı ilə üzünün qanlı tərini silib daşlar arasına palas kimi döşəndi”.

Qoca fəhlə ilə podratçı arasındakı yığcam, kəsərli və mənalı dialoqdan bəlli olur ki, fəhlələr öz övladlarını sahibkarlara, ağalara, ixtiyar sahiblərinə nöker, xidmətçi, buyruqçu kimi böyüdürlər. Bu övladlar gələcəkdə ata-analarından çox ağaların işinə yarayacaqlar:

“Dedi podratçı:

– Ay qoca, hərəkətini artır, səni işdən xaric edəyəm...

Qoca buna dedi ki, xırdaca balalarım var, onlara qəsd etməzsən, çünki sənə lazım olacaqdır.

– Xırda balalar sənə lazımdır, – podratçı dedi.

– Xeyr, fəhlələr ağası, onlar sən qulundurlar, mən bağbanam, onlar meyvə ağacı, sən onların sahibi... Meyvə sənə qismət olacaqdır...” [3, 1906, №16].

Göründüyü kimi, dialoq canlı, yığcam, həm də mənalıdır. Təfərrüatı dəqiq və aydın şəkildə ifadə edir.

“Fəhlə” uşaq nəsrimizdə fəhlə mövzusunda həsr olunmuş ilk bədii nəsr nümunəsi kimi də diqqəti cəlb edir. Hekayə fəhlə həyatının ictimai mənzərəsi, məşəqqətləri barədə oxucularda müəyyən real təsəvvür yaradır. Əsərdə istər təhkiyə, istərsə də dialoqlar yığcam və dolğundur.

Ədəbiyyat

1. Bəktaş İ.A. Divanbəyoğlu. Bakı, 1984
2. Bünyadzadə C. İgid oğul, yaxud vətən məhəbbəti. Bakı, 1912
3. “Dəbistan” jur. (1906-1908)
4. Əfəndizadə R. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1979
5. “Məktəb” jur. (1911-1920)
6. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1992
7. Musabəyov İ. Neft və milyonlar səltənətində. Bakı, 1984
8. Şaiq A.T. Murad. Bakı, 1913
9. Şaiq A.T. Gülzar. Bakı, 1912
10. Şaiq A.T. Şələquyruq. Bakı, 1913

Резюме
Расулова Севиндж
Азербайджанский государственный педагогический университет

**Тема патриотизма и описание народного быта в
просветительно-реалистической детской прозе**

В этой статье просматривается, что детская проза, опубликованная в конце XIX - начале XX века, делится на две темы и идеи: 1. Вопрос о патриотизме; 2. Описание народного быта и жизни людей. В этой статье упомянуто примеры ценной детской прозы того периода. Эти работы, по сути, являются примерами просветительно-реалистического искусства.

Проанализированы работы, и разъяснены их роль в развитии нашей детской литературы.

Summary
Rasulova Sevinj
Azerbaijan State Pedagogical University

**Description of people's everyday life and subject of patriotism in our enlightenment-
realistic children's prose**

This article shows that child's prose, published in the late XIX - early XX century, is divided into two themes and ideas: 1. The question of patriotism; 2. Description of people's life and people's lives. In this article, examples of valuable children's prose of that period are mentioned.

These works, in fact, are examples of enlightening-realistic art. The papers written in the article are analyzed and their role in the development of our child's literature is explained.

Rzayeva Aynur,
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
mrs.rzayeva@list.ru

Bədii mətnlərdə koheziya xüsusiyyətləri

Annotasiya: Mətni hər hansı əlaqəsiz söz yığınınan fərqləndirən xüsusiyyət mətndaxili məntiqi-semantik əlaqə olan koherensiya və onu linqvistik vasitələrlə əlaqəndirən vasitə isə koheziyadır. Məqalənin əsas məqsədi mətn yaratma vasitələrindən ən başlıcası olan koheziyanın xüsusiyyətlərini və növlərini tədqiq etməkdir. Mətnin formalaşmasında əsas amil onun həcmi deyil, məhz onun verbal kommunikativ funksiyasına xidmət edən koherensiya və koheziyadır.

Açar sözlər: bədii mətn, leksik koheziya, qrammatik koheziya, üslubi koheziya, koherensiya, informativlik

Key words: literary text, lexical cohesion, grammatical cohesion, stylistic cohesion, coherence, informativeness

Ключевые слова: художественный текст, лексическая когезия, грамматическая когезия, стилистическая когезия, когерентность, информативность

Koheziya təkçə kommunikasiya prosesini poetik və effektiv olmasını deyil, həm də koherensiyanın reallaşmasına kömək edir. İstər ana dili, istərsə də xarici dildə bir fikir bir neçə cümlə ilə verildikdə oxucu və ya dinləyici verilmiş bu cümlələrdə fikrin əlaqəli və ya əlaqəsiz olduğunu asanlıqla anlaya bilər. Linqvistikada da bu mətn (*text*) anlayışını formalaşdırır. Mətn sosial və intellektual özünüifadənin göstəricisi olmaqla yanaşı, ünsiyyətin həyata keçirilməsində informasiya ötürmə, təsirgöstərmə məqsədi daşıyır, müəyyən davranış və aktları əks etdirir. Məna strukturuna, mövzu və məzmununa görə mətnlər müxtəlif növlərə ayrılır: bədii, elmi, publisistik, və s.

İ.Qalperin mətni müəyyən leksik, qrammatik, üslubi formaya və praqmatik xüsusiyyətlərə malik olan dil işarələrinin nizamlı şəkildə düzülməsi hesab edir. Mətn mətndaxili formal-struktur və kommunikativ funksiyanın vəhdəti hesab oluna bilər. (4,s.87) Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi Qəzənfər Kazımov isə mətn barəsində onun möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyi olmasını fikrini irəli sürmüşdür. (3,s.432) Beləliklə, mətnin mənasının təsadüfi olmadığı, onun müəyyən linqvistik vasitələrlə-sinonimlərlə açıldığını söyləyə bilərik. Ümumlikdə mətn barəsində danışarıqsa, son zamanlarda müasir dilçilikdə geniş vüsət almış koqnitivlik prinsipinə də toxunmalıyıq. Məlumdur ki, koqnitiv dilçilikdə dil məhfumunun insan şüuru səviyyəsində reallaşması fikri əsasdır. Bu baxımdan psixolinqvistika elmi mətnlərdə irəli sürülən əsas fikrin praqmatika və ya müəllifin fikri ilə təqdim olunduğu qənaətdədir. Bədii mətnlərdə olan cümlələr isə adi danışiq üslubundan fərqli, emosional, poetik tərzdə və orijinal olur. Mətn digər sintaktik vahidlərdən fərqli olaraq abzaslar (paragraph) şəklində hissələrə, daha böyük miqyasda isə bölmə və ya fəsillərə (chapter) parçalana bilir. Mətn komponentləri hissələrə bölünməklə yanaşı, əlaqəlilik (koherentlik), tamlıq və müəllif niyyətinə görə bitkinlik (pragmatics) xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməlidir. Mətnə bitkinlik dedikdə onun kommunikativ funksiyası və rəbitəli nitq şəklində təzahür etməsi nəzərdə tutulur. Mətnin bu xüsusiyyəti mətnlərin tərtibi zamanı əvvəldən sonadək gözlənilir və mətnin kommunikativ funksiyasını öz üzərinə götürür. Mətnin tamlıq və ya bölünməzlik prinsipi deyərəkən, onun cümlələri arasına istənilən sözü əlavə etməyin mümkünsüzlüyü nəzərdə tutulur.

Mətn müxtəlif formalarda yazılı və şifahi, nəsr və ya nəzm, monoloq və ya dialoq şəklində təzahür edə bilər. İstər monoloji, istərsə də dialoji mətnlərdə məntiqi-semantik xüsusiyyətlərə nəzər salsaq, sintaktik bütövlər arasında əlaqə formaları əsas məqam kimi diqqəti cəlb edir. Bu əlaqə formaları aşağıdakılardır: eynizamanlıq, qarşılaşdırma, ardıcılıq, səbəb-nəticə, sadalama, müqayisə, aydınlaşdırma. Abzaslarda fikirlər bir-birinə zidd ola bilər amma, bütövü formalaşdırmaq üçün mətn komponentlərini əlaqələndirmək, mətnin rəbitəliyini təmin etmək üçün əsas xüsusiyyət hesab olunur. Sintaktik bütövlər mikromətn (monoloji mətn) daxilində həm formal, həm də məntiqi-semantik baxımdan möhkəm əlaqələnmə sistemində malikdir. Makromətn məhz əlaqəlik funksiyası ilə bütövlük qazanır və bitkin informasiya yükü daşıyır. Deməli, məqalənin əvvəlində də vurğuladığı kimi, dildə səviyyə iyerarxiyasının ən yüksək və sərbəst vahidi cümlə yox, mətnidir. (2, s.6.)

Mətn məna vahidliyini özündə əks etdirən cümlələr qrupudur. Mətn təkçə cümlələrdən təşkil olunmur, cümlələr vasitəsilə realizə olunur. Əgər yazılmış əlaqəli iki cümlə varsa, bu artıq mətn hesab oluna bilər, çünki o, mətn quruluşunu yaratması üçün

müəyyən linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, ingilis dilində olan *There are five students in our group. They are brilliant ones.* Bu cümlələrdəki *five students* və *they* anaforik koheziyadır. Bu cümlələr arasında rabitə (*tie*) mövcuddur ki, iki ayrı cümlə arasında məntiqi əlaqəni və ardıcılığı təmin edir.

Mətnlərin semantik üzvlənməsində cümlə ayrılıqda mövcud deyildir, nəyinsə sonu, nəyinsə başlanğıcıdır. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən vasitələr olan əlaqəlik, inteqrativlik, koheziya, koherentlikdir. Əlaqəlilik fikrin vahidliyini, iyerarxiyasını, inteqrativlik-bölməzlilik, birliyi, koheziya sintaqmatik bağlılığı, koherentlik qrammatik elementlərin tamlığını ehtiva edir. Bütün bunlar vahid struktur kimi qəbul edilmişdir.

Koheziya əlaqələri tək-cümlələr arasında deyil, həmçinin kitabın bölmələri (fəsilləri) arasında da əlaqə yaratmağa da imkan verir. Ümumilikdə isə əlaqələr aşağıdakı kimi təsnif olunur: *qrammatik koheziya (grammatical cohesion)*, *leksik koheziya (lexical cohesion)*, *üslubi koheziya (stylistic cohesion)*. Qrammatik koheziya növlərinə *reference (istinad)*, *substitution (əvəzetmə)*, *ellipsis* və *conjunctions (bağlayıcılar)* aiddir. Leksik koheziya vasitələrinə *transitions (keçid sözləri)*, *adversative (ziddiyyət əlaqəsi yaradan sözlər)*, *causal (səbəb bildirən sözlər)*, *sequential (ardıcılıq bildirən sözlər)*, *üslubi koheziyaya* isə *sinonimlər, antonimlər, hiponimlər, metaforalar* və s. aiddir.

Qrammatik koheziya işlənmiş bədii mətn nümunəsinə diqqət yetirək. *Every day Miss Leeson went out to work. At night she brought home papers with handwriting on them and made copies with her typewriter.* (O. Henry. The Skylight Room, s.7) Burada *Miss Leeson* və növbəti cümlədə işlədilmiş *she* əvəzliyi iki cümləni əlaqələndirərkən qrammatik koheziyanın *reference (istinad)* növünə aid edilir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi ikinci cümlə təklikdə bitkinlik ifadə etmir və məntiqi-semantik xüsusiyyətinə görə birinci cümlədən asılıdır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, mətn daxilində koherentlik və ya koheziya mətn yaratmada strukturadan daha önəmlidir. İstifadə etdiyimiz koheziya termini struktursuz mətn yaratma vasitələrinə şamil edilir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, semantik əlaqələr və mətn semantik vahiddir. Gəlin cümlə daxilində koheziya xüsusiyyətlərinə fikir verək. Bəzi koheziya əlaqələri strukturla əlaqəli olmadığından onlar cümlə daxilində və cümlələr arasında mövcud olur. Qrammatik struktur əlaqələri koheziya gücünə görə cümlə daxilində daha az diqqəti cəlb edir. Məs, *If you happen to meet the admiral, don't tell him his ship's gone down.* Bu cümlədə *him* və *his* admiralı işarə edir. Ümumilikdə, koheziya mətn daxilində semantik əlaqə funksiyasını yerinə yetirir. O, mətndə onun şərh üçün bir elementin digər elementlərlə arasındakı semantik əlaqədir. Bu baxımdan proformanın əsas növlərindən olan *pronominalization-əvəzliliklə* ifadə etmə vasitəsi geniş yayılmışdır. Məsələn, *Bakı öz nefti ilə məşhurdur-Baku is famous for its oil* cümləsində *its* *Bakının nefti* birləşməsinə əvəz edərək təkrarın qarşısını alır öz əvəzliyi ilə dilimizə tərcümə olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi cümlələrin əlaqələnməsində bağlayıcılar da özünəməxsus koheziya funksiyaları yerinə yetirir. Məsələn, *It was raining- We stayed at home.* İki sadə cümlənin əlaqələnməsində *Since* bağlayıcısından istifadə etdiyimiz təqdirdə *Since it was raining we stayed at home* formasında daha oxunaqlı bir cümlə yaranır. Qrammatik koheziyanın digər növü olan *substitution (əvəzetmə)* digər koheziya vasitələrində fərqli olaraq, *one, ones, same* kimi məhdud sayda sözlər vasitəsilə təzahür edir.

*Cherry ripe, cherry ripe , ripe I cry
Full and fair ones,---come and buy!*

Verilmiş bədii mətn nümunəsində əvəzetmə-ones vasitəsilə növbəti təkrarın qarşısı alınmış və ona istinad edilmişdir. Ellipsis elə ana dilimizdə də olduğu cümlə üzvlərindən birinin məqsədli şəkildə buraxılmasıdır. Bəzən İngilis dilində onu sıfır əvəzetmə (zero substitution) da adlandırırlar. *Have you ever been swimming? – Yes, I have* cavab cümləsi yarımçıq və ya elliptik cümlə hesab olunur. [1]

Leksik koheziya vasitələrinə aid bəzi nümunələrin işlənməsinə fikir verək. İngilis dilində collocations (söz birləşmələri, ifadələr) leksik koheziyanın ən geniş yayılmış növlərindən biri hesab olunur. Bu ən çox sinonimlər formasında təzahür edir. Yəni leksik vahidlər-sözlər bir birinin sinonimi olduğu halda onların işlənmə kontekstləri fərqli ola bilər. Məsələn, *frightening, spooky, scary, alarming* sözləri sinonim olduqları halda onların işlənmə tezliyi və məqamı fərqlidir. *Frightening və alarming* sözləri qorxuducudan daha çox həyəcanlandırıcı anlamında işlədilir. Amma *spooky* sözü qorxunc və xoşagəlməz mənasında işlənə bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, dildə koheziya vasitələrinin digər növü də üslubi vasitələrdir. Müəllifin praqmatikasının gücünü və mətnin impresivlik xüsusiyyətini artırmaq məqsədilə istifadə olunan vasitələrə üslubi koheziya vasitələri deyilir. Bu baxımdan yazar O.Henrinin *The Skylight Room* hekayəsi çox maraqlıdır. Məsələn, *if you still stood on one foot* –ifadəsi ironiya vasitəsilə daha ucuz otaq axtarışında tərəddüd edən şəxsə ünvanlanır. Daha bir maraqlı metonimiya alınma xüsusi isimlə əlaqəlidir. *Be cicerone of yours* cümləsində *cicerone* gəlmə insanlara bələdçilik edən şəxsi bildiren italyan mənşəli xüsusi isimdir. Tərcüməsi isə özün-özünə bələdçi ol anlamındadır. Burada göstərilən terminin cəmiyyətin həyatı, dəyərləri və adətləri ilə əlaqəli olduğunu duya bilərik. Digər bir cümlədə müəllifin bənzətmə və müqayisəsinə fikir verək. *Through the glass of the little skylight you saw a square of blue infinity* cümləsində *infinity* sonsuzluq ifadə edən riyazi termdir. Verilmiş nümunədə müəllif sonsuz səma və otağın balacılığı arasındakı ziddiyyəti vurğulamışdır. Müəllif *The Skylight Room* hekayəsində “half-Tuskegeenial tones” ifadəsini öz təxəyyülünün məhsulu kimi qələmə almışdır. İfadə hazırda Alabamada yaşayan Tuskegee (Taskici) adında kiçik hind tayfasına məxsus məğrur səs tonunu təsvir edir. O.Henri dövrünün ən məşhur varlı Amerikalı qadını Hetti Qrin haqqında da alluziya işlətməmişdir. *Dear me! I’m not Hetty if I do look green* cümləsində müəllif məqsədli şəkildə adı Hettiden Qrin sözünü ayıraraq onu xüsusi ad kimi deyil, “göy, təcrübəsiz” mənasında işlədir. Hekayədə verilmiş “*Mounted a Stygian stairways*” alluziyasında müəllif bədii diskursu daha rəngarəng etməyə çalışmışdır. Həmçinin, “*hell from which there is no return*” deyərək müəllif xanım Leesonun heç bir yerə çıxıb gedə bilməyəcəyinə işarə edir. Stygian Styx çayına enən pilləkənlərlə, damdakı otaq isə epitet vasitəsilə cəhənnəmlə müqayisə olunur. Daha öncə də qeyd etmişdik ki, O.Henri öz hekayələrində fiziki və mənəvi keyfiyyətlərdən istifadə edərək xüsusi isimlər yaratmışdır. *Miss Longnecker* də bu qəbildən olan, *long və neck* sözlərindən ibarət mürəkkəb isimdir. Söz mənası isə hər şeylə maraqlanan və bu səbəbdən boynu hər şeyə uzanan anlamında işlədilirdi. Göstərilən nümunələrdə müxtəlif növ üslubi koheziyaları aydın görə bilərik.(5. s.7)

Bütün qrammatik vahidlər, sadə cümlələr, tabeli mürəkkəb cümlələr, söz tərkibləri və sözlər daxili koheziya sayəsində əlaqələndirilir. Əgər mətn bir cümlə şəklində ifadə olunarsa, digər hissələr arasındakı daxilini koheziyanın mövcudluğunu izah etməyə ehtiyac olmayacaq. Əks halda hər bir cümlədən ibarət mətn olduqca nadir hallarda istifadə olunan ictimai işarələrdə, reklam afişalarında, bədii mətnlərdə isə, atalar sözlərində qarşımıza çıxma bilər. Məsələn, *No parking-public notice. Wonder never cease!*-proverb və s.

Struktur əlaqənin mövcud olub olmamasından asılı olaraq, koheziyanı təmin edən semantik əlaqə, əsasən hər ikisində eyni olur. Bu səbəbdən də cümlə daxilində

koheziyanın ayrıca bir hadisə hesab olunmasına ehtiyac yoxdur. Mətnin təsvirində cümlələrarası koheziya əhəmiyyətlidir, çünki, bu xüsusiyyət mətni digərlərindən fərqləndirən koheziyanı müxtəlif aspektlərdən təmsil edir. Artıq məlumdur ki, mətn istənilən strukturda söz yığınının öz bitkinlik və informativliyinə görə fərqlənir. Informativlik dedikdə onun global aləmdə məlumatverici funksiyaya malik olması nəzərdə tutulur. Bədii mətnlərdə də informativlik onun aktuallığını şərtləndirən əsas vasitələrdən hesab olunur. Mətni istənilən söz yığınının fərqləndirən xüsusiyyət onun müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiya daşmasıdır. Informativlik mətnin tamlığı və bitkinliyindən asılıdır. Bədii mətnə informativlik əsərin müasir dünya ilə səsleşməsinə təmin edir, onun aktuallığını şərtləndirir. Mətnin sistem şəklində komponentlərdən ibarət olması faktını qeyd etmişik. Bu komponentlər də əlaqə vasitələri və kateqoriyalara malikdir. Bədii mətnlərin formalaşmasında koheziya və informativlik bu baxımdan səciyyəvidir. Bəzən kateqoriyalar heç də formal vasitələrlə deyil, gözəgörünməz formada təşəkkül tapır. Elə bu zaman informativlik öz funksiyasına başlayır. Ümumilikdə informativlik linqvistik faktor hesab olunur, beləliklə informasiyanın fərqləndiriciliyi, məlumatverici və s. olması onun xüsusiyyətlərinə şamil edilir. Mətnlərdə müxtəlif abzasların bir birini əvəzləməsi informasiyanın zəncirvari bağlılığını və ardıcılığını təmin edir. Əgər bu xüsusiyyət olmasa, məsələn bir abzasda olan informasiya təkrar formada verilərsə, mətnə informativlik pozulmuş hesab olunur. Məlumdur ki, cümlələrdə tam bitkin fikir olmadığından onlar tək başına informativ hesab oluna bilməz, cümlələrin əksinə olaraq mətn və diskurs informativliyi özündə ehtiva edir. Mətn ümumiyyətlə, hər hansı bir informasiyanın oxucuya və ya dinləyiciyə çatdırılması funksiyasını daşıyır. Informativlikdə əsas özəlliklərdən biri də çatdırılan informasiyanın yeni və məlumatverici xüsusiyyətli olmasıdır. İstənilən halda hamıya məlum olan məlumatı yenidən oxucuya çatdırmaq heç bir əhəmiyyət kəsb etməyəcəkdir. Lakin informativliyin bu xüsusiyyəti qəbul edən tərəfindən heç də həmişə yeni sayılmır, belə ki, bəzi oxucular üçün kifayət qədər yeni olan informasiya digər resipiyent tərəfindən eyni dərəcədə yeni olmaya bilər. Bu halda mətn heç də informativ hesab oluna bilməz. Dialoq formasında verilmiş bədii mətn nümunəsindəki informativlik xüsusiyyətinə fikir verək.

"In New York?" I asks.

"No, sir", says Andy, "in Pittsburg". That's their habitat. They don't like New York. They go there now and then just because it's expected of "em".

"A Pittsburg millionaire in New York is like a fly in a cup of hot coffee-he attracts attention and comment, but he don't enjoy it. New York ridicules him for "blowing" so much money in that town of sneaks and snobs, and sneers*. The truth is, he don't spend anything while he is there. I saw a memorandum of expenses for a ten day's trip to Bunkum Town* made by Pittsburg man worth \$15,000,000 once. Here's the way he set it down: (5.p.12-13)

R.R* fare to and from	\$21 00
Cab fare to and from hotel.....	2 00
Hotel bill \$5 per day.....	50 00
Tips.....	5,750 00
<hr/>	
Total.....	5,823 00

Verilmiş dialoq parçasında birinci abzasdan sonra gələn fikir ikinci abzasda izah olunur və mətnin məntiqi integrativliyi, habelə informativliyi təmin olunur. Əgər bu abzaslar

arasında ayrı bir fikir verilmiş olsaydı, bədii mətn öz informativlik xüsusiyyətini, yəni ardıcıl şəkildə informasiya ötürmə xüsusiyyətini itirmiş olardı. Müəllif qısa hekayədə ekspresivliyi artırmaq, informativliyi gücləndirmək və fikri dəstəkləmək üçün təklif olunan qiymətlər cədvəlini yuxarıdakı kimi təqdim etmişdir. Bu xüsusiyyət güclü informativlik xüsusiyyəti hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Halliday, M. A. K. & Hasan, R. (1976). Cohesion in English London: Longman.
2. N.Məmmədli. Nitqdə mətnlərin məntiqi-semantik bütövlüyü. Filologiya Məsələləri 5 "Elm və Təhsil" Bakı-2018 (s.6)
3. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Nurlan", 2008, s.447-448.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., Наука, 1981, с.87
5. O.Henry. The Skylight room and other stories. Higher school publishing house 1972. (p.7, p.12-13)

Summary
Rzayevah Aynour
Lankaran State University

Cohesive Features of Literary Texts

The article deals with the cohesive relations and coherence among the sentences in literary texts. The definition states that a sentence does not express a certain complete thought. It means that a sentence consists of only a small predicative circle of a thought chain. One of the important issues is to define types of cohesion in literary texts. So lexical, grammatical and stylistic cohesion are investigated from different angles. As well, the main components of the literary texts, pragmatics and informativeness are presented. Different kinds of examples from the literary texts are specially interesting and support the given idea. There is a principle for forming a complete unit of sentence association. A text is unique, cannot split into organizational units, it is just like a complete unit.

Резюме
Айнур Рзаева
Лянкяранский государственный университет

Когезионные особенности художественных текстов

Из данного определения следует, что одно предложение не может выражать всю целостность мысли, т.е. предложение является малым предикативным кругом мыслительной цепочки. Статья посвящена связующим отношениям и когерентность среди предложений в художественных текстах. Одной из важных проблем является определение типов когезии в литературных текстах. Таким образом, лексическая, грамматическая и стилистическая когезия исследуются под разными углами. Также представлены основные составляющие литературных текстов, прагматики и

информативности. Различные примеры из литературных текстов особенно интересны и поддерживают данную идею. Текст – это единство предложений с сильной внутренней структурно-семантической связью. Текст, в связи с тем, что создается в процессе мышления, превращается в факт сознания, в речи отражается в предложениях и характеризуется конкретными логически-семантическими показателями.

Агаева Зульфия,
Ст.преподаватель
Лянкяранский государственный университет
zulfiyye.agayeva.1964@mail.ru

Разговорная речь и её особенности

Аннотация: В статье анализируется разговорная речь. Разговорная речь используется в тех случаях, когда существует неподготовленность речевого акта, непринужденность речевого акта. Особенности разговорной речи наиболее ярко выражаются при общении родственников, друзей, близких, знакомых и менее ярко при общении случайно встретившихся незнакомых людей. Более ярко особенности разговорной речи проявляется также в тех случаях, когда разговаривающие не только слышат, но и видят друг друга. Это свойство разговорной речи можно назвать ситуативностью общения.

Açar sözlər: Danışiq dili, danışiq amilləri, ünsiyyətin fərdiliyi, ünsiyyətin situativliyi.

Ключевые слова: Разговорная речь, факторы речи, персональность общения, ситуативности общения

Keywords: Oral speech, language factors, individuality, situation of speech

Разговорная речь используется в тех случаях, когда существует неподготовленность речевого акта, непринужденность речевого акта и непосредственное участие говорящих в речевом акте.[5] Непосредственность общения исключает письменную форму речи, а непринужденность типична лишь для неофициального общения, поэтому разговорная речь – это устная неофициальная речь.

Филологи обсуждают вопрос о том, какой именно фактор разговорной речи является определяющим ее сущность, о границах разговорной речи. Но, несомненно, остается то, что особенности разговорной речи наиболее ярко выражаются при общении родственников, друзей, близких, знакомых и менее ярко при общении случайно встретившихся незнакомых людей. Это свойство разговорной речи можно назвать персональностью общения. Более ярко особенности разговорной речи проявляется также в тех случаях, когда разговаривающие не только слышат, но и видят друг друга, те предметы, о которых идет речь, и менее ярко - в разговорах по телефону. Это свойство разговорной речи можно назвать *ситуативностью общения*.

В тех случаях, когда разговор происходит между мало знакомыми или совсем незнакомыми людьми или исключено использование мимики и жестов, речь теряет

разговорная речь теряет ряд своих характерных черт. Это как бы периферия разговорной речи.

Периферия разговорной речи и разговорная устная речь часто трудноразличимы. У разговорной речи много общего с нелитературной речью, поскольку их объединяют устная форма, неофициальность, непосредственность общения. Но диалекты и жаргоны находятся за пределами литературного языка, а разговорная речь – одна из функциональных разновидностей.

Разговорная речь в отличие от других разновидностей литературного языка – речь неcodифицированная [1], поэтому при использовании разговорной речи не возникает вопроса о допустимости или недопустимости употребления той или иной грамматической формы, конструкции. Говорящий свободен в изобретении новообразований (Слова нельзя *шепотно* читать).

Однако все это не означает полной свободы. Разговорная речь – неcodифицированная, но нормированная разновидность литературного языка. Нормы разговорной речи основываются на тех её особенностях, которые широко распространены в речи культурных носителей русского языка и не вызывают осуждения в условиях разговора. Нарушает нормы разговорной речи использование жаргонизмов (А куда *ты хилишь?*), недопустимых в литературном языке выражений, безграмотных оборотов типа: *Я Вас ни грамма задержала*. Разумеется, за пределами норм разговорной речи оказываются диалектные ошибки произношения (састраи.т.п.). Это нормы разговорной речи как разновидности литературного языка. [1]

Но есть нормы, присущие разговорной речи и отличающие её от других разновидностей литературного языка. Так нормативны для разговорной речи неполные ответы и ненормативные полные ответы. Рассмотрим последовательно фонетические нормы разговорной речи, а также лексические, морфологические и синтаксические особенности, присущие ей.

В отличие от фонетических норм официальной литературной речи разговорная речь характеризуется *значительно меньшей чёткостью* произношения. Звуки произносятся нечётко, концы слов и особенно фраз проглатываются, произношение многих слов настолько упрощается, что выпадают целые слоги (терь вместо теперь, гьрт вместо говорит). Такие факты неправильного восприятия сказанного редки не потому, что обычно чёткость произношения достаточна, и не потому что в языке мало похожих слов, а потому, что собеседники знают, о чем идет речь.

Кроме нечёткости произношения, недопустимой в официальной речи, разговорная речь отличается своей ритмизованностью. Для разговорной речи характерно чередование ударных и безударных сегментов речи, видимо основанное на физиологическом ритме дыхания. В разговорной речи многие слова фактически теряют ударение, произносятся очень кратко и нечётко, [4] объединяясь с ударным словом в один такт.

Разговорная речь отличается от всех других разновидностей литературного языка своей относительной лексической бедностью. Самое главное – говорящей не заботится о форме выражения мыслей, так как уверен, что непонимания произойдет: если не поймут, переспросят.

Например: *Она поставила зачет, сказала, ещё поставить номер читательского билета.*

Обычно в разговоре почти не используется синонимические возможности русского языка. Для разговорной речи характерно употребление самых обычных, самых распространенных слов. То, эти слова слишком общи по значению, а подчас даже не совсем точно раскрывают сообщаемого, объясняется тем, чтоговорящие используют дополнительные средства: интонация, жесты, мимику, указание на те предметы, о которых идет речь. Словарная бедность разговорной речи является её недостатком. На уроках русского языка необходимо расширят активный словарный запас учащихся, помогать им осваивать синонимическое богатство русского языка. Бедность активного запаса словаря приводит к тому, что даже в сочинениях встречаются немотированное употребление нелитературной лексики, неумение избежать одинаковых или однокоренных слов: *Весь народ встал на восстановление городов.*

Беда заключается в том, что привыкнув к дозволенности неточной речи в условиях неофициального непосредственного общения, люди приносят эти привычки на официальную устную и даже письменную речь. Нарушением норм разговорной речи является и злоупотребление книжной лексикой. Хотя современная разговорная речь за последние десятилетия значительно пополнилась книжными словами: объекты, диалекты, перспективы, контактироваться, кадры.[3]

Морфологические особенности разговорной речи. Разговорная речь почти не знает причастий и деепричастий. Употребление их в русском языке ограничено рядом условий, соблюдать которые в разговоре почти не удается.

Даже в речи весьма культурных людей употребление деепричастий в устной речи, как правило, приводит к нарушению грамматических норм. Например: *У нас есть увлечение массой мероприятий, не задумываясь над тем, какова их отдача.* К сожалению, учащиеся и люди с недостаточным уровнем речевой культуры допускают подобного типа ошибки в употреблении деепричастий ив письменной речи.

Разговорной речи также не свойственно также употребление кратких форм прилагательных. Например: *Там и мать больная, и дочка больная.* Это черта разговорной речи переносят иногда в письменную речь, в результате чего появляются ошибки использования полных прилагательных. *Все веселятся, одна Снегурочка невесёлая.*

Помимо различия в частоте употребления разных частей речи, для разговорной речи характерно своеобразное использование падежных форм. Это проявляется, например, в том, что для письменной речи типично употребление форм родительного падежа, а для разговорной – именительного и винительного. Разговорная речь мало использует так называемые косвенные падежи. Поэтому на первых порах к официальной речи учащиеся допускают ошибки в управлении.

Для разговорной речи характерно также свое, особое использование глагольных форм. Так, в разговорной речи, как отмечалось, почти отсутствуют деепричастие. Например: *Это сшито или готовое?* Во всех этих случаях причастия фактически утратили своюглагольность, перешли в прилагательные. Разговорная речь не свойственные также причастные обороты.

Не употребительность причастий в речи – одна из причин их трудного освоения учащимся. В результате возникают ошибки в согласовании, образовании

причастий. Разговорная речь фактически не знает страдательных оборотов. (Дом построил ещё дед, Дом выстроен ещё отцом).

Как в письменной речи, и в разговорной речи используются временные формы глагола. -Ты скоро?- Сейчас иду (т.е. пойду);

В приведенные примеры показывают, что в разговорной речи не только не выдерживается единый временной план, типичной для письменной речи, но и временные формы используются весьма свободно: настоящее и прошедшее в значении будущего, настоящее и будущее в значении прошедшего.

Привычки к такому свободному обращению в речи с временными глагольными формами затрудняет определение временных форм в школе, приводит к ошибкам в ответах и к нарушениям временного плана.

Эти особенности разговорной речи являются следствием условий её бытования: не употребляются в разговорной речи формы, трудные для восприятия при устном общении, сравнительно мало используется в устной речи существительные и особенно прилагательные, поскольку предметы и их признаки чаще всего видны или известны собеседникам.

Синтаксические своеобразие разговорной речи особенно велико. Прежде всего оно связано с тем, что разговорная речь часто используется в тех случаях, когда предмет речи находится перед глазами. Иногда разговор длится 20- 30 минут, а предмет обсуждения так ни разу и называется. Неполные предложения господствуют в разговорной речи, в результате чего становятся настолько привычными для учащихся. Как мы уже отмечали, в условиях разговорной речи нет времени на предварительное обдумывание предложений. Этим объясняется, то что даже в речи культурных людей встречаются негладкие конструкции, наблюдается перестройка фраз на ходу: *Но когда я пришёл домой/ то на меня ужаснулись.*

Невозможность продумывания фраз до их проговаривания мешает широко использовать в разговорной речи развернутые и сложные предложения. Сложно организованные предложения нарушают нормы разговорной речи, делают её книжной, канцелярской, несколько искусственной.

В разговорной речи постоянно встречаются добавления, вставка, синтаксически не оформленные. Широко распространены в разговорной речи предложения типа: *Потом это все каникулы начинались, кончилось.* для разговорной речи они вполне приемлемы, нормативно, и на них не обращают внимания говорящий, ни собеседник.

Своеобразен в разговорной речи порядок слов. Можно даже сказать, что не только нормы, но и функции порядка слов в письменной и разговорной речи принципиально различны. В разговорной речи актуальное членение предложения выражается интонационно. Самое важное, в каком бы месте предложения оно ни находилось, выделяется голосом. Так, на вопрос: *Когда приехал брат? Могут быть даны следующие ответы: Вчера. Вчера приехал. Брат приехал вчера.* Последний из возможных ответов менее всего характерен для разговорной речи. Словосочетания в разговорной речи очень редки, объединение слов в единое целое в основном достигается при помощи интонации. В условиях разговорной речи сознательное использование стилевой окраски почти невозможно из-за отсутствия времени не обдумывание.

Таким образом, ни одна из функций порядкам слов, присущая письменной речи, в разговорной речи не действует. Основная функция порядка слов в разговорной речи скорее психологическая, чем грамматическая. Слова располагаются в последовательности формирования мысли. Предложения разговорной речи настолько тесно связаны с процессом «думания», что как бы делают его ясно видимым. Если человек говорит о привычном, не задумываясь, то он обычно использует готовые речевые блоки: *Это очень интересный край*. Многие предложения в разговорной речи явно произведены частями, поскольку разделены большими паузами. *А где он живет? - Вот он недалеко*.

Разговорная речь формируется в процессе естественного общения ребёнка со взрослыми и в ней всегда сохраняются элементы связи с практической ситуацией, жестом и мимикой.

Эти особенности разговорной речи являются следствием условий её бытования: не употребляются в разговорной речи формы, трудные для восприятия при устном общении.

Литература:

1. О.С.Ахманова .Словарь лингвистических терминов.М.1966, с.198.
2. А.Б. Бондаренко. Виды и время русского глагола .М.1971.
3. Т.В Винокуров .Стилистическое развитие современной русской разговорной речи.М.1968, с.33-38
4. Т.В Винокуров .Стилистическое развитие современной русской разговорной речи. М.1968, с.33-38
5. Русская разговорная речь .Тексты. М.1978.

Xülasə Ağayeva Zülfiyyə Lənkəran Dövlət Universiteti

Danışiq dili və onun xüsusiyyətləri

Məqalədə rus danışiq dili və onun xüsusiyyətləri geniş təhlil edilib. Danışiq dilinin fonetik, leksik, morfoloji, sintaksis xüsusiyyətləri nümunələr əsasında araşdıraraq, bu zaman istifadə olunan jarqon və sözlərin dilin normalarına mənfi təsirləri göstərilmişdir.

Summary Ağayeva Zülfiyyə Spoken language and its features

Lankaran State University

The article deals with Russian speech and its peculiarities. The phonetic, lexical, morphological, syntactic peculiarities of oral speech are investigated on the basis of examples and the negative influence of jargons and words to the language norm is shown as well.

Кязимов Кямран,
кандидат филологических наук, доцент
Лянкяранский государственный университет
pasayeva_sebnem@mail.ru

Сохранение национального и индивидуального своеобразия поэзии Г. Арифа в русских переводах

Аннотация. В статье рассматривается перевод на русский язык стихотворения «Снова вернусь», «Говорят» видного азербайджанского поэта Гусейна Арифа. Исследуется сохранение национального и индивидуального своеобразия переводимых разными переводчиками на русский язык произведений поэта.

Ключевые слова: Перевод, национальное своеобразие, поэзия, поэтический почерк.

Key words: Translation, national identity, poetry, poetic style.

Açar sözlər: Tərcümə, milli özünəməxsusluq, poeziya, poetik üslub.

Одной из главных задач, стоящих перед переводчиком, является сохранение национального своеобразия переводимого произведения. Почти все специалисты высказываются за сохранение в переводе национального своеобразия, национального колорита переводимого произведения. Сохранение национального своеобразия является одним из основных критериев оценок качества перевода. Любой национальной литературе присущи собственные черты, благодаря которым она выделяется среди других. Компоненты, образующие национального своеобразия существуют не каждый сам по себе, а в тесной взаимосвязи. Только их комплексное проявление, как в оригинале, так и в переводе образует «лицо», национальное своеобразие произведения.

В 30-е годы XX столетия ведущее положение в азербайджанской поэзии занимают такие молодые поэты, как Самед Вургун, Сулейман Рустам, Микаил Мушфиг, Расул Рза, которые оказали огромное влияние на все последующее развитие национальной поэзии. С конца 40-х годов в литературе заявляют о себе целый ряд талантливых поэтов, которые пройдя суровую жизненную школу, приходят в поэзию со своим жизненным опытом, обостренным мировидением, что отражается в основном в тематике их произведений. Из тех, как Ислам Сафарли, Зейнал Джаббарзаде, Гусейн Гусейнзаде и др., придя в литературу, занимают в ней прочные позиции. Их произведения характеризуются обостренным отношением к человеку и природе, месту человека в природе и обществе. У каждого из поэтов этого поколения свое поэтическое лицо и поэтический стиль. Одни из них отдают предпочтение силлабии, другие преимущественно обращаются к свободному стиху. Ближе всех к национальным корням устной народной поэзии стоит Гусейн Гусейнзаде. Это, прежде всего, сказывается в форме его произведений и образной системе. Его индивидуальное творчество, находясь полностью в русле азербайджанского национального стиха, предельно наполненное национальным своеобразием отличается от творчества других азербайджанских поэтов.

Перу Гусейна Гусейнзаде (Ариф) принадлежат десятки поэтических сборников изданных как в нашей стране, так и за рубежом. Не случайно, народный поэт

Азербайджана Гусейн Ариф и в Турции был удостоен почетного звания. Он принадлежит к числу самых популярных азербайджанских поэтов среднего поколения. Он автор почтенных произведений, сделавших его имя повсеместно известным. Немало замечательных произведений его были переведены на другие языки, но больше, разумеется, на русский язык.

К поэзии Гусейна Арифа русские переводчики обратились еще в середине 50-х годов, с тех пор на русском языке выпущено несколько его поэтических сборников. Правда, как отмечается критиками, не все переводы выполнены на должном уровне, не все из них передают большую часть индивидуального поэтического почерка поэта, тому свои объективные и субъективные причины. Но эти переводы до сих пор не получили своего творческого осмысления.

Гусейна Арифа переводили поэты В.Кафаров, М. Векилов, А. Грич Е.Елисеев, С. Мамедзаде, В. Зайцев, Арк. Каныкин, А. Плавник, А. Кронгауз, В.Соколов. В. Портнов, и мн. др. Проанализировав несколько осуществленных переводов азербайджанского поэта, мы можем узнать, кто из них сумел передать русскому читателю все, что хочет сказать Г.Ариф.

Характерной особенностью стихотворений Г. Арифа является их ярко выраженная музыкальность. А это музыкальность восходит к народным формам стиха, которым тот отдаёт предпочтение. И эта музыкальность ставит иногда перед переводчиками неразрешимые задачи.

Большинство произведений Г.Арифа создано азербайджанским силлабическим стихом. Здесь нам придётся говорить именно о ритмических особенностях силлабического стиха. У этой системы стихосложения два неизменных условия: мера и деления. Мера - равное количество слогов во всех строках (для силлабики), а деление основывается на идентичности микрогрупп в них. Главным из них является принцип равностоихия. Особенно в малосложных стихах этот принцип выступает единственным поэтическим показателем. Первоосновой любого стихотворения является ритм. Ритм самое глубинное, самое мощное организующее начало поэзии.

Казалось бы, поэт-переводчик должен, прежде всего, стремиться воспроизвести ритм переводимых им стихов. Только переводчик решает, досконально изучив оригинал, единство его формы и содержания, как лучше на своём языке передать это диалектическое единство, повторяя во всех мелочах и в целом оригинал, с тем, чтобы перевод воспринимался бы читателем не как нечто чужеродное. Каждый переводчик решает эту задачу по-своему. Но успех чаще всего сопутствует тем переводчикам, которые имеют возможность основательно изучить оригинал прочувствовать его, постигнуть, лишь затем перевыразить переводимое средствами воспринимающего языка.

Обратимся к конкретному примеру.

Возьмём стихотворение Гусейна Арифа. «Снова вернусь» в переводе Аркадия Каныкина. Для сравнения приведём сначала оригинал.

Bir də gəlləm.
Bu göyə, bu günəşə,
Bu aya bir də gəlləm.
Bu gölə, bu dənizə,
Bu çaya bir də gəlləm

Vurğunam bağa,daşa,
Hər gədiyə,hər qaşa.
Bu payıza, bu qışa
Bu yaya bir də gəlləm.

Oyan, nə bərk yatmısan.
Könüllər qanatmısan.
Sən dünyaya qayıtsan,
Dünyaya bir də gəlləm.

Как видим стихотворение это предельно музыкально. По форме эта герайлы жанр ашыгской поэзии со своей специфической рифмовкой (абвб, гггб, дддб) каждая строка в ней состоит из восьмисложника. Такие стихи обычно пред назначены для исполнения в музыкальном сопровождении. Повторы в начале почти всех строк усиливают основную мысль стихотворения. Рефрен «бир дэ кэллэм» (ещё раз приду») подчёркивает силу чувств, вложенных автором в произведении. Первые две строфы как бы подготавливают читателя для понимания основной мысли, содержащейся в 3-ей строфе. Поэт перечисляет все сущее, явление природы и времена года говоря, что к ним снова вернусь. А в заключении выясняется, что это желание связано с объектом своих чувств, в данном случае, с единственным сыном, который безвременно погиб.

Снова вернусь.

К этому солнцу, небу, луне
Снова вернусь.
К озеру, к этой морской волне,
Снова вернусь.

Люблю я горы и облака,
По узким тропам гулять
Сюда я в зной и грозу в снега
И слякоти вернусь опять.

Сосется кровью душа моя
Как сон твой глубок! Проснись!
Если вернёшься из небытия
Снова вернусь я - в жизнь!

Даже при беглом взгляде на перевод А. Каныкина видно, что переводчик резко отошёл от оригинала. Единогo ритмического начала в переводе нет. Дактиль перемешается с амфибрахией и хореем. И этот ритмическое начало оригинала. Одним словом, музыкальность оригинала полностью утеряна. Несмотря на то, что основная мысль оригинала, точнее, словесная ткань и сохранена, но потеря формы оригинала сводит на нет все усилия переводчика, и можно оказать, что перевод не состоялся.

Из русских переводчиков больше всех к творчеству Гусейна Арифа обращался Е.Елисеев, в переводе которого была издана книга «язык цветов».

Систематическое обращение переводчика к творчеству одного и того же автора довольно часто даёт положительные результаты. Это связано с тем, что переводчик постепенно осваивает стиль переводимого автора, усваивает его образную систему, как бы «вживается» в его образ. И у Е.Елисеева, несомненно, имеются определённые удачи в деле ознакомления русскоязычного читателя с одним из талантливых азербайджанских поэтов 50-80-х годов. Но наряду с бесспорными удачами имеются и довольно серьёзные проблемы, и эти удачные строки в которых чувствуется дыхание Г.Ариффа порой соседствуют с явно слабыми, не характерными для азербайджанского поэта строками внутри одного и того же стихотворения. Для конкретного примера в стихотворении «Дейирлэр» (Говорят).

Deyirlər

Deyirlər arabir şerimin səsi
Çəmənı, çiçəyi gətirir yada
Deyirlər: vaxt olur könül nəğməsi
Tufanı, şimşəyi gətirir yada.

Zəiflikdə güləm, sərtlikdə qaya,
Yoluma qar düşüb, şəfəq çilənib.
Deyirlər: gələndə mən bu dünyaya
Bülbül də oxuyub, qartal da dinib.

Это стихотворение написано одиннадцатисложником с цезурой после шестого слога, то есть с делением 6+5. Формы этого небольшого стихотворения довольно часто встречается у Г.Ариффа, и для переводчика, который систематически обращается к творчеству этого поэта, особых сложностей не представляет.

Ознакомившись с переводом, можно увидеть, как справился переводчик Е.Елисеев со стоящей перед ним задачей.

Говорят

Говорят: - есть в стихах у меня аромат
Безмятежность весеннего луга.
Говорят: - иногда мои строки гремят
Как гроза, если в жизни мне туго.

Говорят: - я бываю ребёнка слабей
И сильнее любого мужчины:
Говорят: - родился, когда пел соловей
И орёл что-то крикнул с вершины.

Е.Елисеев талантливый переводчик и ему по силам на довольно высоком уровне перевести подобное произведение. Но в некоторых случаях переводчик не вполне справлялся с задачей. Это можно объяснить лишь недостаточным изучением оригинала. В первых строках переводчик достаточно точно придерживается оригинала и лишь в конце первой строфы появляется явное отсебятие, которые в оригинале не имеет соответствий.

Вторая строка перевода начинается со словом «говорят», которого нет в оригинале, где автор констатирует факт: «В нежности цветок, в суровости скала. Путь мой загорожен снегом, светом». Для автора важно подчеркнуть крайние проявления своего характера нежность и суровость. Именно для подчёркивания этого он добавляет цветок и скалу, снег и снег. В последнем двустишье наоборот: фактура оригинала сохранена, но к сожалению, у переводчика происходит некоторый сдвиг во времени, незначительный, на первый взгляд, но очень принципиальный ибо черты характера своего лирического героя автор объясняет именно этим.

В оригинале говорят: при моём появлении на свет соловей пел, орёл кричал.

Это вынесло в конец стихотворения и этим подчёркивается, у кого автор научился нежности и суровости. В переводе же: «Говорят, родился, когда пел соловей, и орёл крикнул что-то в вершине».

Как мы отметили, к творчеству Г. Арифа обращалось много переводчики - поэты. Можно отметить, что такие переводчики как Мансур Векилов, Александр Грич, Евгений Елисеев, Вячеслав Зайцев и др. удачно справились со стоящей перед ними задачей. Но, к сожалению, наряду с довольно удачными переводами встречаются и явно слабые. Некоторые переводчики позволяют себе вольности и обращения и с оригиналом. И эти вольности касаются как формы переводимого, так и содержания. Тем не менее, можно сказать, что русскими переводчиками проделана большая работа по переводу произведений азербайджанского поэта.

В заключении отметим, что анализ существующих переводов лирики Гусейна Арифа показывает, что сохранение в переводах национального своеобразия и авторского стиля возможно, достижимо, и это является одним из показателей точности, верности перевода.

Литература:

1. Гусейнзаде Гусейн. Вершины. Баку. Азернешр. 1973.
2. Hüseynzade Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. 2 cild. Bakı Azərənəşr. 1977.
3. Qasimov Aslan xalq yaradıcılığı ilə bağlı sənətkar. Ulduz. 1984. №2
4. Гумилев Н.С. Перевод - средство взаимного сближения народов. М., Прогресс, 1987.
5. Газета «Баку». - 1969. 9 июня.
6. Литературный Азербайджан. - 1955. №3.

**Summary
Kazimov Kamran
Lankaran State University**

Protection of national and personal identity in H.Arif poetry translated into Russian

The article deals with the translation into Russian of the poem "I'll be back again", "They say" by the prominent Azerbaijani poet Huseyn Arif. The preservation of the national and individual identity of the poet's works translated by different translators into Russian is studied.

Xülasə
Kazımov Kamran
Lənkəran Dövlət Universiteti

**H. Arif poeziyasının rus dilinə tərcüməsində milli
və fərdi özünəməxsusluğun qorunması**

Məqalədə görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Arifin “Bir də gəlləm”, “Deyirlər” şeirlərinin rus dilinə tərcümələri təhlil olunur. Şeirlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən fərdi özünəməxsusluğun tərcümədə qorunub saxlanması əsas şərtlərdəndir. Tədqiqat işində də tərcümə olunan əsərlərdə milli özünəməxsusluğun və milli koloritin, müəllifin fərdi özünəməxsusluğun nə dərəcədə qorunub saxlanması araşdırılır.

Садыхова Алмас,
преподаватель
Лянкяранский государственный университет
pasayeva_sebnem@mail.ru

**Сопоставление видов глагола русского языка с временами
глагола азербайджанского языка**

Аннотация: В данной статье анализируется категория вида в сопоставительной форме русского и азербайджанского языков. Здесь на основе примеров даны сведения о совершенном и несовершенном видах, присущим только русскому языку в сопоставительном аспекте с азербайджанским языком. На основе данных примеров показаны способы образования видовых пар. В статье также говорится о том, что категория вида соответствует на азербайджанском языке временам глагола.

Açar sözlər: müqayisə, uyğunluq, xüsusiyyət, bitmiş, bitməmiş.

Key words: comparison, appropriate, peculiarity, perfect, imperfect, differences, comprehend

Ключевые слова: сравнение, соответствие, особенность, совершенный, несовершенный.

Родной язык является материальной базой при усвоении другого, неродного языка. Общась на русском языке или выполняя любое устное или письменное задание, обучающийся сначала осмысливает и выполняет его в уме на родном языке, а потом выражает средствами неродного языка.

Как известно, русский язык считается одним из трудно усвояемых языков. Препятствия в этом отношении представляют категория рода у существительных, некоторые несоответствия падежных вопросов, а также категория вида у глаголов. Наряду с трудностями при усвоении русского языка нерусской аудиторией особую трудность представляет категория вида глагола. Как известно категория вида обозначает отношение действия к его внутреннему переделу, т.е. характеризует действие или состояние с точки зрения его времени, независимо от момента речи.

Надо учесть, что категория вида специфична только для русского языка. В азербайджанском языке значение видов передаются различными формами времен глагола или вовсе не передаются (например: в неопределенной форме).

Несовершенный вид выражается в формах настоящего, прошедшего и будущего сложного времени, т.е. имеет три времени. В азербайджанском языке несовершенному виду в формах времени соответствует "indiki zaman" "читаю-oxuyuram, пишу – yazıram, вижу – görürəm.

Davamlı keçmiş - продолжительное прошедшее: читал – oxuyurdu, oxumuşdu, писал – yazırdı, yazmışdı, видел – görmüşdü (qeyri- qəti gələcək – неопределенное будущее): буду писать – yazaram, буду читать – oxuyaram, буду видеть – görəcəyəm.

Qəti gələcək – неопределенное будущее: буду писать – yazaram, буду читать-oxuyaram.

В форме будущего времени – простого совершенному виду в азербайджанском языке обычно соответствует gətigələcək – определенное будущее время: напишу-yazacağam.

В прошедшем времени глаголам совершенного вида соответствует несколько форм прошедшего времени азербайджанского языка: написал-yazdım-şuhuli ktmiş yazmışam-nəqli keçmiş. Yazmışdım-uzag keçmiş.

Совершенный вид обозначает, что действие субъекта доводится до внутреннего предела. Оно протекает мгновенно, однократно и известно его начало и конец.

Если несовершенный вид имеет все три времени, совершенный вид употребляется только в двух формах. В методическом плане при объяснении темы азербайджанской аудитории нужно учесть эту особенность

Также в методическом плане нужно учесть и такую особенность категории вида как регулярность действия и результативность действия.

Как определить вид глагола? Самый простой способ определить вид глагола – это поставить к инфинитиву два вопроса: что делать? – верить, что сделать – поверить. Второй способ определения вида глагола- слово буду. К глаголам несовершенного вида можно подставить слово буду, например,петь – буду петь-н.в.

К глаголам совершенного вида слово буду подставить нельзя. Например, спеть-нельзя сказать буду спеть –с.в.

Многие однокоренные глаголы русского языка имеют одно и то же лексическое значение, но различаются грамматическим значением вида. Такие глаголы составляют пары, различаются грамматическим значением времени.

Также глаголы составляют пары, различающиеся словообразовательными морфемами.

При образовании глаголов н. в. может происходить в корне чередование согласных и гласных, например, вздохнуть-вздыхать, изложить – излагать, утомить- утомлять.

Двувидовые глаголы могут обозначать как законченное действие так и действие в протяженности в зависимости от контекстов.

В русском языке существует множество видовых пар глаголов значения которых совпадают с точностью до вида. Для их определения иногда используется так называемый критерий Маслова., связанный с возможностью заменить одного глагола другим. Например, при пересказе событий прошлого в настоящем времени.

Несовершенный вид
Слушать

Читать
Писать
Пить
Готовить
Совершенный вид
Послушать
Прочитать
Написать
Выпить
Приготовить

Глагол совершенного вида обозначает доведенное до результата действие, состояние или процесс: вышел, построил.

Глагол несовершенного вида обозначает незавершенное, недоеденное до результата действие, состояние или процесс. Кроме того, глаголы совершенного и несовершенного вида различаются по количеству спрягаемых личных форм и грамматической сочетаемости. Глаголы несовершенного вида имеют все личные формы прошедшего, настоящего и будущего времени, тогда как у глагола совершенного вида нет форм настоящего времени. У глаголов совершенного вида форма будущего времени простая – позвоню, спрошу. У глаголов несовершенного вида составная – буду звонить, буду спрашивать.

В методическом плане нужно учесть такую особенность категории вида, как регулярность и результативность действия.

Например: регулярность – н.с.

Смотреть – каждое утро, каждый день, каждый вечер, регулярно, часто, иногда, обычно.

Vaxmaq – hər səhər, hər gün, hər axşam, müntəzəm, tez-tez, az-az, hərdən, adətən.

Результативность – с.в.

Посмотрела – вчера, сегодня, утром, вечером, один раз, уже, еще раз.

Vaxdı – dünən, bu gün, səhər, bir dəfə, artıq, daha.

Как отличить глагол совершенного вида от глагола несовершенного вида.

С.В. – приставки.

Н.В. – суффиксы: - ыва, - ива.

С.В. – суффиксы: - а, - я.

С.В. - суффикс: - и.

Слова с различными корнями: говорить- сказать, брать – взять, класть – положить. Эта категория глаголов представляют особую трудность для азербайджанской аудитории.

Видовая пара образуется также при помощи перестановки ударения: разрезать – разрезать.

Для укрепления знаний и усовершенствования навыков, связанных с употреблением данных глаголов в речи и на письме целесообразно выполнение грамматических упражнений, составление диалогов с многократным употреблением глаголов, заданий по составлению видовых пар с помощью приставок, суффиксов.

В русском языке существуют одновидовые пары. Отсутствие у глагола видовой пары связано с его лексическим значением. Подобные глаголы называют непарными или одновидовыми. Например: отсутствовать, обитать, хлынуть, очутиться.

Эти понятия должны занимать основное место при объяснении этого материала и это одна из важных целей преподавателей иностранных языков.

Сейчас в большом ходу, так называемое, программированное обучение русскому языку в отрыве от родного языка, что толкает их, в крайнем своем проявлении, на бессознательное выполнение процедур. Отказ от использования родного языка приводит к тому, что такие непростые и нелегкие вопросы, русские гласные и согласные звуки, слоговой принцип русской графики, категория вида остаются непонятными и недоступными национальной аудитории.

Литература:

1. А.Махмудов Баку-1982 г
2. Сравнительная типология русского и азербайджанского языков
3. К.Т.Керимова.Учебное пособие для групп с азербайджанским языком обучения.Баку-2017 г.
4. И.М.Алиева.Русский язык.Учебник.Баку-2017 г.
5. Л.В.Щерба.Преподавание иностранных языков в средней школе.Общие вопросы методики.Москва-1947г
6. Б.М.Мурадханлы.У.С.Гасанова.Русский язык.Баку-2018 г.

Xülasə
Sadixova Almas
Lənkəran Dövlət Universiteti

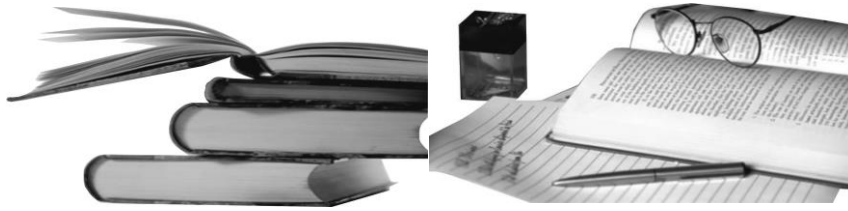
“Rus dilində olan bitmiş və bitməmiş zaman formalarının Azərbaycan dili zaman formaları ilə müqayisəsi”

Məqalədə rus və Azərbaycan dillərində olan bitmiş və bitməmiş zaman formaları və felin növ kateqoriyaları analiz edilir. Burada nümunələr əsasında yalnız rus dilinə məxsus olan bitmiş və bitməmiş növlər Azərbaycan dili ilə müqayisədə olunur. Nümunələr əsasında növ cütlüklərinin əmələ gəlməsi üsulları göstərilir. Məqalədə qeyd olunur ki, növ kateqoriyasına Azərbaycan dilində felin zamanları uyğundur.

Summary
Sadikhova Almas
Lankaran State University

“The Comparison of the Russian Perfect and Imperfect Tense Forms with the Azerbaijani Tense Forms”

The article deals with the comparison of verbs in the Russian and Azerbaijani languages. It is noted that the native language plays a great role in investigating any foreign languages. The tense forms of the Russian language are also analyzed to be found if they are appropriate to the Azerbaijani tense forms.

Elmi xəbərlər jurnalı Lənkəran Dövlət Universtetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur

Yığıma verilmişdir: 15.11.2018
Çap imzalanmışdır: 22.11.2018

Kağızın formatı: $64 \times 84^{\frac{1}{8}}$
Çap vərəqi: 22 c.v., tiraj: 100
Çap ofsent üsulu ilə.

Ünvan: Az 4200, Lənkəran şəhəri, General Həzi Aslanov xiyabanı 50
Tel: (+994) 25-25-5-25-59
e-mail: elmi_meqale@lsu.edu.az
www.lsu.edu.az